

LUCIDA
INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

28
(2/2003)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2004

Lucida intervalla – Prilozi Odeljenja za klasične nauke
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi dvaput godišnje

Uredništvo

Marjanca Pakiž, vanredni profesor (glavni i odgovorni urednik);
Vojin Nedeljković, Boris Pendelj, Nenad Ristović, Sandra Šćepanović,
asistenti Filozofskog fakulteta

Adresa

Čika-Ljubina 18–20, YU-11000 Beograd
tel. +381 +11 639628

Žiro-račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Ova sveska Lucida intervalla u celini je posvećena izučavanju antičkih medicinskih spisa. Pored svojih vlastitih priloga, naša koleginica Divna Stevanović prevela je i priredila sve ostale priloge. Uredništvo časopisa zahvaljuje joj na trudu koji je uložila.

Divna Stevanović

Izučavanje antičkih medicinskih autora danas: susret klasične filologije i medicine

Key words: Ancient medicine, Ancient studies, Europe, North America.

Iako u drugom planu u odnosu na kolege koji se bave »velikim« autorima poput Sofokla ili Platona, istraživači koji ozbiljno izučavaju antičke medicinske autore postoje u svim zapadnoevropskim zemljama, kao i na američkom kontinentu. Neki od njih su pri specijalizovanim institucijama za istraživanje istorije medicine¹, ali velika većina ipak je vezana za humanističke fakultete i naročito katedre za klasičnu filologiju. Razlog tome leži u činjenici da su se istorijom medicine, prirodno, počeli najpre baviti lekari, te su specijalizovane institucije najčešće pri medicinskim fakultetima, a nastavno-naučno osoblje zaposleno u njima, pretežno medicinskog obrazovanja, posvećuje više pažnje istoriji moderne medicine. Mi ćemo pak, u ovom prilogu, pokušati da damo pregled najvažnijih zapadnoevropskih i američkih istraživača i institucija koji se već dugi niz godina bave pre svega grčkim i rimskim medicinskim autorima.

Pozabavimo se najpre situacijom na frankofonom evro-američkom području koje obuhvata zemlje poput Francuske, Švajcarske, Belgije i Kanade. U Francuskoj ne postoje specijalizovani instituti za proučavanje istorije medicine, te su istraživači u ovom polju vezani za tradicionalne visokoškolske ustanove. Tako, na primer, pri EPHE² postoji,

¹ Kakvi su, na primer, *Institut universitaire d'histoire de la médecine et de la santé publique* u Lozani ili *Institut Louis Jeantet d'histoire de la médecine* u Ženevi, o kojima će docnije biti više reči. U principu su instituti za proučavanje istorije medicine osnivani pri medicinskim fakultetima, kao recimo u Nemačkoj, gde postoji više od dvadeset takvih instituta i katedri, praktično pri svakom medicinskom fakultetu.

² *École pratique des hautes études*.

pored mnogih drugih, i kurs istorije medicine koji je stvorio i godina-
ma vodio Pjer Ijar, potom Mirko D. Grmek i najzad Danijela Gurevič.
Za razliku od svojih prethodnika, Danijela Gurevič po obrazovanju
nije lekar već filolog. Mada se bavi istorijom medicine od Hipokrata
pa sve do devetnaestovekovnih lekara humanističkih interesovanja
poput Šarla Daremberga, Danijela Gurevič ipak najviše pažnje po-
svećuje Galenu. Brižit Mondran, koja se bavi hipokratskom (i uopšte
grčkom medicinskom) rukopisnom tradicijom, takođe je pri EPHE,
kao rukovodilac kursa grčke filologije u okviru kojeg je uvek značaj-
no mesto posvećeno izdavanju hipokratskih spisa.

Pri Sorboni (Pariz IV) postoji, naravno, Odeljenje za klasičnu filolo-
giju, čiji je jedan od profesora i Žak Žuana, vodeći francuski »hipokra-
tista«. Žuana je đak Fernana Robera, jednog od protagonista moderne
»renesanse« hipokratskih studija u Francuskoj, uz Luja Buržea i
Robera Žolija. Na podsticaj ove trojice naučnika i uz saradnju Luja
Buržea, Žak Žuana organizuje 1972. prvi međunarodni naučni skup
posvećen Hipokratu pod nazivom *Colloque international hippocratique*
koji se od tada održava svake tri godine u raznim zemljama. Gotovo
svi izučavaoci hipokratskih spisa o kojima je u ovom tekstu reč
učestvovali su u organizaciji nekog od tih skupova. Poslednji ovakav
skup održan je u Velikoj Britaniji, u Njukaslu na Tajnu 2002.

Jedan od Žuaninih učenika i trenutno prvi francuski stručnjak za
Galena je Veronik Budon-Mijo. V. Budon-Mijo je rukovodilac istra-
živačkog projekta »Grčka medicina« vezanog za francuski nacionalni
centar za naučna istraživanja (CNRS). Istraživački projekat »Grčka
medicina« osnovan je 2002. kao nastavak i proširenje istraživačkog
projekta »Hipokratska zbirka« osnovanog 1981. u Strazburu u kome
je u to vreme predavao Ž. Žuana. Ovaj istraživački projekat okuplja
sve važnije francuske i svetske istraživače antičke medicine.

Pri Medicinskom fakultetu Rene Dekart postoji nastava istorije
medicine koja je poverena Armel Debri, takođe značajnoj figuri među
istraživačima antičke medicine u Francuskoj. Armel Debri i Gi Saba
su godinama vodili istraživačku grupu posvećenu rimskoj medicini
pri centru Žan-Palern u Sant Etjenu koja je sada u nadležnosti Niko-
lete Palmijeri. Centar Žan-Palern, odnosno grupa za rimsku medicinu
ima značajnu ulogu u koordinaciji i informisanju kako francuskih,

tako i svetskih istraživača u oblasti antičke medicine, najviše zahvaljujući publikaciji *Lettre d'information du Centre Jean-Palmerie*. Armel Debri se inače bavi Galenom, latinskom medicinskom terminologijom, ali i medicinskom dimenzijom grčkih autora poput Teofrasta ili Aristotela. Gi Saba se bavi rimskim medicinskim autorima poput Celza kao i poznolatinским autorima poput Kasija Feliksa³. Nikoleta Palmijeri se bavi srednjovekovnim autorima poput Agnela iz Ravene⁴ kome se pripisuju komentari Galenovih spisa, medicinskom školom u Raveni i uopšte recepcijom »galenizma« u Srednjem veku.

An Fres pri Univerzitetu Limijer u Lijonu, jedna od učenika Gi Saba, takođe se bavi poznim medicinskim spisima na latinskom jeziku, poput dela *De medicina* Kasija Feliksa, čije je kritičko izdanje objavila, ili dela *Euporista* Teodora Priscijana⁵. Ona nije jedini latinista koji se bavi medicinskom literaturom u Lionu: tu je i Frederik Bivij, koja se bavi leksičkim studijama patologije glasa na primer. Među lijonskim helenistima-izučavaocima medicinskih spisa ističe se Izabel Bem, koja se bavi problemom opažanja u grčkoj medicinskoj književnosti (Hipokrat, Galen, Dioskorid).

Nastavljač duge nastavne i istraživačke aktivnosti Žaka Žuane u domenu hipokratskih studija u Strazburu jeste njegova učenica Karolin Magdalen, koja se bavi Hipokratom (kritičko izdanje *Aforizama*), ali i drugim grčkim medicinskim autorima.

Izučavanje antičkih medicinskih autora u Belgiji ima izvesnu tradiciju u ličnosti Robera Žolija, hipokratiste svetskog renomea, koji je i zasnovao izdavanje hipokratskih spisa u Collection des Universités de France i profesora briselskog univerziteta. Njegov nastavljatelj u hipokratskim studijama i rukovođenju briselskim odsekom za grčki jezik i književnost je Simon Bil koji se bavi i poznijim medicinskim autorima (Galenom na primer). Pionirski poduhvat u domenu izdavanja i proučavanja grčkih medicinskih papirusa ostvarila je Mari-

³ V vek n. e.

⁴ VI/VII vek n. e.

⁵ V vek n. e.

Elen Margan, koja rukovodi papirološkim centrom CEDOPAL pri Liješkom univerzitetu.

Švajcarsko bavljenje istorijom medicine odlikuje se većom institucionalizovanošću nego ono u Francuskoj ili Belgiji, o čemu svedoče dva već pomenuta instituta: *Institut universitaire d'histoire de la médecine et de la santé publique* u Lozani i *Institut Louis Jeantet d'histoire de la médecine* u Ženevi. Oba ova instituta čine *Institut universitaire romand d'histoire de la médecine et de la santé* (IURHMS). Lozanskim institutom rukovodi Vansen Baras, po obrazovanju lekar i klasični filolog, koji se, između mnogih drugih projekata nevezanih za Antiku, bavi i Galenom (ovaj institut priprema kritičko izdanje nekih Galenovih spisa sa prevodom i komentarom). Pri ovom institutu, kao i Lozanskom Univerzitetu, radi i latinista Brižit Mer, čije se kritičko izdanje Gargilija Marcijala prošle godine pojavilo u *Collection des Universités de France* kao i *Concordantiae Gargilianae* u izdavačkoj kući Olms-Vajdman. Trenutno sa Filipom Midrijem radi na kritičkom izdanju spisa *De medicina* Aula Kornelija Celza. Filip Midri je redovni profesor latinskog jezika i književnosti Univerziteta u Lozani; sem Celzom, bavi se i Celijem Aurelijanom, kao i latinskom medicinskom terminologijom.

U Kanadi je bavljenje Hipokratom od izuzetne važnosti na Univerzitetu Laval u Kvebeku, pri kojem postoji *Laboratorija za hipokratska istraživanja* (LRH). Članovi ove laboratorije, Žil Malone i Žak Dezotel, bave se informatizovanim istraživanjima *Hipokratske zbirke* koja su dosada dala *Concordance des œuvres hippocratique* kao i *Cinq cents ans de bibliographie hippocratique*. Ova dvojica istraživača organizovali su 1987. i šesti *Colloque international hippocratique* u Kvebeku zajedno sa Polom Poterom. Pol Poter je takođe kanadski naučnik koji se bavi antičkom medicinom i koji radi pri katedri za istoriju medicine na univerzitetu Zapadnog Ontarija. On je takođe i autor izdanja i prevoda tri toma hipokratskih spisa, od ukupno osam, koliko ih je objavljeno u Loeb Classical Library.

Upoznajmo se sada sa istraživačima antičke medicine u drugim zapadnoevropskim zemljama: Italiji, Nemačkoj, Španiji i Velikoj Britaniji. U Italiji se istraživanje antičkih medicinskih autora odvija najčešće pri odeljenjima za klasičnu filologiju i pri institutima posve-

ćenim izučavanju Antike. Izabela Andorlini se, poput Mari-Elen Margan, bavi izdavanjem grčkih medicinskih papirusa pri papirološkom institutu »Đirolamo Vitelli« u Firenci (*Istituto papirologico G. Vitelli*). U Firenci, pri firentinskom univerzitetu, radi i Danijela Maneti, koja se takođe bavi grčkom medicinom: grčkim medicinskim papirima, ali i izdavanjem Hipokratovih i Galenovih spisa.

Ivan Garofalo je profesor klasičnih jezika na sijenskom univerzitetu koji se bavi izdavanjem grčkih medicinskih spisa (do sada je izdao Erazistratove fragmente kao i jedan Galenov spis u originalu i arapskom prevodu), ali i izučavanjem hipokratskih spisa, Celza, Plinija Starijeg. Ž. Žuana mu je poverio izdanje manjih Galenovih spisa za Collection des Universités de France.

U Napulju rade dva italijanska istraživača svetskog glasa – Amneris Rozeli i Antonio Garzija. Amneris Rozeli je redovni profesor klasične filologije na institutu *Oriente* u Napulju i bavi se izdavanjem medicinskih spisa (Hipokrat), papirusa, ali i interpretacijom filozofskih tekstova (Aristotel, Teofrast) i Galenovim komentarima hipokratskih spisa. Antonio Garzija je profesor u penziji univerziteta *Federico II* u Napulju. Iz njegove izuzetno bogate karijere treba izdvojiti kritička izdanja s prevodom i komentarima autora poput Euripida, Alkmana, Teognida. Helenista vizantolog, Garzija se interesuje kako za antičku grčku medicinu, tako i za vizantijsku. Garzijino bavljenje predajom i izdavanjem antičkog i vizantijskog teksta bilo je dobar osnov za zasnivanje novog naučnog skupa posvećenog upravo rukopisnoj tradiciji i izdavaštvu antičkih i vizantijskih medicinskih tekstova – prvi ovakav skup organizovan je 1990. u Napulju u Garzijinoj organizaciji, a naredna dva u Parizu i Napulju (1994 i 1997), poslednji u saradnji sa Ž. Žuanom.

Najznačajnija ekipa istraživača hipokratskog korpusa u Nemačkoj čini deo hamburškog projekta *Thesaurus Linguae Graecae* čija je najambicioznija publikacija svakako *Lexikon des frühgriechischen Epos*. Pored ovog leksikona, koji je došao do dvadesete sveske, u okviru istog projekta objavljen je i *Index hippocraticus*⁶, a u toku je i objavljivanje sve-

⁶ *Index Hippocraticus*, J.-H. Kühn/Ulrich Fleischer [Hrsg.]. Cui elaborando inter-

dočanstava o *Hipokratskoj zbirci*⁷. *Index hippocraticus* je najznačajniji leksikografski priručnik za rad na hipokratskim spisima. Njegovu izradu započeli su Jozef-Hans Kin i Ulrich Flajšer, a posao su dovršili K. Alpers, A. Anastasiju, D. Irmer i F. Šmit. *Index hippocraticus* je prvobitno trebalo da bude leksikon, kako je to bio osmislio Hans Diler 1945. Međutim, zbog nedostatka sredstava, ovaj plan je izmenjen i odlučeno je da se radi samo na indeksu reči koji je konačno dovršen tek 1989. Budućnost ove ekipe je, nažalost, crna – kada D. Irmer i A. Anastasiju ne budu više u stanju da rade, u Hamburgu više neće biti stručnjaka za antičku medicinu. Pri hamburškom univerzitetu pak rade Folker Langholf i Sibil Im koji se, između ostalog, bave i antičkom medicinom.

Druga izuzetno važna ekipa istraživača antičke medicine vezana je za projekat *Corpus Medicorum Graecorum* pri Berlinsko-branderburškoj akademiji nauka. Ovaj projekat ima za cilj objavljivanje kritičkih izdanja i prevoda svih grčkih i rimskih medicinskih autora⁸. Projektom rukovodi Dithard Nickel koji se bavi Galenom čija je dva spisa i objavio u *Corpus Medicorum Graecorum*. Prethodno je projektom rukovodila Juta Koleč, jedan od najvećih svetskih poznavalaca Galena.

fuerunt sodales Thesauri Linguae Graecae Hamburgensis. Curas posteriores adhibuerunt K. Alpers, A. Anastassiou, D. Irmer, V. Schmidt, Gottingae 1989, p.XXXIV, 946. Fasc. I: Alpha - Delta. 1986, p.XXXIV, 200. Fasc. II: Epsilon - Kappa. 1987, p.201-464. Fasc. III: Labda - Pi. 1988, p.465-678. Fasc. IV: Pi - Omega. Addenda et Corrigenda. 1989, p.679-946. *Index Hippocraticus Supplement*, A. Anastassiou und D. Irmer (Göttingen 1999) 108 pp.; 33 pp. Prolegomena; 75 pp. revision of Index.

⁷ *Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, Teil II: Galen 1. Band: Hippokrateszitate in den Kommentaren und im Glossar, A. Anastassiou und D. Irmer (Göttingen 1997), p.XXXIX, 535. *Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, Teil II: Galen, 2. Band: Hippokrateszitate in den übrigen Werken Galens einschließlich der alten Pseudo-Galenica, Göttingen 2001, p.LVI, 406. Kao što se vidi iz naslova, dva dosada objavljena toma obrađuju svedočanstva koja se nalaze u Galena (prvi tom ona u Galenovim komentarima različitih hipokratskih spisa i u *Glosaru*, a drugi tom u ostatku Galenovih spisa).

⁸ U okviru istog projekta postoji i *Corpus Medicorum Latinorum*.

Istraživanje istorije medicine u Nemačkoj odlikuje se izuzetno velikim brojem instituta za istoriju medicine, osnovanih pri medicinskim fakultetima⁹. Istraživački programi ovih institucija su pretežno vezani za istoriju moderne medicine na području Nemačke i zapadne Evrope¹⁰. Postoji ipak nekoliko istraživača koji se u okviru ovih institucija bave antičkom medicinom. Na Institutu za istoriju medicine u Majncu (*Medizinhistorisches institut der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*) radi Klaus-Ditrich Fišer koji se bavi medicinskim autorima pozne Antike i ranog Srednjeg Veka. Polja interesovanja su mu manje poznati medicinski izvori od IV do XI v. n. e., bavi se spisima pseudo-Sorana, pseudo-Demokritom, izvorima za istoriju veterinarske medicine, medicinskom leksikom, autor je i dva *Dodatka bibliografiji latinskih medicinskih tekstova* koju objavljuje centar Žan-Palern. Direktor minhenskog instituta za istoriju medicine i medicinske sociologije (*Institut für Geschichte der Medizin und Medizinische Soziologie*), Julijane Vilmans, bavi se zdravstvom u rimskoj vojsci carskog vremena.

Bacimo sada pogled na stanje studija antičke medicine u Španiji – postoji više značajnih stručnjaka u ovoj oblasti. Najpoznatiji španski istraživač u oblasti o kojoj je reč je Huan Antonio Lopes Feres, profesor na madridskom univerzitetu (UNED), koji se bavi razvojem grčkog naučnog jezika, pri čemu najviše pažnje posvećuje leksičkom izučavanju Hipokrata i Galena. Profesor Lopes Feres je takođe vrlo aktivan u organizovanju naučnih skupova posvećenih antičkoj medicini – 1988 organizovao je međunarodni skup posvećen Galenovom delu, a 1990. je u Madridu ugostio učesnike sedmog međunarodnog naučnog skupa posvećenog *Hipokratskoj zbirci*. Takođe u Madridu, pri univerzitetu *Complutense*, postoji projekat *Hipokrat* kojim rukovodi Ignasio Rodrigues Alfageme. U okviru ovog projekta radi jedanaest istraživača koji se, prirodno, najviše bave Hipokratom, ali i Galenom i Aristotelom. Među njima se ističu Alisija Esteban Santos i Hesus An-

⁹ Spisak svih katedri i instituta za istoriju medicine u Nemačkoj može se naći na internet adresi www.igm-bosch.de/english/f11.htm.

¹⁰ Primitili smo da se posebna pažnja poklanja, recimo, istoriji medicine u Nemačkoj u doba Trećeg Rajha.

hel Espinos koji su posebnu pažnju u svom radu posvetili hipokratskim *Epidemijama*, kao i Elsa Garsia Novo koja se bavi hipokratskim spisima (*Proretik II*) i priprema kritičko izdanje jednog Galenovog spisa.

Pri valjadolidskom univerzitetu postoji istraživačka grupa *Speculum medicinae* osnovana 1989. radi izučavanja medicinskih tekstova na latinskom jeziku od Antike do Renesanse. Enrike Montero Kartele rukovodi ovom ekipom koja broji deset članova. Rad ove grupe usmeren je ka latinskoj medicinskoj leksici u Antici, Srednjem veku i Renesansi, kritičkom izdanju i prevodu Aviceninog *Kanona medicine*, kritičkim izdanjima srednjovekovnih i renesansnih medicinskih spisa na latinskom jeziku.

Na odeljenju za klasičnu filologiju univerziteta u Santjagu de Kompostela radi Manuel Enrike Vaskes Buhan koji se bavi rukopisnom predajom hipokratskih spisa, zatim njihovom recepcijom kod autora latinskog jezika (prevodi hipokratskih spisa na latinski) kao i medicinskim autorima koji su pisali na latinskom (Celzom i Celijem Aurelijanom, na primer). Profesor Vaskes Buhan organizovao je u Santjagu de Komposteli četvrti međunarodni naučni skup posvećen antičkim medicinskim tekstovima na latinskom jeziku 1994.

Značajna institucija u domenu istorije medicine u Engleskoj je *The Wellcome Trust Centre for the History of Medicine at University College London*. Među istraživačima koji pri njemu rade je i Vivijan Naton, trenutno verovatno najveći autoritet za Galena. On je izdavač i prevodilac više Galenovih spisa za CMG, a trenutno piše istoriju grčke i rimske medicine od Homera do Pavla Eginjanina (800. p.n.e. – 620. n.e.). Naton se takođe bavi medicinom XVI veka.

Pored pomenutog centra u Londonu postoji i jedan novoosnovani (2000) centar za istoriju medicine u Birmingemu – *Centre for the History of Medicine of the University of Birmingham Medical School* – kojim rukovodi arheolog Robert Arnot, stručnjak za paleomedicinu. U Velikoj Britaniji je u toku poslednjih godina osnovano više centara za istoriju medicine poput ovog u Birmingemu¹¹, ali se najveći deo njihovog

¹¹ Recimo u Vorviku 1999, u Stoktonu, pri Volfsonovom istraživačkom insti-

osoblja bavi historijom lokalne moderne medicine.

Filip van der Ejk je helenista holandskog porekla, profesor grčke književnosti na univerzitetu u Njukaslu na Tajnu; bavi se hipokratiskim spisima, Aristotelom, Dioklom iz Karista (IV vek p. n. e.), Galenom. On je organizovao poslednji, jedanaesti, međunarodni naučni skup *Colloque international hippocratique* 2002. u Njukaslu. Van der Ejk je, pored V. Natona, trenutno najpoznatiji istraživač grčke antičke medicine u Velikoj Britaniji. Na latinskoj strani trenutno najveći autoritet na polju rimske medicine je Dejvid Lengslou, profesor univerziteta u Mančesteru. Profesor Lengslou radi na kritičkom izdanju s prevodom i komentarima »latinskog Aleksandra« – radi se o latinskom prevodu dela *Terapeutika* vizantijskog lekara Aleksandra iz Trala. Dejvid Lengslou takođe saraduje sa latinistima iz Sant Etjena i objavljuje u periodičnim publikacijama Centra Žan-Palern, pri čemu se posebno zanima sa latinsku medicinsku leksiku. Nedavno je objavio i studiju posvećenu medicinskom latinskom u Rimskom carstvu koja ispituje jezik dva autora iz I veka n. e. (Celza i Skribonija Larga) i dva autora iz V veka n. e. (Kasija Feliksa i Teodora Priscijana)¹².

Zaključićemo ovaj pregled istraživačima antičkih medicinskih autora u SAD među kojima je jedan od najvećih Hajnrih fon Štaden, profesor grčke kulture i nauke u okviru odeljenja za istorijske studije prestižnog *Institute for Advanced Studies* pri Univerzitetu Princeton. Profesor fon Štaden bavi se najviše helenističkom medicinom (autor je kritičkog izdanja fragmenata aleksandrijskog lekara Herofila s prevodom i komentarima¹³), ali i recepcijom grčke medicine u Rimu, Galenom i rimskim medicinskim autorima (Celz). Ne manje značajno ime u domenu grčke medicine je Vesli D. Smit, penzionisani profesor pensilvanijskog univerziteta. Vesli D. Smit je autor jedne od najznačajnijih studija u XX veku posvećenih hipokratskom korpusu¹⁴, autor

tutu, 2001. ili u Glazgovu nešto ranije, 1985.

¹² Langslow David (2000) *Medical Latin in the Roman Empire*, Oxford.

¹³ von Staden Heinrich (1989) *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge and New York.

¹⁴ Smith Wesley D. (1979) *Hippocratic tradition*, Philadelphia.

prevoda više hipokratskih spisa za Loeb Classical Library, autor kritičkog izdanja pseudepigrafskih spisa *Hipokratske zbirke*¹⁵.

Istraživača antičke medicine i antičkih medicinskih tekstova, naravno, ima još u SAD, ali ćemo se mi ipak ovde zaustaviti, pošto nam je pretenzija bila samo da pružimo uvid u studije kojima je posvećen ovaj broj *Lucida intervalla*. Zainteresovani čitalac naći će u prilogu ovog uvodnog članka bibliografiju sa najvažnijim delima naučnika o kojima je bilo reči, kao i nekoliko internet stranica i publikacija koje bi mogle biti od pomoći onome ko želi da se upusti u izučavanje antičke medicine.

Materijal na internetu

1. Prema našem saznanju, najzanimljiviji opšti internet izvor za antičku medicinu je *Bulletin de Médecine Ancienne*: www.bium.univ-paris5.fr/amn/debut.htm. Tamo se nalaze linkovi za druge zanimljive internet projekte u oblasti antičke medicine; ali kako je ta lista nepotpuna, dodaćemo ovde sve posebne adrese vezane za naučne projekte o kojima je bilo reči.
2. Osnovne informacije o istraživačkom projektu »Grčka medicina« nalaze se na adresi www.medgrecque.paris4.sorbonne.fr.
3. Nešto više informacija o aktivnostima centra Žan-Palern u domenu rimske medicine mogu se naći na adresi www.univ-st-etienne.fr/palerne/medecine.html.
4. Puno zanimljivih informacija o papirusima (između ostalog i katalog grčkih i latinskih književnih papirusa iz grčko-rimskog Egipta, Mertens-Pack³) može se naći na sajtu liješkog centra CEDOPAL: www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal.
5. Lozanski institut za istoriju medicine ima adresu www.hospvd.ch/inst/iuhmsp.
6. Osnovne informacije o izučavanju Hipokrata na Univerzitetu Laval u Kanadi mogu se naći ovde: www.ulaval.ca/vrr/rech/Regr/00117.html.

¹⁵ Hippocrates, *Pseudepigraphic Writings*, edited and translated by W. D. Smith, Leiden, 1990. Radi se o više spisa (dvadeset četiri pisma, dva govora i jedan atinski dekret) koji su došli do nas kao deo *Hipokratske zbirke*, ali koji izvesno nisu Hipokratovo delo.

7. Više zanimljivih podataka o izradi dela *Index Hippocraticus* nalazi se na adresi www.rrz.uni-hamburg.de/Thesaurus.

8. Spisak kritičkih izdanja objavljenih u zbirkama *Corpus Medicorum Graecorum* i *Corpus Medicorum Latinorum*, kao i nešto više informacija o tim zbirkama, nalaze se ovde: www.bbaw.de/forschung/cmg.

9. Zanimljive informacije nudi prezentacija projekta »Hipokrat« madridskog univerziteta: www.filol.ucm.es/ppal.htm. Projekat istraživanja medicine na latinskom jeziku pri Valjadolidskom univerzitetu predstavljen je na stranici www.fyl.uva.es/~wspecmed.

Poslednji internet izvor na koji skrećemo pažnju je stranica prestižnog engleskog centra za istoriju medicine, The Wellcome Trust Centre for the History of Medicine at University College London: www.ucl.ac.uk/histmed.

Publikacije

Kao što smo već pomenuli govoreći o centru Žan-Palern, periodična publikacija *Lettre d'information du Centre Jean-Palern* daje uvid u savremene studije antičke i srednjovekovne medicine u svetu.

Za one koji žele da se bolje upoznaju sa izučavanjem istorije medicine iz medicinske perspektive o kojoj nije bilo puno reči u ovom prilogu, korisna je sledeća publikacija: Jutte, Robert (1997) *Institutes for the History of Medicine and Health in Europe: A Guide*, Sheffield.

Izabrana bibliografija

U ovom bibliografskom pregledu obuhvaćene su publikacije istraživača o kojima je već bilo reči. Ne radi se o potpunoj bibliografiji svih autora, već o manje-više proizvoljnom izboru članaka i monografskih publikacija koji, po našem mišljenju, dobro ilustruju usmerenja rada određenog autora. Akcenat je na skorašnjim publikacijama svih autora, starije publikacije su navođene ako su od izuzetnog značaja za celokupno delo autora. Vrlo dobar internet izvor kojim se može dopuniti ova bibliografija je *The Wellcome bibliography for the history of medicine* na adresi library.wellcome.ac.uk/resources/cw.shtml.

1. Anastassiou, Anargyros & Irmer, Dieter (1997) *Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, Teil II: Galen, band 1: Hippokrateszitate in den Kommentaren und im Glossar, Göttingen.

2. Anastassiou, Anargyros & Irmer, Dieter (1999) *Index Hippocraticus. Supplement*, Göttingen.
3. Anastassiou, Anargyros & Irmer, Dieter (2001) *Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, Teil II: Galen, band 2: Hippokrateszitate in den übrigen Werken Galens einschliesslich der alten Pseudo-Galenica, Göttingen.
4. Andorlini, Isabella (1993) »L'apporto dei papiri alla conoscenza della scienza medica antica« u *ANRW*, 37,1, 458-562.
5. Andorlini, Isabella (1995) *Trattato di medicina su papiro*, Firenze.
6. Andorlini, Isabella (1997) »Progetto per il Corpus dei papiri greci di medicina« u *Akten des 21 Internationalen Papyrologenkongresses* (Berlin, 13-19 august 1995), edit. B. Kramer, W. Luppe, H. Maehler, G. Poethke, 17-24, Stuttgart.
7. Andorlini, Isabella (1999) »Testi medici per la scuola: raccolte di definizioni e questionari nei papiri« u *I testi medici greci. Tradizione e ecdotica* (atti del III Conv. Intern, Napoli, 15-18 ottobre 1997), edit. A. Garzya e J. Jouanna, 7-15, Napoli.
8. Andorlini, Isabella ed. (2001) *Greek Medical Papyri I*, Firenze.
9. Boehm, Isabelle et Luccioni, Pascal, edits. (2003) *Les cinq sens dans la médecine à l'époque impériale : sources et développements* (actes de la table ronde du 14 juin 2001), Lyon -Paris.
10. Boehm, Isabelle (2003) »Toucher du doigt : le vocabulaire du toucher dans les textes médicaux grecs et latins«, u *Manus Medica*, édit. F. Gaide et Fr. Biville, 229-240, Aix-en-Provence.
11. Boehm, Isabelle (2003) »Couleur et odeur chez Galien«, u *Couleurs et visions dans l'Antiquité classique*, édit. L. Villard, 77-96, Rouen.
12. Boudon, Véronique (1993) »Médecine et enseignement dans l'art médical de Galien«, *Revue des études grecques*, 106, 120-141.
13. Boudon, Véronique (1994) »Les œuvres de Galien pour les débutants (*De sectis, De pulsibus ad tirones, Ad Glauconem de methodo medendi et Ars medica*): médecine et pédagogie au 2e siècle ap. J.C.« u *ANRW*, 37,2, 1421-1467.
14. Boudon, Véronique (1994) »Les définitions tripartites de la médecine chez Galien« u *ANRW*, 37,2, 1468-1490.
15. Boudon, Véronique (1996) »La translatio antiqua de l'art médical de Galien« u *Histoire et ecdotique des textes médicaux grecs* (actes du 2e Colloque

international, Paris, 24-26 mai 1994), edit. A. Garzya et J. Jouanna, 43-55, Paris.

16. Boudon, Véronique et Jouanna, Jacques (1997) »Remarques sur la place d'Hippocrate dans la pharmacologie de Galien« u *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine* (Proceedings of the 5th International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995), edit. A. Debru, 213-234, Leiden.

17. Boudon, Véronique (2000) »Galien par lui-même : les traités bibliographiques (*De ordine librorum suorum* et *De libris propriis*)« u *Studi su Galeno: scienza, filosofia, retorica e filologia* (atti del seminario, Firenze, 13 novembre 1998), edit. Daniella Manetti, 119-134, Firenze.

18. Boudon, Véronique (2002) »Galien's On my Own Books: New Material from Meshed, Rida, Tibb. 5223« u *The Unknown Galen*, edit. V. Nutton, 9-18, London.

19. Boudon, Véronique (2003) »La théorie galénique de la vision : couleurs du corps et couleurs des humeurs« u *Couleurs et visions dans l'Antiquité classique*, edit. L. Villard, 65-75, Rouen.

20. Bourgey, Louis (1953) *Observation et expérience chez les médecins de la Collection hippocratique*, Paris.

21. Byl, Simon (1993) »Les dix dernières années (1983-1992) de la recherche hippocratique«, *Lettre d'information du Centre Jean-Palmerie*, 22, 1-39.

22. Byl, Simon (1995) »L'air géographique des médecins hippocratiques« u *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context* (Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 april 1992), edit. Ph. v. d. Eijk, H. F. J. Horstmannshoff and P. H. Schrijvers, 225-235, Amsterdam.

23. Byl, Simon (2001) »Hippocrate de Cos : de l'hagiographie au rejet et vice-versa«, *Revue de philosophie ancienne*, 19(2), 13-14.

24. Byl, Simon (2002) »Listes des fréquences de *phusis* et classement des œuvres hippocratiques« u *Le normal et le pathologique dans la Collection hippocratique* (actes du Xème colloque international hippocratique, Nice, 6-9 octobre 1999), edit. A. Thivel, 45-54, Nice.

25. Debru, Armelle (1994) »L'expérimentation chez Galien« u *ANRW*, 37,2, 1718-1756.

26. Debru, Armelle (1996) *Le corps respirant. La pensée physiologique chez Galien*, Leiden.

27. Debru, Armelle (1996) »L'état des recherches sur Galien (1969-1992)« u *ANRW*, 37,4.
28. Debru, Armelle, edit. (1997) *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine* (Proceedings of the 5th International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995), Leiden.
29. Debru, Armelle (2002) »Galen on the Unclear Movements« u *The Unknown Galen*, edit. V. Nutton, 79-85, London.
30. Debru, Armelle (2002) »La sueur des corps : le *De sudore* de Théophraste face à la tradition médicale« u *On the Opuscula of Theophrastus* (akten der 3. Tagung der Karl-und-Gertrud-Abel-Stiftung vom 19-23 Juli 1999 in Trier), edit. W. Fortenbaugh und G. Wöhrle, 163-174, Stuttgart.
31. Fischer, Klaus-Dietrich (1984) »Der neuentdeckte Text des Celsus über Blasenleiden«, *Gesnerus*, 41, 243-248.
32. Fischer, Klaus-Dietrich (1988) »Ancient veterinary medicine. A survey of Greek and Latin sources and some recent scholarship«, *Medizin historisches Journal*, 23, 191-209.
33. Fischer, Klaus-Dietrich (1994) »Der *Liber medicinalis* des Pseudo-Democritus« u *Tradición e innovación de la medicina latina de la antigüedad y de la alta Edad Media* (actas del IV coloquio internacional sobre los textos médicos latinos antiguos), edit. M. E. Vázquez Buján, 45-56, Santiago de Compostela.
34. Fischer, Klaus-Dietrich (1998) »Der *Liber Byzantii*, ein unveröffentlichtes griechisches therapeutisches Handbuch in lateinischer Übersetzung« u *Maladie et maladies dans les textes latins antiques et médiévaux* (actes du Ve Colloque International »Textes médicaux latins«, Bruxelles, 4-6 septembre 1995), edit. C. Deroux, 276-294, Bruxelles.
35. Fischer, Klaus-Dietrich (2002) »Die pseudohippokratische *Epistula de virginibus*. Bemerkungen zu ihrer Textüberlieferung und zu ihrem Vokabular«, *Les études classiques*, 70, 101-122.
36. Fraisse, Anne (1998) »Place et fonction des hellénismes dans la dénomination des maladies chez Cassius Felix« u *Nommer la maladie : recherches sur le lexique gréco-latin de la pathologie*, edits. A. Debru et G. Sabbah, 91-99, Saint-Etienne.
37. Fraisse, Anne (2003) »Place et statut des pratiques magiques dans les textes médicaux tardifs. Le cas de Cassius Felix et de Théodore Priscien« u *Manus Medica*, edit. F. Gaide et Fr. Biville, 161-172, Aix-en-Provence.

38. Garcia Novo, Elsa (1991) »Algunas notas al texto de *Epidemias* a través de Galeno« u *Galeno: obra, pensamiento e influencia* (Coloquio internacional celebrado en Madrid, 22-25 marzo 1988), edit. J. A. López Férez, 153-159, Madrid.
39. Garcia Novo, Elsa (1995) »Structure and style in the Hippocratic treatise *Prorrheticon 2*« u *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context* (Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 april 1992), edit. Ph. v. d. Eijk, H. F. J. Horstmanshoff and P. H. Schrijvers, 537-554, Amsterdam.
40. Garcia Novo, Elsa (1998) »Las fiebres en Celso: mentalidad latina frente e mentalidad griega« u *Maladie et maladies dans les textes latins antiques et médiévaux* (actes du Ve Colloque International »Textes médicaux latins«, Bruxelles, 4-6 septembre 1995), edit. C. Deroux, 129-136, Bruxelles.
41. Garofalo, Ivan (1991) »Problèmes d'anatomie chez Pline l' Ancien« u *Le latin médical : la constitution d'un langage scientifique*, edit. G. Sabbah, 309-316, Saint-Etienne.
42. Garofalo, Ivan (1994) »Note filologiche sull'anatomia di Galeno« u *ANRW*, 37,2, 1790-1833.
43. Garofalo, Ivan (1996) »Una nuova testimonianza su Ione di Chio«, *Filologia antica e moderna*, 10, 97-99.
44. Garofalo, Ivan (1998) »Le commentaire ravenate au *De pulsibus ad tirones* de Galien : le commentaire et ses sources« u *Maladie et maladies dans les textes latins antiques et médiévaux* (actes du Ve Colloque International »Textes médicaux latins«, Bruxelles, 4-6 septembre 1995), edit. C. Deroux, 382-392, Bruxelles.
45. Garofalo, Ivan (2000) »Una nuova opera di Galeno in traduzione araba, la *Synopsis* del *De methodo medendi* di Galeno«, *Studi classici e orientali*, 157(1), 8-19.
46. Garzya, Antonio ed. (1996) *Storia e ecdotica dei testi medici greci* (atti del II Conv. Intern, Parigi, 24-26 maggio 1994), Napoli.
47. Garzya, Antonio (1997) »Science et conscience dans la pratique médicale de l'Antiquité tardive et byzantine« u *Médecine et morale dans l'Antiquité* (dix exposés suivis de discussions, Vandoeuvres-Genève, 19-23 août 1996), edits. H. Flashar et J. Jouanna, 337-363, Genève.
48. Garzya, Antonio & Jouanna, Jacques eds. (1999) *Storia e ecdotica dei testi medici greci* (atti del III Conv. Intern, Napoli, 15-18 ottobre 1997), Napoli.

49. Gourevitch, Danielle (1984) *Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romain : le malade, sa maladie et son médecin*, Paris.
50. Gourevitch, Danielle (1984) *Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique*, Paris.
51. Gourevitch, Danielle (1987) »L'esthétique médicale de Galien«, *Les études classiques*, 55, 267-290.
52. Gourevitch, Danielle (1989) »L'anonyme de Londres et la médecine d'Italie du Sud«, *History and Philosophy of the Life Sciences*, 11, 237-251.
53. Gourevitch, Danielle (1991) »La pratique méthodique : définition de la maladie, indication et traitement« u *Les écoles médicales à Rome* (actes du 2e colloque international sur les textes médicaux latins antiques, Lausanne, septembre 1986), edits. J. Pigeaud et Ph. Mudry, 51-81, Genève.
54. Gourevitch, Danielle & Grmek, Mirko D. (1994) »Aux sources de la doctrine médicale de Galien : l'enseignement de Marinus, Quintus et Numisianus« u *ANRW*, 37,2, 1491-1528.
55. Gourevitch, Danielle (1996) »La gynécologie et l'obstétrique à l'époque impériale« u *ANRW*, 37,3, 2083-2146.
56. Gourevitch, Danielle & Grmek, Mirko D. (1998) *Les maladies dans l'art antique*, Paris.
57. Gourevitch, Danielle (2001) *I giovani pazienti di Galeno: per una patocenosi dell'impero romano*, Roma.
58. Gourevitch, Danielle & Raepsaet-Charlier Marie-Thérèse (2001) *La femme dans la Rome antique*, Paris.
59. Grmek, Mirko D. (1983) *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Paris.
60. Ihm, Sibylle (1997) »Die Quellen der Giftkapitel von Galens *De antidotis II*« u *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine* (Proceedings of the 5th International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995), edit. A. Debru, 235-253, Leiden.
61. Ihm, Sibylle (2002) *Clavis commentariorum der antiken medizinischen Texte*, Leiden.
62. Joly, Robert (1966) *Le niveau de la science hippocratique*, Paris.
63. Joly, Robert (1975) »Le système cnidien des humeurs« u *la Collection hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine* (actes du 1er Colloque international hippocratique, Strasbourg, 23-27 octobre 1972), edits. L. Bourgey et J. Jouanna, Leiden.

64. Jouanna, Jacques (1966) »La théorie de l'intelligence et de l'âme dans le traité hippocratique *Du régime* : ses rapports avec Empédocle et le *Timée* de Platon«, *Revue des études grecques*, 79, 15-18.
65. Jouanna, Jacques (1974) *Hippocrate : pour une archéologie de l'école de Cnide*, Paris.
66. Jouanna, Jacques (1980) »Médecine et politique dans la *Politique* d'Aristote (II 1268 b25 - 1269 a28)«, *Ktema*, 5, 257-266.
67. Jouanna, Jacques (1981) »Le sens de "ichor" chez Homère (*Iliade* V, 340 et 416) et Eschyle (*Agamemnon* 1480) en relation avec les emplois du mot dans la *Collection hippocratique*«, *Revue des études anciennes*, 83, 197-209.
68. Jouanna, Jacques (1984) »L'analyse codicologique du Parisinus gr. 2140 et l'histoire du texte hippocratique«, *Scriptorium*, 38, 50-62.
69. Jouanna, Jacques (1984) »Rhétorique et médecine dans la *Collection hippocratique*«, *Revue des études grecques*, 97, 26-44.
70. Jouanna, Jacques (1987) »Médecine hippocratique et tragédie grecque«, *Cahiers du GITA*, 3, 119-122.
71. Jouanna, Jacques & Demont, Paul eds.(1991) *Médecine antique* (exposés présentés lors de la journée d'études consacrée à la médecine antique, le 8 novembre 1989), Amiens.
72. Jouanna, Jacques (1992) *Hippocrate*, Paris.
73. Jouanna, Jacques (1997) »La lecture de l'éthique hippocratique chez Galien« u *Médecine et morale dans l'Antiquité* (dix exposés suivis de discussions, Vandoeuvres-Genève, 19-23 août 1996), edits. H. Flashar et J. Jouanna, 211-253, Genève.
74. Jouanna, Jacques (1999) »Réflexions sur l'imaginaire de la thérapeutique dans la Grèce classique« u *Aspetti della terapia nel Corpus Hippocraticum* (atti del IXe Colloque international hippocratique, Pisa, 25-29 settembre 1996), edits. I. Garofalo, A. Lami, D. Manetti e A. Roselli, 13-42, Firenze.
75. Jouanna, Jacques (2001) »Le serpent "ARGES" : Hippocrate, *Epidémies* V, c. 86« u *Dieux, héros et médecins grecs : Hommage à Fernand Robert*, edits. M. Woronoff, S. Follet et J. Jouanna, 165-175, Paris.
76. Jouanna, Jacques & Manetti, Daniela (2001) »A Text Concerning Health and Disease: PStrasb inv. G 26« u *Greek Medical Papyri I*, edit. I. Andorlini, 85-93, Firenze.

77. Jouanna, Jacques (2002) »Le vin chez Arétée de Capadoce« u *Vin et santé en Grèce ancienne* (actes du colloque de Rouen et de Paris, 28-30 septembre 1998), edits. J. Jouanna et L. Villard, 113-126, Athènes.
78. Jouanna, Jacques (2003) »Sur la dénomination et le nombre des sens d'Hippocrate à la médecine impériale : réflexions à partir de l'énumération des sens dans le traité hippocratique du *Régime*, c. 23« u *Les cinq sens dans la médecine à l'époque impériale : sources et développements* (actes de la table ronde du 14 juin 2001), edits. I. Boehm et P. Luccioni, 9-20, Lyon -Paris.
79. Kollesch, Jutta (1973) *Untersuchungen zu den pseudogalenischen Definitiones medicae*, Berlin.
80. Kollesch, Jutta (1981) »Galen und die zweite Sophistik« u *Galen: Problems and Prospects*, edit. V. Nutton, 1-11, London.
81. Kollesch, Jutta & Nickel, Diethard eds. (1993) *Galen und das hellenistische Erbe* (Verhandlungen des IV internationalen Galen-Symposiums veranstaltet vom Institut für Geschichte der Medizin am Bereich Medizin der Humboldt-Universität zu Berlin, 18-20. September 1989), Stuttgart.
82. Kollesch, Jutta & Nickel, Diethard (1994) »Bibliographia Galeniana: Die Beiträge des 20. Jahrhunderts zur Galenforschung« u *ANRW*, 37,2, 1351-1420.
83. Langholf, Volker (1990) *Medical theories in Hippocrates: early texts and the Epidemics*, Berlin.
84. Langholf, Volker (1996) »Lukian und die Medizin: Zu einer tragischen Katharsis bei den Abderiten (*De historia conscribenda* § 1)« u *ANRW*, 37,3, 2793-2841.
85. Langslow, David (1989) »Latin technical language: Synonyms and Greek words in Latin medical terminology«, *Transactions of the Philological Society*, 87, 33-53.
86. Langslow, David (1994) »Celsus and the making of a latin medical terminology« u *La médecine de Celse : aspects historiques, scientifiques et littéraires*, edits. G. Sabbah et Ph. Mudry, 297-318, Saint-Etienne.
87. Langslow, David (2000) *Medical latin in the Roman Empire*, Oxford.
88. López Férez, J. A. ed. (1991) *Galeno: obra, pensamiento e influencia* (Coloquio internacional celebrado en Madrid, 22-25 marzo 1988), Madrid.
89. López Férez, J. A. ed. (1999) »Considerationes sobre el lexico usado por Galeno para designar sus proprias obras« u *I testi medici greci. Tradizione*

e ecdotica (atti del III Conv. Intern. Napoli, 15-18 ottobre 1997), edits. A. Garzya e J. Jouanna, 315-347, Napoli.

90. López Férez, J. A. ed. (2000) *La lengua científica griega: origenes, desarrollo e influencia en las lenguas modernas europeas*, Madrid.

91. Magdelaine, Caroline (1999) »La translatio antiqua des *Aphorismes* d'Hippocrate« u *I testi medici greci. Tradizione e ecdotica* (atti del III Conv. Intern. Napoli, 15-18 ottobre 1997), edits. A. Garzya e J. Jouanna, 349-361, Napoli.

92. Magdelaine, Caroline (2002) »Ville et campagne. Réflexions sur la salubrité chez les médecins grecs«, *Ktéma*, 27, 307-324.

93. Manetti D, Cavini W, Donnini Maccio M. C, Funghi M. S. (1985) *Studi su papiri greci di logica e medicina*, Firenze.

94. Manetti, Daniela & Roselli, Amneris (1994) »Galeno commentatore di Ippocrate« u *ANRW*, 37,2, 1529-1635.

95. Manetti, Daniela ed. (2000) *Studi su Galeno: Scienza, filosofia, retorica e filologia* (atti del seminario, Firenze, 13 novembre 1998), Firenze.

96. Marganne, Marie-Hélène (1994) *L'ophtalmologie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden.

97. Marganne, Marie-Hélène (1996) »La médecine dans l'Égypte romaine : les sources et les méthodes« u *ANRW*, 37,3, 2709-2740.

98. Marganne, Marie-Hélène (1998) *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden.

99. Marganne, Marie-Hélène (2002) »L'Ecole médicale d'Alexandrie et son influence sur la médecine de l'Égypte gréco-romaine«

100. Montero Cartelle, Enrique (2001) »Omne animal post coitum triste: de Aristoteles a Sigmund Freud«, *Revista de Estudios Latinos*, 1, 107-119.

101. Montero Cartelle, Enrique (2001) »Del vulgarismo al tecnicismo: características de la lengua técnica latina« u *Praktika* (actes de XIe Congrès de la Fédération internationale des Associations d'Etudes Classiques, Kavala, 24-30 août 1999), 577-607, Athènes.

102. Nickel, Diethard (2002) »On the Authenticity of an "Excerpt" from Galen's Commentary on the *Timaeus*« u *The Unknown Galen*, edit. V. Nutton, 73-78, London.

103. Nutton, Vivian (1988) *From Democedes to Harvey: Studies in the History of Medicine*, London.

104. Nutton, Vivian (1993) »Roman Medicine: Tradition, Confrontation, Assimilation« u *ANRW*, 37.1, 49-78.
105. Nutton, Vivian ed. (2002) *The unknown Galen*, London.
106. Palmieri, Nicoletta (1997) »Sur les traces d'une ancienne traduction latine de l'*Ars medica*«, *Latomus*, 56, 504-533.
107. Palmieri, Nicoletta (2003) »Practicon dividitur in duo: mesures prophylactiques et mesures thérapeutiques chez Agnellus de Ravenne« u *Manus medica*, édit. F. Gaide et Fr. Biville, 183-206, Aix-en-Provence.
108. Potter, Paul (1998) »The editiones princeps of Galen and Hippocrates and their relationship« u *Text and tradition: Studies in Ancient Medicine and its Transmission*, presented to Jutta Kollesch, edits. K. -D. Fischer, D. Nickel and P. Potter, 243-261, Leiden.
109. Potter, Paul & Wright, John (2000) *Psyche and Soma: Physicians and metaphysicians on the mind-body problem from Antiquity to Enlightenment*, Oxford.
110. Rodriguez Alfageme (2002) »Patologia del habla en el *Corpus hippocraticum*« u *Le normal et le pathologique dans la Collection hippocratique* (actes du Xe Colloque international hippocratique, Nice, 6-9 octobre 1999), edit. A. Thivel, 149-172, Nice.
111. Roselli, Amneris (1999) »Un commento inedito a Hipp. Epid. VI, 2.4 (=Epid. II, 3.7) nel ms Par. Gr. 2230« u *I testi medici greci. Tradizione e ecdotica* (atti del III Conv. Intern, Napoli, 15-18 ottobre 1997), edit. A. Garzya e J. Jouanna, 493-508, Napoli.
112. Roselli, Amneris (2000) »Il commento di Galeno a *Sulle fratture*. Sprecimina per la nuova edizione (con appendice)« u *Studi su Galeno: Scienza, filosofia, retorica e filologia* (atti del seminario, Firenze, 13 novembre 1998), edit. Daniella Manetti, 93-117, Firenze.
113. Roselli, Amneris (2000) »Les cuisiniers-médecins dans la comédie moyenne« u *Le théâtre grec antique: la comédie* (Cahiers de la Villa Kérylos, 10), 155-169, Paris.
114. Roselli, Amneris (2002) »Theophrastus' *Peri kopon* and Greek Medical Theories of Fatigue« u *On the Opuscula of Theophrastus* (akten der 3. Tagung der Karl-und-Gertrud-Abel-Stiftung vom 19-23 Juli 1999 in Trier), edit. W. Fortenbaugh und G. Wöhrle, 123-139, Stuttgart.
115. Sabbah, Guy (1998) *Bibliographie des textes médicaux latins. Antiquité et haut Moyen Age*, Saint-Etienne.

116. Sabbah, Guy (1998) »Observations sur la transmission des textes médicaux latins« u *Nommer la maladie: recherches sur le lexique gréco-latin de la pathologie*, edits. A. Debru et G. Sabbah, 11-18, Saint-Etienne.
117. Sabbah, Guy (2003) »Les gestes du chirurgien dans le *De medicina* de Celse, VII, 17-24« u *Manus Medica*, édit. F. Gaide et Fr. Biville, 89-102, Aix-en-Provence.
118. van der Eijk (1999) »Some methodological issues in collecting the fragments of Diocles of Carystus« u *I testi medici greci. Tradizione e ecdotica* (atti del III Conv. Intern, Napoli, 15-18 ottobre 1997), edit. A. Garzya e J. Jouanna, 125-156, Napoli.
119. van der Eijk (1999) »The Methodism of Caelius Aurelianus: some epistemological issues« u *Le Traité des maladies aiguës et des maladies chroniques de Caelius Aurelianus*, edit. Ph. Mudry, 47-83, Nantes.
120. van der Eijk (2000) »Aristotle's Psycho-physiological Account of the Soul-Body Relationship« u *Psyche and Soma: Physicians and metaphysicians on the mind-body problem from Antiquity to Enlightenment*, edits. J. P. Wright & P. Potter, 55-77, Oxford.
121. Vázquez Buján (1999) »La nature textuelle de l'œuvre de Caelius Aurelianus« u *Le Traité des maladies aiguës et des maladies chroniques de Caelius Aurelianus*, edit. Ph. Mudry, 121-140, Nantes.
122. Vázquez Buján (2001) »Connaissance directe ou tradition commune? Pour une relecture des références de Jérôme à Hippocrate et à Galien« u *Docente Natura: Mélanges de médecine ancienne et médiévale offerts à Guy Sabbah*, edits. A. Debru & N. Palmieri, 293-312, Saint-Etienne.

Résumé

L'auteur présente au lecteur serbe les chercheurs les plus importants à l'heure actuelle dans le domaine de la médecine antique en Europe et en Amérique du Nord. Une attention toute particulière est portée à l'étude de la médecine antique dans les pays francophones (France, Belgique, Suisse, Canada). L'auteur passe ensuite en revue les centres des recherches de la médecine antique en Italie, en Allemagne, en Espagne, en Angleterre et aux États-Unis. L'article est accompagné d'une bibliographie choisie qui porte sur la médecine antique en général.

Divna Stevanović

Hipokrat i Galen na Sorboni

Žak Žuana, najznačajniji savremeni francuski hipokratista, u svom članku »Fernand Robert et la renaissance des études hippocratiques en France«¹ označava Fernana Robera, svog učitelja, kao osobu koja je nadahnula »treću renesansu hipokratskih studija u Francuskoj«. Žuana nas vodi u Roberovu vilu u Vezineu u kojoj se odigrao jedan od prvih sastanaka pokretača hipokratskih studija u XX veku u Francuskoj. Četiri tada najveća imena u toj oblasti, Luj Burže, Otac Festižijer, Žan Irigoan i Rober Žoli, kao i dva mlada učenika Fernana Robera (od kojih u jednom, čini nam se, prepoznajemo autora članka) okupljaju se na Roberov poziv i utvrđuju smernice budućeg bavljenja *Hipokratskim korpusom* u Francuskoj.

Događaj o kome je reč odigrao se 1966. Sada je 2004, Fernan Rober više nije među nama, ali njegov projekat, začet tokom pomenutog »osnivačkog ručka«², možda je i prevazišao njegova očekivanja. Učenik F. Robera, profesor Žuana, rukovodi danas grčkom serijom prestižne Collection des Universités de France (popularno »Budé«) i neumorno objavljuje, unutar te iste zbirke, kritička izdanja spisa *Hipokratske zbirke*. Tako ćete recimo, ako uđete u bilo koju veliku knjižaru čuvenog Bulevara San Mišel, naći više od deset tomova hipokratskih spisa. Autor kritičkog izdanja i prevoda velikog dela tih spisa upravo je Ž. Žuana. Međutim, naći ćete takođe i jedan tom Galenovih spisa, a ako ste dovoljno znatiželjni, u njemu ćete naći i ime Veronik Budon. Ovo ime susretaćete vrlo često uz Galenovo ime. V. Budon predstavlja treću generaciju helenista »treće renesanse hipokratskih studija« ili možda pre prvu generaciju renesanse galenskih studija u Francuskoj. Polje interesovanja ove učenice profesora

¹ Jacques Jouanna »Fernand Robert et la renaissance des études hippocratiques en France«, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 7-19, 1992.

² J. Jouanna, *ibid.*

Žuane je, međutim, široko – prilikom poslednjeg Međunarodnog hipokratskog kolokvijuma koji je održan u Engleskoj u avgustu 2002, V. Budon je govorila na temu »Art, science and conjecture in the Hippocratic Corpus, Plato and Aristotle«. Pretpostavljamo da bi profesor Rober, koji je, između ostalog, učestvovao i u osnivanju Hipokratskog kolokvijuma 1972. u Strazburu, bio zadovoljan činjenicom da se ovaj međunarodni skup odvija po jedanaesti put, kao i činjenicom da su francuski naučnici započeli ozbiljno moderno bavljenje *Galenskim korpusom*, mnogo obimnijim od *Hipokratske zbirke*.

Predstavićemo čitaocu, dakle, malo detaljnije Veronik Budon, naučnog saradnika pri francuskom Nacionalnom centru za naučna istraživanja (CNRS). Veronik Budon je, pre svega, rukovodilac istraživačke grupe »Grčka medicina« koja okuplja najveća svetska imena u domenu grčke antičke medicine. Njen rad je na prvom mestu rad na izdavanju Galenovih spisa, a zatim i na različitim, nedovoljno proučeni, aspektima Galenovog dela. Inače, za vrlo dinamično izdavanje Hipokrata i Galena u CUF može se zahvaliti prof. Žuani, direktoru grčke serije, koji je u ovaj projekat uključio i mnoge svetske stručnjake za antičku medicinu.

Veronik Budon je izučavanju Galena prišla preko grčke filozofije, koju je ovaj lekar iz Pergama takođe u velikoj meri zadužio, i preko njegovih spisa koji govore o mestu medicinske veštine u odnosu na ostale veštine³. Međutim, njen zadatak, kada je reč o radu na kritičkim izdanjima spisa *Galenskog korpusa*, nipošto nije lak: imajući u vidu činjenicu da obim ovog korpusa višestruko prevazilazi obim *Hipokratskog korpusa*, a da u XIX veku nije doživeo jedno tako značajno izdanje zasnovano na principima moderne kritike teksta, kakvo je Litreovo izdanje Hipokrata, zadatak gđe Budon čini se pionirskim. Ovome svemu treba dodati i tu pojedinost da je značajan broj Galenovih spisa sačuvan isključivo u arapskom prevodu, tako da je Veronik Budon savladala i arapski jezik kako bi se, opremljena svim potrebnim znanjima, upustila u složen i obiman rad kakav iziskuje kritičko izdavanje Galenovih spisa. Ovako svestrano obrazovanje po-

³ Vidi niže bibliografiju, posebno stavku 11.

kazalo se izuzetno korisnim, pošto je gđa Budon, u toku rada na Galenovom spisu *De libris propriis*, čiji je jedini sačuvani rukopis (*Ambrosianus* 659 iz polovine XV veka) u velikoj meri oštećen, uspela da dođe do arapskog prevoda⁴ ovog spisa iz jedanaestog veka koji se čuva u Mešedu u Iranu i da popuni lakune koje su ponekad činile i čitave rečenice. Od posebnog je značaja i to što je Veronik Budon prvi galenista koji je došao do ovog prevoda, kao što se i vidi iz naslova jednog od njenih članaka koje smo naveli u njenoj izabranoj bibliografiji.

V. Budon nam je i ovom prilikom izašla u susret i ljubazno omogućila objavljivanje srpskog prevoda njenog članka »La théorie galénique de la vision: couleurs du corps et couleurs des humeurs« koji je nastao za potrebe naučnog skupa održanog u Ruanu 2000. posvećenog bojama i vidu u antici. Ovaj članak je prvi put objavljen 2002. u zborniku radova sa ovog skupa⁵.

Izabrana bibliografija Veronik Budon

1. Jouanna, Jacques & Boudon, Véronique (1993): »Présentation du projet d'édition de Galien dans la Collection des Universités de France«; *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 101-135.
2. Boudon, Véronique (1993): »Médecine et enseignement dans l'art médical de Galien«; *Revue des études grecques*, 106, 120-141.
3. Boudon, Véronique (1994): »Loisir et création chez Galien«; *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 154-168.
4. Boudon, Véronique (1994): »Les œuvres de Galien pour les débutants (*De sectis, De pulsibus ad tirones, Ad Glauconem de methodo medendi et Ars medica*): médecine et pédagogie au 2e siècle ap. J.C.« dans *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Berlin: De Gruyter, vol. II, 37,2; 1421-1467.
5. Boudon, Véronique (1994): »Les définitions tripartites de la médecine chez Galien« dans *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und*

⁴ Radi se o prepisu prevoda poznatog devetovekovnog istočnosirijskog učenjaka Hunaina ibn Ishaka koji je zaslužan za veliki deo prevoda grčkih autora u arapskoj kulturi. O ovome vidi stavku 13 izabrane bibliografije V. B.

⁵ Véronique Boudon, »La théorie galénique de la vision: couleurs du corps et couleurs des humeurs«, *Couleurs et visions dans l'Antiquité classique*, éd. Laurence Villard, Rouen, 2002, 65-75.

Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, Berlin: De Gruyter, vol. II, 37,2; 1468-1490.

6. Boudon, Véronique (1996): »L'ars médica de Galien est-il un traité authentique?«; *Revue des études grecques*, 109, 111-156.

7. Boudon, Véronique (1996): »La translatio antiqua de l'art médical de Galien« dans *Histoire et ecdotique des textes médicaux grecs: actes du 2e Colloque international (Paris, 24-26 mai 1994)*, éd. Antonio Garzya et Jacques Jouanna, Paris, 43-56.

8. Jouanna, Jacques & Boudon, Véronique (1997): »Remarques sur la place d'Hippocrate dans la pharmacologie de Galien« dans *Galen on Pharmacology (Philosophy, History and Medicine: Proceedings of the 5th International Galen Colloquium (Lille, 16-18 March, 1995))*, ed. by Armelle Debru, Leiden, 213-234.

9. Boudon, Véronique (2000): »Galien par lui-même: les traités bibliographiques (*De ordine librorum suorum et De libris propriis*)« dans *Studi su Galeno: scienza, filosofia, retorica e filosofia: atti del seminario (Firenze 13 XI 1998)*, a cura di Daniella Manetti, Firenze, 119-133.

10. Galien : »Exhortation à l'étude de la médecine ; Art médical«, *texte établi et traduit par Véronique Boudon, chargée de recherche au C.N.R.S.*, Paris, Les Belles Lettres, 2000.

11. Boudon, Véronique (2002): »La théorie galénique de la vision: couleurs du corps et couleurs des humeurs« dans *Couleurs et visions dans l'Antiquité classique*, ed. Laurence Villard, Rouen, 65-75.

12. Boudon, Véronique (2002): »Galen's *On my Own Books*: New Material from Meshed, Rida, Tibb. 5223« in *The Unknown Galen*, ed. Vivian Nutton, London, 9-18.

13. Boudon, Véronique (2003): »Art, science et conjecture chez Galien« dans *Galien et la philosophie (Entretiens sur l'antiquité classique de la Fondation Hardt XVIII)*, ed. J. Barnes et J. Jouanna, Genève, 269-298.

Résumé

Le texte offre une brève présentation des études hippocratiques et galéniques en France, plus précisément à la Sorbonne. L'auteur retrace l'histoire de ces études au XXe siècle et présente au lecteur l'œuvre et les domaines de recherche de Véronique Boudon-Millot, éditeur de Galien dans la CUF et directeur de l'UMR « Médecine grecque ».

Veronik Budon-Mijo

(CNRS – Pariz IV Sorbona)

Galenska teorija o vidu: boje tela i boje tečnosti

Key-words: Galen, Ancient theories of perception, Visual perception, Colour perception.

Može se slobodno reći da su vid i percepcija boja, koja je u grčkom duhu neodvojiva od vida, u samom srcu galenskog kognitivnog sistema. Kao racionalna medicina baštinjena od Hipokrata, galenska medicina se, zapravo, oslanja pre svega na činjenice. Do tih činjenica se dolazi putem posmatranja, a posredstvom čulnih organa, među kojima se posebno ističe organ čula vida. Naime, čulo vida se u toku uspostavljanja dijagnoze vrlo često javlja kao prvo čulo. Kada stigne u bolesnikovu kuću, lekar pre nego što dodirne bolesnog ili oseti ikakav miris i dok je još na izvesnoj udaljenosti od bolesnika, već može videti i uočavati¹. Ovo prvenstvo vida nad ostalim čulima, istovremeno vremensko i prostorno, odlikuje se pored toga i prvenstvom koje bih ja nazvala prvenstvom porekla, pošto je organ vida direktno nasleđen od bogova i pošto u svim pogledima deluje kao najbožanstveniji organ (τὸ θεϊότατον ὄργανον)². Analizirajući mehanizme vida kako ih je Galen izložio u spisu *De usu partium*, u kom on u potpunosti usvaja teleološku tačku gledišta, pokušaću da ukažem na ulogu koju racionalni lekar namenjuje vidu u postavljanju dijagnoze i, opštije gledano, u čitavoj svojoj medicinskoj praksi.

Anatomske i fiziološke datosti

Iako se Galen u ovom, kao i u drugim domenima, pokazuje, prirodno, kao naslednik Aristotela, ipak se čini da je i izuzetno dobro

¹ Opažanje mirisa, na primer, slabi sa udaljenošću. Čulo vida, naprotiv, dopušta da se steknu utisci čak i o predmetima udaljenim od subjekta.

² V. posebno Galen, *De usu partium*, X, 12 (Kühn, III, 812, 15).

obavešten o Platonovim teorijama o vidu kao i o teorijama Platonovih prethodnika. Tako Rudolf Zigel, u već klasičnoj studiji posvećenoj percepciji kod Galena, prvih četrdeset strana svoga dela posvećuje istoriji učenja o vidu³. Ja se neću upuštati u detalje tih različitih teorija počevši od predsokratovaca pa do Platona i Aristotela. Iako se u mnogim tačkama razilaze, sva ta učenja počivaju na jednoj osnovnoj ideji i jednoj zajedničkoj predstavi: na postojanju kretanja svetlosti iz oka prema predmetima ili iz predmeta prema oku, a da se pri tom ne može, bar ne pre Platona, naići ni na kakav trag koordinacije ova dva mehanizma. Dva konkurentna učenja su, dakle, bila suprotstavljena, već pre Galena – smatralo se ili da predmet vida sam emituje sliku u pravcu oka ili se pretpostavljalo da zrak sija iz oka u pravcu predmeta i tako prenosi sliku tog predmeta u organ vida. U oba se slučaja uloga svetlosti, posrednika *par excellence*, javlja kao osnovna.

U ovom kontekstu, galenska teorija o vidu mogla bi i da ne deluje kao naročito originalna utoliko što se nadahnjuje osnovnim aristotelovskim konceptima u ovoj oblasti. Galenova originalnost leži više u tački gledišta koju on usvaja u spisu *De usu partium* u kome je razmišljanje o vidu od samog početka stavljeno na viši nivo, nivo božanskog. Glavu je, prema Galenu, Demijurg stvorio zbog očiju, a ne obratno (*De usu partium*, VIII, 5) jer se oči uvek moraju nalaziti na ispupčenom, istaknutom delu tela. Ostala čula su smeštena u glavi samo zato što se mozak, koji treba da primi i upamti utiske čulnih organa, već nalazio u glavi da bi primio utiske vida⁴. Ova je ideja Galenu bliska i on je razvija nešto dalje u istom spisu, na početku knjige X, kada se lekar iz Pergama upušta u dokazivanje zašto, protivno narodnom verovanju, ne bi nikako bilo uputno da oči budu na potiljku:

»Da je bolje da <oči> budu smeštene na prednjem delu tela, od koga takođe zavisi i kretanje, to uopšte i nije nejasno, baš kao i to da je

³ R. E. Siegel, *Galen on Sense Perception*, New York, 1970.

⁴ *De usu partium* VIII, 5 (Kühn, III, 635- 636): φαίνεται γὰρ ὁ μὲν ἐγκέφαλος ἐν τῇ κεφαλῇ τετάχθαι διὰ τοὺς ὀφθαλμούς, ἕκαστον δὲ τῶν ἄλλων αἰσθητηρίων διὰ τὸν ἐγκέφαλον.

takođe bolje da su oka dva nego jedno⁵.

Jer, nastavlja Galen, oči, kao i svi čulni organi, podrazumevaju meke nerve odnosno one u kojima mogu da se utiskuju opažanja, a takvi nervi ne mogu poticati od malog mozga koji predstavlja zadnji deo mozga i koji stvara takozvane tvrde nerve (odnosno nerve pokretače). Ovde se, dakle, jednostavno radi o anatomskoj i fiziološkoj nemogućnosti da oči budu smeštene bilo gde drugo sem na prednjoj površini glave.

Raspoređivanje četiri čulna organa (oči, uši, nos i jezik) je u ovom izlaganju praćeno ukazivanjem na njihove specifične sposobnosti koje su u osnovi njihovih razlika: jedno čulo sudi o mirisima, drugo o ukusima, treće o zvucima, a četvrto (organ vida) o bojama. Sposobnost percepcije boja nije sekundarno svojstvo aktivnosti vida, naprotiv, ona ontološki zasniva vid i služi kao osnova za definisanje vida. Drugim rečima, odnosno po rečima samog Galena, vid pre svega omogućuje spoznavanje boja (ἡ δὲ χρωμάτων ἐστὶ διαγνώστικη)⁶. Reč je o ideji bliskoj Galenu, kojoj će se on vraćati i drugde u svom delu:

»Jedino je boja, a ne oblik ili veličina« – piše Galen u spisu *De placitis Hippocratis et Platonis* – »predmet vizuelnog opažanja«⁷.

Videti, dakle, pre svega znači videti boje. Galen u ovom detalju verno prati Aristotela, koji u spisu *De sensu et sensibilibus* takođe boje označava kao čulni predmet koji odgovara vidu. Nadmoćnost vida nad drugim organima kod Aristotela ipak nije zasnovana istim argumentima kojima je kod Galena – vid nesumnjivo najbolje obezbeđuje očuvanje vrste tako što upozorava pojedinca na svaku opasnost koja pretili, međutim on ne uživa nikakvu stvarnu nadmoć nad ostalim organima⁸. Uzalud bi se, stoga, tražile kod Aristotela tvrdnje o božan-

⁵ Ibid. X, 1 (Kühn III, 759, 3-5).

⁶ Ibid. VIII, 6 (Kühn III, 640, 2).

⁷ *De placitis Hippocratis et Platonis*, VII, 7 (Kühn V, 638 = ed. Ph. De Lacy, CMG V, 4, 1, 2, str. 470, 24-25).

⁸ Aristotel, *De sensu et sensibilibus*, 436b-437a: "Među ovim <čulima>, bar što se tiče <životnih> nužnosti, vid je sam po sebi najbolji."

skom statusu vida, uporedive sa onim koje se sreću kod Galena. Kod Galena u stvari, kao što to često biva, anatomija je osnov fiziologije koju istovremeno i objašnjava i opravdava. Božanska nadmoć vida u odnosu na ostala čula je tako zasnovana na preciznoj anatomiji oka kojoj nema ekvivalenta kod Aristotela, a čije je osnovne činioce Galen ostavio u X knjizi spisa *De usu partium*⁹. Galen tu razlikuje sedam omotača oka (mrežnjača, sudovnjača, očno sočivo, staklasta vodica, beonjača, tetive očnih mišića i vežnjača) koji imaju različite uloge u mehanizmu vida. U skraćenom obliku donosimo izlaganje koje zaprema osam prvih poglavlja X knjige spisa *De usu partium*. Prema ovom spisu, promene koje trpi očno sočivo opaža mrežnjača koja je poput dela mozga odvojenog od njega i sačinjenog od iste supstance. Mrežnjača mozgu najavljuje modifikacije koje trpi očno sočivo. Pri tom je očno sočivo opisano, što se oblika tiče, kao ne sasvim sferično¹⁰ i do pola uronjeno u staklastu tečnost u kojoj pluta. Ovaj anatomski opis oka, iako delimično netačan (ali samo delimično), povlašćeno je mesto iskazivanja Galenove opčinjenosti Demijurgovim ostvarenjima. U ovom smislu je jedan od najvećih povoda za divljenje otvor zenice (ἔτι δὲ δὴ μείζον θαῦμα τὸ κατὰ τὴν κόρην αὐτοῦ τρημα)¹¹ gde se vrši, posredstvom jednog tankog i belog roga, dodirivanje i mešanje unutrašnje i spoljašnje svetlosti (διὰ λεπτοῦ πάνυ καὶ λευκοῦ κέρατος ἢ τῆς ἔνδον αὐγῆς πρὸς τὴν ἔξω κοινωνία τε καὶ κρᾶσις γίγνεται)¹². Galen će se docnije eksplicitnije pozabaviti tim belim rogom koji se danas zove rožnjača i koji treba da obezbedi zaštitu oka od hladnoće, prašine i svih spoljnih nadražaja¹³. Vrlo je važno da Galen uspostavlja razmenu između svetlosti koja dolazi iz oka, odnosno iz samog mozga, i koju kasnije naziva *pneuma*, sa spoljnom svetlošću, onom sunčevom. Crna boja zenice paradoksalno se objašnjava činjenicom da se na taj način lakše skuplja svetlost i prenosi u zenicu

⁹ Dopuniti naznakama datim u knjizi X *De anatomicis administrationibus*.

¹⁰ O krivini očnog sočiva Galenu dobro poznatoj vidi *De usu partium* IX, 6 (Kühn III, 788, 14 i dalje).

¹¹ Galen, *De usu partium*, IX, 4 (Kühn III, 779, 9-10).

¹² Ibid. IX, 4 (Kühn III, p. 779, 18-780, 2).

¹³ O rožnjači vidi ibid. X, 6 (Kühn III, 788, 10 i dalje).

(μέλαν δ' ἴν' ἀθροίζη τε τὴν αὐγὴν καὶ πρὸς τὴν κόρην παραπέμπη), pošto je prethodno Galen već uspeo da opravda i objasni da se boje mogu opažati samo onim delom tela koji ih već sve sadrži. Anatomske i fiziološke datosti, dakle, učestvuju u izlaganju teorije vida koja je u ovom Galenovom spisu samo skicirana, dok je u jednom spisu gotovo savremenom spisu *De usu partium, De placitis Hippocratis et Platonis*, mnogo detaljnije razrađena. Upravo ću se tom teorijom vida, oslonjenom na anatomske datosti, sada pozabaviti.

Teorija vida

U skladu sa njemu svojstvenim nastojanjem da bude jasan, Galen na početku 5. poglavlja VII knjige spisa *De placitis Hippocratis et Platonis* podseća na dve konkurentne teorije o vidu koje se javljaju kod njegovih prethodnika: prema lekaru iz Pergama, postoje zapravo samo dva moguća rešenja kojima se objašnjava mehanizam vida – ili predmet emituje nešto ili čeka da bude dodirnut nekom čulnom silom ili moći (δύναμις αἰσθητική) koje emituje oko¹⁴. Pri sopstvenom opredeljivanju između ove dve hipoteze, Galen se služi sledećim rezonovanjem: uzmimo za primer planinu, ako planina šalje našim očima sliku, trebalo bi da ta slika bude onoliko široka i visoka koliko i sama planina, jer inače ne bismo mogli imati tačnu predstavu o njenoj veličini. Ta slika, koju bi emitovao predmet, teško da bi mogla istovremeno dosegnuti oči hiljada posmatrača okupljenih na istom mestu, kako se to ipak konstatuje za vreme javnih predstava kada svako može istovremeno da posmatra istu stvar. Sa druge strane, ako se razmotri druga hipoteza – ona prema kojoj bi predmet vida bio dodirnut zrakom iz oka – deluje malo verovatno da bi optička *pneuma* (odnosno, ako se podsetimo Galenovog rečnika, svetlost koju emituje oko) mogla da se širi na tolikim razdaljinama i da obuhvati tako velik predmet kakva je planina u svoj svojoj veličini. Da bi vid mogao da funkcioniše potreban je, dakle, određeni posrednik, nužno je posredovanje.

Kod Platona, u *Timaju* na primer, to posredovanje obezbeđuje sun-

¹⁴ *De placitis Hippocratis et Platonis* VII, 5 (Kühn, V, 618, 6 = Ph. De Lacy, str. 452, 33).

čeva svetlost koja zapravo fluks iz očiju čini funkcionalnim tako što, u trenutku njihovog susreta, proizvodi tok koji omogućuje da zračenje iz predmeta susretne zračenje iz oka. Međutim, ovaj proces prati i jedna korpuskularna teorija koju će docnije Aristotel pobiti, a Galen se, po tom pitanju, čini mnogo bližim Aristotelu nego Platonu¹⁵. Aristotel opet, ako i ne veruje u fuziju jedne svetlosti sa drugom, ne veruje ni u očni zrak, a u tome se već on i Galen razilaze. Stagiranin ipak pretpostavlja postojanje neke posredne materije koja okružuje čin vida, medijum koji naziva »dijafan« (διαφανές). Dijafan omogućuje sam čin vida. Pod uticajem svetlosti na dijafan, tačna slika predmeta prenosi se do oka¹⁶. Uloga koju Aristotel dodeljuje dijafanu kod Galena će biti dodeljena vazduhu koji nas okružuje, s tom razlikom – doduše povelikom – što za pergamskog lekara oko ipak emituje zračenje ili fluid zvan *vizuelna pneuma* odnosno *psihička pneuma*¹⁷.

Kod Galena, zapravo, okolni vazduh postaje za nas posrednik (ὄργανον) čija je uloga uporediva sa ulogom nerava u telu utoliko što on uspostavlja potpun kontinuitet između prostora i predmeta, oka, optičkog živca i mozga¹⁸. Emisija pneume utiče na vazduh isto kao što i sunčeva svetlost na njega utiče. Kada pneuma dođe u dodir sa vazduhom, dolazi do udara (προσβολή), izmene koja se prenosi na velikoj udaljenosti, pošto je vazduh *kontinuum* koji omogućuje izuzetno brz prenos izmene. Vid je, dakle, definisan kao fenomen refleksije od predmeta ka oku, jer je očito da vid koristi vazduh kao sredinu (διὰ μέσου τοῦ ἀέρος)¹⁹, a da ga pri tom ne koristi kao nekakav štap (οὐχ ὡς βακτηρίας τινός) – slika koja nas svakako podseća na štap slepoga, međutim Galen nije tu sliku imao na umu. Galen misli o vazduhu kao o delu koji čini homogenu celinu sa pneumom i omo-

¹⁵ Platon, *Timaj* 45b.

¹⁶ Aristotel, *O duši*, 418b21.

¹⁷ O psihičkoj pneumi vidi Ch. Daremberg, *Oeuvres de Galien*, Paris (1994), tome II, p. 207, note 1.

¹⁸ *De placitis Hippocratis et Platonis*, VII, 5 (Kühn, V, 625, 7 = ed. Ph. De Lacy, str. 461, 1-2): δεόμενος ὄργάνῳ χρῆσθαι τῷ περίξ ἀέρι.

¹⁹ *Ibid*, VII, 5 (Kühn, V, 627, 5-6 = Ph. De Lacy, str. 460, 29).

gućava oku da vidi putem refleksije (διὰ ἀνακλάσεως). Pri tome se pneuma proteže odozgo, pada na ambijentni vazduh i sudara se sa njim da bi se potom asimilovali (ὁ προσπίπτον τῷ πέριξ ἀέρι καὶ οἶον ἐπιπλήττον αὐτὸν ἑαυτῷ συνεξομοιώσει)²⁰.

Međutim, ova, u suštini pneumatska koncepcija vida, podrazumeva koncept refleksije tj. odbijanja (ἀνάκλασις), a time i delovanje geometrijskih zakona. Galen se, gotovo protiv svoje volje, upušta u razmatranja koja sam ceni previše tehničkim da bi jedan prosečan čitalac, kako bismo mi rekli, mogao da ih shvati. Biće ipak primoran, u neku ruku zbog profesionalne savesti, da objasni kako, ako želimo ispravno da shvatimo prirodu tog odbijanja, treba da se prožmemo sledećom istinom: da »vidimo u pravim linijama« (τοῦ γε κατ' εὐθείας ὄρᾳ ἡμᾶς γραμμᾶς)²¹ i da se, kada vid padne na savršeno gladak i svetao predmet, javlja odbijanje pod istim uglom (ἐπειδὴν ἀκριβῶς τινι λείῳ καὶ στίλβοντι προσπέση, κατὰ τὴν ἴσην ἀνακλᾶσθαι γωνίαν ἢ προσέπεσεν ἀποδείξεις φέρονται τινες)²².

Neću ulaziti ovde u detalje optičkih zakona u velikoj meri nasleđenih od Euklida²³ niti ću govoriti šire o konstrukciji vizuelnih kupa koje se prostiru oko određene ose i spajaju u pravoj liniji oko i predmet vida²⁴, već ću bez daljeg odlaganja preći na sâm predmet vida koji je i tema ovog skupa, na percepciju boja.

Percepcija boja

Iako smo već o tome govorili, ipak treba ponoviti (jer se to za nas danas ne podrazumeva) da je specifični predmet vida, koji samo oko može opaziti, upravo boja:

»Predmet svojstven vidu, koji sam takođe nazvao i prvim predmetom

²⁰ Ibid. VII, 5 (Kühn V, 627, 9-10 = ed. Ph. De Lacy, str. 460, 32-33).

²¹ Ibid VII, 5 (Kühn V, 627, 1 = ed. Ph. De Lacy, p. 460, 25-26).

²² Ibid VII, 5 (Kühn V, 627, 2-4 = ed. Ph. De Lacy, p. 460, 26-28).

²³ Značajno je da Euklid započinje svoj *Spis o optici* definišući zrak vida kao »pravu liniju koja doseže velike razdaljine« (Def. 1).

²⁴ Takve sheme, koje ilustruju Galenov tekst, mogu se naći u Kinovom izdanju: Kühn III, 820-821.

vida, jeste percepcija boja«²⁵.

Boja je prva stvar koju oko opaža, koju ono opaža po sebi i koju ono jedino opaža, pošto utisak boje proizilazi iz interakcije površine nekog predmeta i spoljašnje svetlosti odbijanjem. Kao i Aristotel, sa kojim se u ovome Galen u potpunosti slaže, pergamski lekar svaki predmet bez dvoumljenja uzima za podlogu boje. Providnost i sjajnost vazduha, kao providnost i sjajnost dijafana kod Aristotela, nužni su preduslovi za opažanje boja. Jedino, u stvari, sjajno i svetlucavo (τὸ μὲν ἀγγοειδὲς καὶ τὸ φωτοειδὲς) mogu biti izmenjeni bojama²⁶. Samo oko, kao organ vida mora, dakle, nužno biti sjajno (ἀγγοειδὲς), jer jedino slično prepoznaje slično (τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ γνώριμον). Ovu ideju Galen pozajmljuje od Empedokla koga eksplicitno i navodi²⁷. Rekli smo, dakle, da je prva funkcija oka da opaža boje, ali to je istovremeno i njegova jedina funkcija. Naime, Galen, dovodeći do kraja svoju logiku, dolazi do tvrdnje da je jedino boja, izuzevši i oblik i veličinu, predmet vizuelne percepcije. Sa bojom, u istom pokretu, oko opaža i obojeni predmet (συνδιαγιγνώσκει δ' αὐτῷ τὸ κεχρωσμένον)²⁸. Dok druga čula moraju čekati dodir sa predmetom opažanja da bi do tog opažanja došlo, vid ide u susret tom predmetu, pruža se ka njemu kroz vazduh (ἢ δ' ὄψις ἐκτείνεται διὰ μέσου τοῦ ἀέρος ἐπὶ τὸ κεχρωσμένον)²⁹ te je na taj način jedino čulo koje može istovre-

²⁵ *De placitis Hippocratis et Platonis* VII, 5 (Kühn V, 625, 11-13 = ed. Ph. De Lacy, 460, 4-6): τὸ δ' οἰκεῖον αἰσθητὸν ὄψεως, ὅπερ καὶ πρῶτον αὐτῆς αἰσθητὸν ὠνόμασα, τὸ τῶν χρωμάτων ἐστὶ γένος. Upaređiti sa Aristotelom, *O duši* 418b21: »vidimo samo boje, svaka boja odgovara jednom pokretu u sredini koji je po sopstvenoj prirodi providan«.

²⁶ *De usu partium* X, 6 (Kühn III, 640, 16).

²⁷ Vidi Empedokle, fr. B 109 Diels-Kranz. Isto tako, pošto zvuke prenosi vazduh, sluh bi morao biti »vazdušast« (ἀεροειδὲς), čulo mirisa »sačinjeno od dahova« (ἀτμοειδὲς), čulo ukusa »vlažno« (ὕγρον), a čulo dodira »zemljano« (γεῶδες). O ovome vidi Aristotel, *De sensu et sensibilibus* 438 b 30 i Galen, *De placitis Hippocratis et Platonis* VII, 5 (Kühn V, 627, 11 = Ph. De Lacy, p. 462, 1).

²⁸ Galen, *De placitis Hippocratis et Platonis* VII, 5 (Kühn V, 625, 15 = Ph. De Lacy, str. 460, 7-8).

²⁹ *Ibid* VII, 5 (Kühn V, 625, 18-19 = Ph. De Lacy, str. 460, 10).

meno sa bojom opaziti i veličinu i oblik predmeta, što nijedno drugo čulo ne može učiniti sem možda čula dodira.³⁰ Da zaključimo: opažamo boju, a preko nje i obojeni predmet koji joj služi kao podloga, a istovremeno opažamo i proporcije tog predmeta i njegov prostorni odnos sa drugim predmetima (καὶ θέσιν καὶ διαστήμα ... τοῦ κεχρωσμένου σώματος)³¹. Ako ova antička ideja o prvenstvu boja i može danas delovati zbunjujuće, bar po svojoj formulaciji, ona se ipak unekoliko približava i našim modernim shvatanjima koja pripisuju važnu ulogu intenzitetu i kvalitetu boje upravo u našem opažanju dubine. Renesansni slikari su, svojim istraživanjima o zakonitostima perspektive, pokazali da boja zavisi od opažanja prostora. Međutim, neslaganje postoji u pogledu tačne prirode tako opaženih boja. Dok galenska teorija o vidu dopušta percepciju gotovo neograničenog broja boja, koje do u nedogled variraju usled različitog intenziteta mešavine vazduha i pneume koje reflektuje predmet, siromaštvo rečnika često se čini razočaravajućim.

Relativno siromaštvo hromatske palete

Što se tiče palete boja, treba skrenuti pažnju na to da se R. E. Zigel za boju interesuje samo kao za datost neodvojivu od vida koja ulazi u definiciju vida i da on uopšte ne izučava Galenovu paletu boja³².

Međutim, određene Galenove primedbe upućuju na zaključak da je ova paleta, bar teorijski, morala biti prilično velika. Galen je, zapravo, primetio da se naše opažanje boje nekog predmeta menja sa našom udaljenošću od tog predmeta. Vratimo se primeru planine – Galen primećuje da nam se planina, koja se izbliza videla sa svim pojedinostima i jasnom bojom, izdaleka tako prikazuje da ne uočavamo pojedinosti, dok se boja takođe postepeno menja od tamnije ka svet-

³⁰ Ibid VII, 5 (Kühn V, 625, 19-626, 3 = Ph. De Lacy, str. 460, 11-13): ὅθεν αὐτῇ μόνη συνδιαγινώσκειν ὑπάρχει τῇ χροῖᾳ τοῦ βλεπομένου τό τε μέγεθος αὐτοῦ καὶ τὸ σχῆμα μηδὲ τούτου δυναμένης αἰσθάνεσθαι αἰσθήσεως ἄλλης, ὅτι μὴ κατὰ συμβεβηκὸς ἐνίοτε τῆς ἀφῆς.

³¹ Ibid VII, 5 (Kühn V, 626, 5-6 = Ph. De Lacy, str. 460, 15).

³² R. E Siegel, op. cit., passim.

lijoj³³. Ono što se ovde čini tačnim u pogledu intenziteta date boje koja je podložna velikim varijacijama, takođe važi, ali samo u teoriji, i za raznovrsnost boja. Naime, pošto je po Galenu, kao i po Aristotelu, boja proizvod interakcije površine nekog predmeta i spoljašnje svetlosti u toku fenomena refleksije, tako dobijena paleta boja pretpostavlja značajno bogatstvo. Aristotel je pokušao da prikaže tu raznovrsnost boja posluživši se u spisu *De sensu et sensibilibus* teorijom mešavine, i to osnovne mešavine koju čine dve primarne boje – bela i crna:

»Najpre se« – kaže on u spisu *De sensu et sensibilibus* – »može braniti teza da su belo i crno postavljeni jedno kraj drugog tako da je svaka od tih boja nevidljiva zbog svoje male veličine, dok je proizvod njihovog spoja vidljiv te tako nastaju boje... Ovakvo se, dakle, može razumeti postojanje više boja pored bele i crne, kao i činjenica da je veliki broj boja sačinjen prema <aritmetičkoj> proporciji,«³⁴

Ako su, sa Aristotelove tačke gledišta, boje mnogobrojne, njihov broj ipak nije beskonačan, jer bi one u tom slučaju bile neopazive za čula koja pokazuju određene i ograničene sposobnosti opažanja³⁵. U tom pogledu je italijanski izdavač pseudo-aristotelovskog spisa *De coloribus*, Marija Fernanda Ferini, dobro primetila iznenađujući nesklad između teorijskog bogatstva aristotelovske hromatske palete i relativnog siromaštva rečnika korišćenog za opisivanje boja, čak i unutar spisa koji je upravo bojama i posvećen³⁶.

Ova osobenost sreće se i kod jednog autora poput Galena koji, u svojoj medicinskoj praksi, najčešće odnosno gotovo isključivo koristi četiri osnovne boje: belo, crno, crveno i žuto. U jednom odeljku spisa

³³ Galen, *De placitis Hippocratis et Platonis* VII, 5. Uporediti sa Aristotelom, *De sensu et sensibilibus* 439b: »ni vazduh, ni more nemaju istu boju kada im se približimo i kada se udaljimo«.

³⁴ Ibid. 439b. O ovom numeričkom odnosu boja koji je prenesen iz teorije muzike, a koji je pitagorejskog porekla, vidi P. Kucharski »Sur la théorie des couleurs et des saveurs dans le *De sensu* aristotélicien« , REG 67 (1954), p. 355-390.

³⁵ Aristotel, *De sensu et sensibilibus* 445b.

³⁶ Pseudo Aristotele, *I colori*, edizione critica, traduzione e commento di M. F. Ferrini, Pisa (1999).

De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus u kome razmatra predmete različitih čulnih organa, Galen naglašava:

»Belost, crnost, žutost i crvenost, kao i izražavanje jednom rečju čitavog roda boja <svojstvo je> vida.«³⁷.

Upravo ova osnovna hromatska paleta (belo, crno, žuto i crveno) služi našem lekaru u identifikaciji različitih temperamenata kojih je ukupno osam (ako se izuzme dobro uravnoteženi temperament), odnosno četiri prosta i četiri složena temperamenta, kojima pripadaju sva ljudska bića. Distinktivna obeležja pripadnosti određenom temperamentu izvode se iz boje kose i boje puti. Za kosu se, već prema slučaju, kaže ili da je plava (ξανθαί), ili smeđa (μέλαιναί, μελανότριχες), ili pak bela (πολιοῦνται) ili riđa (πυρραί)³⁸. Paleta je, dakle, relativno svedena, kao što je svakako i opravdano, u slučaju kose koja, kada se radi o prirodnim bojama, ne pokazuje veliku hromatsku raznolikost. Međutim, ona se, s druge strane, čini mnogo raznovrsnijom kada je reč o razvojjima i varijacijama unutar jedne boje. Galen beleži slučaj kose »koja vuče na crveno« (ὑπόπυρροι) ili na plavo (ὑπόξανθοι). Kada je reč o boji puti, ona se beleži na izuzetno subjektivan način, prema tome da li neki imaju »lep ten« (εὐχροια)³⁹, ili su jednostavno »bezbojni« (ἄχρουν)⁴⁰. Oči su ili svetle (γλαυκοί, γλαυκότατος) ili tamne (μέλανες), bez pozivanja na neku određenu nijansu, jedino se beleži više ili manje sjajna i svetlucava priroda (λάμποντες, λαμπρόν τε καὶ αὐγοειδές) oka⁴¹. Ovih nekoliko primera jasno prikazuju, čini mi se, da za jednog Grka poput Galena opažanje boje najpre znači opažanje svetlosti, pa tek onda i opažanje hromatske vrednosti. Ova perceptivna razlika nesumnjivo objašnjava zašto jedna ista grčka reč neće uvek nužno odgovarati jednoj istoj francuskoj reči u prevodu i zbog čega bi, u obrnutom smeru,

³⁷ Galen, *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus* I, 37(Kühn IX, 445, 5-15).

³⁸ Vidi Galen, *Ars medica*, c. VI, 12 (éd. V. Boudon, str. 291, 15) ; c. VII, 1 (str. 293, 2) ; c. VIII, 1 (str. 295, 8) ; VIII, 7 (str. 298, 3).

³⁹ Ibid. VIII, 2 (str. 295, 12).

⁴⁰ Ibid. VIII, 6 (str. 297, 6).

⁴¹ Ibid. IX, 4 (str. 300, 9). Vidi belešku 3 na strani 300.

jedna ista francuska reč mogla da ima više grčkih ekvivalenata. Mora se, stoga, zaključiti da je percepcija boja pre kulturni no prirodni fenomen, a, dodala bih, i privilegovano oruđe za poimanje, klasifikovanje i uređivanje stvarnosti. Ovo posebno važi za aktivnost jednog lekara kakav je Galen koji upotrebljava boje (a pogotovu njihove varijacije) za razlikovanje osam distinktivnih i osnovnih temperamenata unutar čitavog skupa pojedinaca.

Želela bih da na kraju ovog izlaganja skrenem pažnju na činjenicu koja, uprkos svojoj očevitosti, dosad nije zabeležena (bar prema mojim saznanjima) – radi se o pažnje vrednom podudaranju između Galenove osnovne palete boja (belo, crno, žuto i crveno) i boja četiri osnovne telesne tečnosti ljudskog tela: krvi (crvena), flegme (najverovatnije bela), žute žuči i crne žuči. Boje ove četiri tečnosti, koje su i same u osnovi teorije o temperamentima, poslužile su, dakle, kao konceptualno oruđe lekaru ne samo u posmatranju i opisivanju, već i u klasifikovanju i uređivanju raznovrsnosti živog sveta. Jedan spis poput spisa *De atra bile* razlikuje crnu (μελαίνα) i ξανθή žuč, to jest pre »plavu« nego »žutu« žuč⁴². Naime, pridev ξανθός se, sa medicinske tačke gledišta, odnosi kako na žuč, tako i na boju kose. S tim u vezi je važno podsetiti i na to da χροά (ili χροιά) u grčkom pre nego boju označava kožu, zatim boje ljudskog tela, idući od mikrokosmosa do makrokosmosa, jer ova reč kao da je bila transponovana na čitav svet.

Ako se prihvati ova hipoteza, ne mogu odoleti citiranju sledeće Galenove kategoričke tvrdnje kojoj svakako ne nedostaje oštine. Pošto je nabrojao predmet svojstven svakom čulnom organu, Galen zaključuje:

»Stoga se svakako čini da bunca onaj koji bi pokušao da sudi o bojama prema njihovom ukusu ili da sudi o tečnostima prema izgledu«⁴³.

Meni se, ipak, čini da sam pokazala, i to bez previše buncanja, da su

⁴² Na francuskom se radi o pridevu *blond*, kojim se prevodi pomenuti grčki pridev (nap. prev.). To je prevod koji daju V. Barras, T. Birchler i A.-F. Morand u Galien, *De la bile noire*, Paris (1998).

⁴³ Vidi Galen, *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus* I, 37 (Kühn XI, 445, 11-12).

– iz naše današnje perspektive o percepciji boja – tečnosti i boje održavali dovoljno bliske i suptilne veze da bi to zavredelo da bude i zabeleženo.

Résumé

Il est question, dans cette contribution, de la perception visuelle selon Galien – l’auteur examine les témoignages que Galien nous a laissé dans ses traités *De usu partium* et *De placitis Hippocratis et Platonis*. Sont examinées, d’abord, les données anatomiques et physiologiques, qui constituent, en effet, la théorie galénique de la vision. L’auteur passe ensuite à la perception des couleurs chez Galien, notamment dans les traités *De placitis Hippocratis et Platonis* et *Ars medica*.

Divna Stevanović

Adresa istorije medicine

Renesansa filoloških izučavanja *Hipokratske zbirke* u Francuskoj¹ nije bila usamljena pojava, već je činila deo opšteg obnavljanja izučavanja istorije antičke medicine. Jedan od pokretača ovog obnavljanja, medicinski pandan Fernanu Roberu, bio je profesor doktor Pjer Ijar. Život profesora Ijara bio je vrlo nemiran, što nam je jasno već i kada bacimo pogled na funkcije na kojima je bio. Najpre je, između 1925. i 1927, na mestu trupnog lekara Mornarice. Potom je, između 1933. i 1954, lekar u Libanu i Siriji, pri Levantskoj armiji. Nakon ovog iskustva, profesor Ijar se obreo u Indokini gde se njegova karijera razvijala u više pravaca – najpre se bavio lekarskom praksom, zatim je postao profesor, a kasnije i dekan Medicinskog fakulteta u Hanoju. Među poslednjim Francuzima u Vijetnamu (vraćen je u otadžbinu tek 1955), profesor Ijar je 1954, nakon borbi kod Dijen Bijen Fua, uspeo da spase i vrati u otadžbinu više od pet stotina ranjenih francuskih vojnika. Tokom čitavog ovog burnog perioda, Pjer Ijar je objavljivao dela iz anatomije, hirurgije i istorije medicine.

Po povratku u Francusku, Pjer Ijar nastavlja svoju univerzitetsku karijeru – najpre je profesor anatomije u Renu, potom, od 1966, u Parizu. Jedna od njegovih najvećih želja bila je ispunjena, kada je postao direktor studija na *École Pratique des Hautes Études*, na za njega stvorenoj katedri »Istorija medicine na Zapadu i Istoku«. Profesora Ijara posebno je privlačila medicina Dalekog istoka čije je izučavanje započeo i podsticao u okviru svoje nastave na Medicinskom fakultetu u Hanoju.²

Nekoliko godina nakon povratka u Francusku, 1958, prilikom Međunarodnog kongresa istorije medicine u Monpeljeu, Pjer Ijar upo-

¹ Vidi *supra*, članak »Hipokrat i Galen na Sorboni«.

² Vidi članak Nguyen Tran Huan »Le professeur P. Huard et l'Extrême-Orient«, *Histoire des sciences médicales*, 17, 1983, 394-396.

znaje Mirka D. Grmeka, tada nastavnika na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Upravo on će ga i naslediti na mestu direktora studija na École Pratique des Hautes Études 1973. i doprineti izvanrednom razvoju izučavanja istorije medicine. Usredsređujući se pre svega na zapadnu medicinu, profesor Grmek daće jedinstven doprinos u ovoj oblasti i postaće jedan od najvećih autoriteta u istoriji medicine, o čemu svedoče i njegova brojna naučna zvanja širom sveta.³ Doktor medicinskih nauka, ali i doktor književnosti i društvenih nauka, profesor Grmek zasnovao je multidisciplinarnu studiju istorije medicine, o čemu svedoče njegovi brojni radovi, a pre svih njegovo životno delo »Bolesti u osvit zapadne civilizacije« objavljeno 1983⁴. Mogli bismo reći da se njegova sklonost interdisciplinarnosti ogleda i u izboru naslednika – profesor Danijela Gurevič, sadašnji direktor studija istorije medicine na École Pratique des Hautes Études, klasični je filolog, a inače učenik i nekadašnji saradnik profesora Grmeka⁵.

Profesor Danijela Gurevič svoj rad definiše kao medicinsko-filološki, odnosno filološko-medicinski rad, zasnovan na odgovornom i strogo uspostavljanju teksta i značenja reči, koje je praćeno, u meri u kojoj je to moguće, retrospektivnom dijagnozom i tehničkim i konkretnim tumačenjem terapijskih mera, kako hirurških tako i farmakoloških. Ovakvo njeno viđenje istorije medicine verovatno je

³ Profesor istorije medicine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu; saradnik u nastavi na EPHE; naučni saradnik na Institutu za istoriju nauke na Sorboni; pridruženi profesor istorije nauke na Kalifornijskom univerzitetu, Berkli; saradnik u nastavi istorije medicine na Univerzitetu Harvard; gostujući profesor istorije nauka na Univerzitetu države Kalifornija, Los Anđeles; direktor kursa istorije nauka u međunarodnom centru Majorana u mestu Eriće na Siciliji; direktor Međunarodne škole istorije bioloških nauka, Stazione zoologica, Napulj i Ishija; gostujući profesor na Univerzitetu u Lozani i na Medicinskom fakultetu u Ženevi; predavač na Visokoj školi istorije nauka Domus Galilaeana u Pizi; gostujući profesor istorije medicine na Univerzitetu La Sapienza u Rimu; v. D. Gourevitch »Elements de biographie et bibliographie choisie de Mirko D. Grmek« dans *Maladie et maladies: histoire et conceptualisation*, Genève, 1992, XIV – LXXII.

⁴ Vidi bibliografiju uz ovdašnji uvodni članak, br. 59.

⁵ Vidi npr. Mirko Grmek i Danielle Gourevitch *Les Maladies dans l'Art Antique*, Paris, Fayard, 1998.

delimično uslovljeno i time što je uvek bila okružena lekarima: za prof. Mišela Gureviča, psihijatra, udala se već sa dvadeset godina, danas ima sina psihijatra, dobar deo njenih učenika su lekari, zubari ili farmaceuti, sarađivala je sa svoja dva »porodična« lekara, sa čuvenim ginekologom-opstetričarem Ivom Malinasom, sa otorinolaringologom Fransoom Leženom, sa oftalmologom Roberom Hajcom, sa francuskim i italijanskim paleopatolozima i, naravno, sa svojim dragim učiteljem Mirkom Grmekom. Jasno je, dakle, da prof. Gurevič smatra da je saradnja filologa i lekara neophodna u ovom tehničkom domenu, pri čemu je dobitak uzajamni – po njenim rečima, niti se može uspostaviti tekst Sorana iz Efesa niti ispravno prevesti, ako se ne razumeju terapeutske mere koje opisuje, na primer, u četvrtoj knjizi spisa *O ženskim bolestima*, prevashodno hirurškoj knjizi. Sa druge strane, lekar koji bi sam pokušao da čita ovaj složeni grčki jezik, ako takvih lekara još uvek ima, našao bi se u opasnosti da prilagođuje tekst kako bi ovaj bio u skladu sa onim što on sam misli o antičkoj medicini. Pristup prof. Gurevič istoriji medicine je, dakle, filološki i medicinski, tako da postoji stalna razmena između jezičkih činjenica i anatomske, fiziološke ili terapeutske realnosti.

Od kako je ustanovljen, kurs istorije medicine na EPHE održava se četvrtkom popodne. Za govornicom su se, tokom godina, smenjivali brojni predavači-istraživači iz celog sveta – autor ovog članka je, recimo, imao prilike da sluša predavanja Martina Mengija, profesora u Padovi i Milanu, zatim Mari-Elen Margan, profesora Univerziteta u Liježu i specijaliste za grčku papirologiju kao i predavanja same Danijele Gurevič. Za života prof. Grmeka, on i Danijela Gurevič paralelno su držali kurseve posvećene antičkoj i modernoj medicini, smenjujući se sedmično. Slušaoci ovog kursa su delom univerzitetski nastavnici, delom studenti postdiplomskih studija medicine ili filologije, a delom penzionisani lekari iz cele Francuske.

Polje rada prof. Gurevič je rimska medicina, ali to ne podrazumeva isključivo bavljenje tehničkim spisima na latinskom jeziku – naprotiv, gotovo da je više spisa iz kruga rimskih medicinskih škola na grčkom jeziku, nego na latinskom. Najpre, tu je Soran iz Efesa, lekar koji je pisao na grčkom i bio jedan od istaknutih pripadnika metodističke me-

dicinske škole, iz I veka n. e. Kritičko izdanje i komentarisani prevod njegovog spisa *O ženskim bolestima* Danijela Gurevič je, uz pomoć kolege filologa Pola Birgijera i lekara-akušera Iva Malinasa, objavila u grčkoj seriji biblioteke Collection des Universités de France, poznatijoj kao »Budé«. Zatim je tu i Galen iz Pergama, koji je živio i radio u II veku n. e. i koji je, prirodno, takođe pisao na grčkom⁶. Danijela Gurevič se Galenom bavi pre svega u kontekstu patocenoze (zajednice bolesti) rimskog carskog sveta, razvijajući pojam koji je uveo Mirko Grmek, prema kome je patocenoza odnos ravnoteže, podložen grubom prekidu, između različitih bolesti date populacije u datom periodu. Ona, dakle, kombinuje književne podatke koje daje Galen, sa arheološkim podacima: arheologija gradova i spomenika, paleopatologija, paleoentomologija, paleobotanika itd. Već je tako objavljeno delo *I giovani pazienti di Galeno*, 2001. u Rimu, a od boravka na Prinstonu 2002. prof. Gurevič radi na sveobuhvatnijoj studiji na engleskom o celinu Galenovih pacijenata. Što se tiče latinskih tekstova⁷, ona ih proučava pre svega kao filolog, uvek nastojeći da poveže stvarnost i reči (rimske pilule, rimske flašice za bebe itd.).

Posebnu temu rada Danijele Gurevič predstavlja izučavanje žene u antici, odnosno u Rimu⁸. Ovoj temi, za koju joj je ogroman materijal

⁶ Galen je, zapravo, došao u Rim tek za vladavine Marka Aurelija (rođen je 129, a u Rim došao 162.), potom se 166. vratio u Pergam da bi već 169, na poziv Marka Aurelija, ponovo bio u Rimu kao lični lekar sina Marka Aurelija, Komoda. U Rimu ostaje bar do 200. godine, kada, po arapskoj tradiciji, rešava da se vrati u Pergam, gde, po istoj tradiciji, i umire. Up. *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, ed. Mirko D. Grmek, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1998, str. 123-136.

⁷ Vidi npr. »Les noms latins de l'estomac«, *Revue de philologie*, 50, 1976, 85-110; » Les noms des dents en grec et en latin «, avec G. Cootjans, *Revue de philologie*, 57, 1983, 189-201. »Les mots pour dire la folie en latin. À propos de passages de Celse et Célius Aurélien«, *L'évolution psychiatrique*, 1991, 561-568; »Proposition pour l'étymologie d'apiosus«, *Revue de philologie*, 67, 1993, 255-259.

⁸ Vidi *Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique*, Paris, Les Belles Lettres, 1984; *La vie quotidienne. La femme dans la Rome antique*, Paris, Hachette, 2001.

pružio i rad na Soranovom delu, prof. Gurevič posvetila je dve studije. Međutim, sama Danijela Gurevič protivi se povezivanju ovog svog naučnog interesovanja sa trenutno aktuelnim *gender studies*, kojima pripadaju i radovi posvećeni položaju žene u antici, posebno brojni iz pera američkih istraživača poput Frome Zajtlin ili Ive Kjuls⁹. Danijela Gurevič je u prvi plan stavila neku vrstu nežnosti, kao i razumevanja, za rimske žene, te se trudila da ih, u svetlu u kom ih je ona doživela, predstavi i današnjoj publici, čuvajući se pri tom zauzimanja strana u borbi polova.

Profesor Danijela Gurevič i ovom prilikom ljubazno nam je izašla u susret i omogućila objavljivanje prevoda svog članka »La cuisine du corps féminin : l'eau dans le livre III du traité gynécologique de Soranos d'Éphèse«, koji je bio jedan od priloga izloženih na naučnom skupu održanom 1992. u Atini i posvećenom vodi, zdravlju i bolesti u grčkom svetu¹⁰.

Odabrana bibliografija Danijele Gurevič

Monografije

1. *Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romain : le malade, sa maladie et son médecin*, Paris-Rome, École française de Rome, 1984 (B.É.F.A.R., 251), 550 p. et 3 indices.

2. *Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique*, Paris, Les Belles Lettres, 1984, (coll. Realia), 276 p. avec indices et appendices, préface de M.D. Grmek.

⁹ Froma Zajtlin je profesor grčkog jezika i književnosti na univerzitetu Princeton i vrlo poznat istraživač u domenu »antičkih ženskih studija«. Kod nas je preveden njen članak »Teba : pozorište identiteta i društvo u atinskoj drami«, prev. Novica Petrović, *Reč*, 39, 141-165. Iva Kjuls je autor studije *Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens*, koja, kao što to i naslov nagoveštava, nastoji da dokaže apsolutnu socijalnu prevlast muškarca u antičkoj Atini.

¹⁰ Danielle Gourevitch, »La cuisine du corps féminin: l'eau dans le livre III du traité gynécologique de Soranos d'Éphèse«, *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, ed. R. Ginouvès, A. M. Guimier-Sorbets, J. Jouanna, L. Villard, Paris-Athènes, 1994.

3. *Traité des maladies des femmes de Soranos d'Éphèse, Livre I*, Texte établi, traduit et commenté, Collection des Universités de France, Paris, Les Belles Lettres, 1988 (avec P. Burguière et Y. Malinas).

4. *Traité des maladies des femmes de Soranos d'Éphèse, Livre II*, Texte établi, traduit et commenté, Collection des Universités de France, Paris, Les Belles Lettres 1990 (avec P. Burguière et Y. Malinas).

5. *Traité des maladies des femmes de Soranos d'Éphèse, Livre III*, Texte établi, traduit et commenté, Collection des Universités de France, Paris, Les Belles Lettres 1994 (avec P. Burguière et Y. Malinas).

6. Mirko Grmek et Danielle Gourevitch *Les maladies dans l'art antique*, Paris, Fayard, 1998.

7. *Traité des maladies des femmes de Soranos d'Éphèse, Livre IV*, Texte établi, traduit et commenté, Collection des Universités de France, Paris, Les Belles Lettres 2000 (avec P. Burguière et Y. Malinas).

8. *I giovani pazienti di Galeno. Per una patocenosi dell'impero romano*, Laterza, Roma-Bari, 2001.

9. *La vie quotidienne. La femme dans la Rome antique* (en collaboration avec M.-Th. Raepsaet), Paris, Hachette, 2001.

Noviji članci

1. «Autour d'Alexandre le grand: maladies des yeux dans l'art antique», avec M. Grmek, *Réalités ophtalmologiques*, octobre 1999, 8-12

2. «Fumigation et fomentation gynécologique», dans *Aspetti della terapia nel Corpus hippocraticum, Atti del IX Colloquio internazionale ippocratico (Pisa 25-29 settembre 1996)*, edd. I. Garofalo, A. Lami, D. Manetti e A. Roselli, Firenze, 1999, 203-217.

3. «The history of medical teaching», *The Lancet*, 2000, 354, dec. 1999, siv. 33.

4. «La maternità in età romana», dans *Mater. Incanto e disincanto d'amore*, a cura di Gaspare Baggieri, Roma, Ministero per i beni e le attività culturali, 2000, 43-47.

5. «Tétines naturelles et tétines artificielles du nourrisson antique», *Réalités en gynécologie-obstétrique*, n° 50, avril 2000, 48-52.

6. Le médecin, l'hymen et l'utérus », *L'Histoire*, n° spécial 245, juillet-août 2000, *Les femmes. 5000 ans pour l'égalité*, 18-21.

7. «Une création lexicale continue, les dérivés en -osus dans le vocabulaire pathologique des médecins et des vétérinaires», dans *Les textes médicaux*

latins comme littérature (colloque de Nantes 1998), edd. A. et J. Pigeaud, Nantes, Institut universitaire et Université de Nantes, 2000, 113-126.

8. »Bonnes pages de gynécologie-obstétrique : Soranos d’Éphèse.

I. Puberté et virginité«, *Réalités en gynécologie-obstétrique*, 53, septembre 2000, 39-41. II »Bain et fumigation gynécologique dans l’Antiquité. La cuisine du corps féminin«, 55, décembre 2000. III (en collaboration avec Catherine Malinas), »Dystocie et embryotomie dans l’Antiquité«, 56, février 2001.

9. »Préparation intellectuelle et déontologie de la sage-femme: du traité *Des maladies des femmes* de Soranos d’Éphèse aux *Infortunes de Dinah*«, in *From Athens to Jerusalem. Medicine in hellenized Jewish lore and early christian literature*, ed. by Samuel Kottke and Manfred Horstmanshoff, Erasmus, Rotterdam, 2000, 69-81

10. »Hicesius’ fish and chips. A plea for an edition of the Fragments and Testimonies of *περι ὕλης*«, in *Athenaeus and his world. Reading Greek Culture in the Roman Empire*, ed. by David Braund and John Wilkins, Exeter, Exeter Un. Press, 2000, chap. 37, 483-491.

11. »Tourisme médical et maladies dans l’art antique«, *Conférences rennaises d’histoire de la médecine et de la santé*, Presses de l’Université de Rennes I, vol. 6, Rennes, 2000, 101-109.

12. »Mirko Drazen Grmek«, *Encyclopedia Universalis, Universalis* 2001, Paris, p. 438.

13. »Deux étapes dans l’histoire de la notion de contagion : d’Hippocrate à Galien«, *Bull. de l’Académie nationale de médecine*, 185 (5), 2001, 977-986.

14. »Mirko Grmek et les études classiques«, *History and philosophy of the life sciences*, 23, 2001, 29-37 (cf. 185 bis, première version, brève, in *Alimentation et histoire de la médecine, Actes du troisième colloque CEHM*, Montastruc, mars 2000, 100-105).

15. »Problèmes d’obstétrique à Rome: césarienne, version, embryotomie et drogue de la dernière chance«, in *Thérapies, médecine et démographie antiques*, ed. Jean-Nicolas Corvisier, Christine Didier et Marine Valdher, Arras, Artois Presses Université, 2001, 277-292.

16. »Un éléphant peut en cacher un autre, ou comment sauter du coq à l’âne peut mettre la puce à l’oreille«, *Natura Docente. Mélanges de médecine ancienne et médiévale offerts à Guy Sabbah*, Saint-Etienne, Publications de l’Université de Saint-Etienne, 2001, 157-176.

17. «Quand les Romains maltrahent les enfants», *L'Histoire*, 261, janvier 2002, 82-87.

18. «Sur l'androgologie pathologique de Galien», *Medicina nei Secoli*, N° spécial consacré à l'histoire de l'androgologie, 13, 2, 2001, 333-347.

19. «Le nourrisson et sa nourrice: étude de quelques cas pédiatriques chez Galien», *Revue de philosophie ancienne*, 2, 2001, 63-76.

20. «Une lettre de Littré au docteur Blache» (avec Pierre Morel), Coll. Latomus, Bruxelles, 2002, *Hommages à Carl Deroux II*, 505-513 (cérémonie de remise le 9 novembre 2002).

21. «Les yeux malades dans l'art antique», (en collaboration avec Mirko Grmek), in *L'œil dans l'Antiquité. Approche pluridisciplinaire. Table ronde de Lons-le-Saunier. Jura. 11-12 février 1994*, Lons-le-Saunier, 2002, 95-108.

22. «Chirurgie gynécologique et obstétricale à l'époque romaine. Textes, archéologie, paléopathologie», *Centre Jean Palerne, lettre d'information* 2002, Saint-Étienne, 2003, 26-30 (bibliographie).

23. «Le malattie e il dolore nell'arte, rappresentazioni casuali e rappresentazioni a fine didattico» (Lezione magistrale, in onore di Mirko Grmek), *Medicina nei Secoli*, 14 (2), 2003, 311-335.

24. «Fabriquer un médicament composé, solide et compact, dur et sec : formulaire et réalités», in *Manus medica, études réunies par Françoise Gaide et Frédérique Biville* Publications de l'université de Provence, Aix-en-Provence, 2003, 49-68.

Résumé

Ce texte offre une présentation de la chaire de l'histoire de la médecine à l'EPHE, depuis son établissement, relativement récent, jusqu'à nos jours. Le travail de son directeur actuel, prof. Danielle Gourévitch, est présenté en détail.

Danijela Gurevič

Kuhinja ženskog tela: voda u III knjizi ginekološkog spisa Sorana iz Efesa

Key-words: Soranos Ephesius, Ancient medicine, Ancient therapeutics, Water, Roman medicine, Roman medical doctrines.

Knjiga III ginekološkog spisa Sorana iz Efesa posvećena je ženskim bolestima koje ne spadaju u domen hirurgije. Dok u grčkom originalu nedostaje zaključak koji bi takođe služio i kao prelaz na knjigu IV, u latinskom prevodu Celija Aurelijana zaključak je sačuvan ili bar rezimiran: *nunc quoniam regulares explicuimus passiones, quas Graeci dieteticas vocant, veniemus ad ea que cirurgia atque farmacia, hoc est officio manum vel medicaminum potestate curantur*¹.

U ovoj knjizi, na čijem izdanju trenutno radimo², farmakološki proizvodi ipak se povremeno javljaju, kao što ćemo i videti, ali su po obimu najznačajnija uputstva o načinu života, pravila o ishrani i preporuke o kupanju. Voda je, u tom kontekstu, sveprisutna: čista voda, mešana voda, mineralna voda, morska voda, hladna voda, mlaka voda, vruća voda, kipuća voda, voda za kuvanje, pijaća voda, voda za isplakivanje usta, za privijanje, za tuširanje, za kupanje, za plivanje. Lorons Vijar je govorila o terapeutskoj trilogiji: hleb, vino, odsustvo kupanja (v. *supra*, str. 58-59)³. U našem slučaju ocrtava se

¹ Caelius Aurelianus, *Gynaec.* II, 65 = Drabkin, 93, 839-841.

² P. Birgijer (kome zahvaljujem na slobodnom duhu) i ja još uvek oklevamo da li da sačuvamo ili izbacimo određeni broj sumnjivih pasaža. U svakom slučaju ih ne koristimo za potrebe ovog izlaganja. Privremeno zadržavamo brojeve paragrafa i paginaciju Ilbergovog izdanja.

³ Kao što smo napomenuli u prethodnom članku, ovaj tekst prvi put je objavljen u zborniku radova *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, ed. R. Ginouvès, A. M. Guimier-Sorbets, J. Jouanna, L. Villard, Paris-Athènes, 1994. Navedene reference odnose se, dakle, na članak L. Villard objavljen u istom tom zborniku na navedenim stranama (prim. prev.).

jedna drugačija trilogija: kaša ili bungur, pijaća voda, kupanje. Krajnje je repetitivna, te je zato bilo sasvim zgodno uzeti primere s početka knjige, pošto je u tom delu naš rad najdalje odmakao. Postoji i jedan zanimljiv protiv-primer, onaj koji govori o »lučenju semena do kojeg dolazi i kod žena«. U tom slučaju treba »davati namirnice koje nisu ni razmućene ni čorbaste...; naprotiv, hraniti što više suvom hranom i nekim parčetom pečene ptice uz malo žućkastog vina« (c. 46 = Ilberg 125, 1-3).

Najpre ćemo se pozabaviti soranskim svedočanstvima, pošto je voda u ovoj knjizi terapeutsko sredstvo za unutrašnju i spoljašnju upotrebu.

Voda, čija količina nikada nije naznačena, unosi se u manje ili više tečnom obliku – ona služi za kuvanje, odnosno, tačnije, blanširanje namirnica. Ovakav način pripreme kvasi namirnice: Ruf iz Efesa (I vek n. e.), u jednom navodu kod Oribazija⁴, piše da »sva jela koja jedemo prokuvana kvase, čak i onda kada, po svojoj prirodi, nemaju takvo dejstvo...«. Ovakva priprema takođe ublažava prirodu namirnica, pošto je i bolesnoj i trudnoj ženi potrebna lagana hrana – biće joj, na primer, posluženo prokuvano belo meso⁵. Ako joj je i ovo teško za varenje ili previše hranljivo, lekar će se opredeliti za polutečnu ishranu: kaša s vodom koja se lako guta, ῥόφημα (c. 28 = Ilberg 111, 9), bungur s vodom ili zameđenom vodom (χόνδρος). Voda je, ipak, pre svega piće (πότης) par excellence bolesne žene, ona se čak tako često prepisuje da Soran rado koristi imenicu ὑδροποσία (c. 15 = Ilberg 103, 20 na primer). U najvećem broju slučajeva radi se o vrućoj vodi (θερμόν), posebno u slučaju izostajanja menstruacije (c. 11 = Ilberg 100, 26): »vruće vode za ispiranje usta i piće da bi se utažila žeđ i omogućilo lako varenje«. Treba skrenuti pažnju na ovu dvostruku svrhu vode, ali i na to da prepisivanje vode nije automatsko i da se radije prepisuju, kada je to potrebno i prema situaciji, zameđena

⁴ Oribase, *Coll. Med* IV, 2, iz Rufus, *Du régime* I = Daremberg I, 269, 1-2.

⁵ Up. D. Gourevitch, »L'alimentation animale de la femme enceinte, de la nourrice et du bébé sevré«, *Colloque l'homme et l'animal* (Nantes 1er juin 1991), Actes du centre Piganiol, Tours, sous presse.

voda, voda sa sirćetom, bevanda, οινάριον i κρᾶμα⁶. Hladna voda, koja steže, povezuje se ili zamenjuje vodom sa sirćetom (ὀξύκρατον), sirćetom itd, nasuprot vrućoj vodi koja se povezuje ili zamenjuje uljem, blagim odvarcima itd.

Voda se takođe ubrizgava u organe manje ili više nasilno. Tako se, recimo, tokom perioda afonije u histeričnom gušenju, u trenutku u kom bolesnica ne može ni na koji način da pokaže svoju volju, praktikuje ukapavanje vruće vode kap po kap (παρένσταξις), a potom i zameđene vode kroz poluotvorene vilice (c. 28 = Ilberg 111, 5-6).

Što se tiče isplakivanja usta, ono je između pijenja i nasilnog unošenja – to je διάκλυσμα vruće vode (c. 10 = Ilberg 100, 4 i c. 28 = Ilberg 111, 9 na primer). Ova reč zaista ima značenje »isplakivanje usta« kod Sorana, ali se kod drugih lekara odnosi i na proizvod koji se koristi za analno ili vaginalno klistiranje. Elem, Soran praktikuje takođe i klistiranje anusa, uz pomoć vode, čistog maslinovog ulja ili mešanog sa vodom, tokom histerične krize na primer »pogotovu ako bolesnica ima zatvor; izmet, u stvari, pritiska matericu koja je tik do njega« (c. 28 = Ilberg 111, 17-19). Osnovno značenje korena ovih reči je »kupati, sipati vode za ispiranje«. Stari su vrlo često upotrebljavali klistir, oni su i inače prepisivali injekcije u različite telesne otvore – u tu svrhu se upotrebljavala bešika ili meh opremljen cevčicom za ubrizgavanje: κλυστήρ, *clyster*⁷. Sadržina rektalnog klistira može nositi upravo ime instrumenta, dok se ubrizgani proizvod pre naziva κλύσμα. Kod Oribazija⁸ se, na primer, može pročitati poglavlje περὶ κλυσμῶν izvučeno iz Rufovog dela, koje počinje ovako:

»Od tečnosti koje se ubrizgavaju klistirom (διὰ κλυστήρων) jedne su omekšavajuće, a druge opore; među omekšavajućim, prosta voda deluje u cilju uklanjanja fekalnih materija u stalnim i lošim groznicama, kao i kada je otežana defekacija kod rekonvalescenata

⁶ Up. P. Villard, »Le mélange et ses problèmes«, *REA* 90 (1988), 19-33.

⁷ Up. J. S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman times* (1907, repr. 1976), 105-106 i tabla XXXVII.

⁸ *Synopsis* I, 19 = Daremberg V, 31, 3-9.

nakon duge bolesti ili kod bolesnika sa grčevima i gasovima; tečnost se ubrizgava što toplija, pošto mlaka voda stvara gasove, i u jednom istiskanju se prazni klistir. Odvarak od piskavice dobar je za žene i osetljive ljude...«

U telo se, najzad, može ubrizgati voda i kroz genitalne organe nasilnim otvaranjem – u slučaju menstrualnih tegoba, nakon puštanja krvi »treba razmaći usne stidnice i ukapati istu količinu ulja pomešanu s jajetom, samu ili jednovremeno sa jednim od gornjih odvaraka, pošto je sve umućeno u sluzavu masu; zatim se na polni organ privija mekana vunena tkanina natopljena istom tečnošću, pa se potom sve uvije valjanim suknom« (c. 11 = Ilberg 100, 21-25).

Voda se, svojim neposrednim dejstvom na spoljašnjost tela, neizbežno unosi i u telo – spoljašnja upotreba vode postoji, zapravo, samo prividno, jer čak i tako upotrebljena voda prodire kroz kožu ili druge prirodne otvore tela u samo telo. Tako se, na primer, srećemo sa odvarcima (ἀφέψημα), koji su negde između kuhinje i medicine. Oni se upotrebljavaju eksterno ili u kupkama: pitoma šargarepa, divlja šargarepa, pelen, isop, očajnica, piskavica, metvica, laneno seme, pitomi slez, crni slez, lovorov list, lovorove bobice, žalfija, jasenak, različak, dubačac, zelene alepske šišarke, izmirna, mastika, kora nara, izdanci kupine, hrastovo ili vrbino lišće, ruj, cimet⁹, tipac itd. Izbor sastojaka nije, naravno, ni neutralan ni živopisan, već se ustanovljuje u zavisnosti od rezultata koje treba postići. Skrenimo još pažnju i na to da je voda za kupke često pomešana sa uljem.

Soran takođe prepisuje i zagrevanje¹⁰ i tople obloge (θερμασμα, πυρία), uz pomoć sunđera umočenih u čistu toplu vodu, u zagrejanu mešavinu vode i ulja ili, u cilju izbacivanja škodljivih materija putem kože, u zagrejanu morsku vodu ili raso (ἄλμη). Sunđer natopljen vrelom vodom, a potom isceden i uvijen platnom, omogućuje da se udruže lekovitost vode i pare i na taj način opuste bolni delovi tela –

⁹ Radi se, zapravo, o biljci *Cinnamomum iners*, koja je srodna cejlonskom cimetu, ali prevodilac nije, nažalost, uspeo da ustanovi da li ova biljka ima neki poseban naziv u našem jeziku.

¹⁰ U svom medicinskom rečniku, Litre objašnjava da se zagrevanjima (fomentations) nanosi neka topla tečnost uz pomoć platna ili sunđera.

takav je postupak za lečenje mole (c. 38 = Ilberg 117-118) ili pak, u glavi 13 (= Ilberg 102, 21-22): »pribeći i toplim oblozima uz pomoć sunđera natopljenih toplom vodom...«. Nameće se poređenje ovog odeljka sa početkom sedmog poglavlja hipokratskog spisa *O režimu u akutnim bolestima*¹¹ posvećenom načinima zagrevanja:

»Od načina zagrevanja, najdelotvornija je topla voda stavljena u mešinu (ἀσκός) ili u bešiku (κύστις) ili u bronzanu posudu (ἀγγεῖον) ili u zemljanu posudu (ὄστράκινος). Treba umetnuti i nešto mekano, radi mekoće. Dobro je i da se privije veliki, mekani sunđer (σπόγγος μαλθακός, μέγας), koji je bio potpoljen u toplu vodu, a potom isceden (ἐκπεπιεσμένος). Treba odozgo prekriti grejanje (θάψις) – tako će se toplota duže održati [...] Treba uzeti ječam ili lećak i razmutiti u vodi sa sirćetom [...]; pošto provri, ušiti u vrećicu (μαρσίπιον) i priviti [...]; na isti način i mekinje koristiti. Što se tiče suvih toplih obloga (πυρήνη ξηρή), ono što najviše odgovara je so ili prženi proso u vunenim vrećicama (εἰρινέοισι μαρσιππίοισιν).«

Od bolesnice se takođe može tražiti da uroni glavu u vodu – termin koji se u ovom slučaju upotrebljava je κάθεισις, spuštanje, uranjanje. Njemu je suprotstavljen termin ἔμβασις, ulaženje u vodu. Tako se recimo, u slučaju materičnog krvarenja, primenjuje »uranjanje lica pacijentkinje u hladnu vodu ili brisanje lica sunđerom natopljenim čistom vodom«, a »pacijentkinji se daje da jede tek pošto joj se lice obriše sunđerom natopljenim hladnom vodom« (c. 41 = Ilberg 119, 25-26): nije reč o pranju lica, već o nanošenju okrepljujućeg losiona.

U ginekološkoj praksi delimično kupanje *par excellence* je, naravno, kupanje sedalnog dela (ἐγκάθισμα), koje smiruje i opušta nakon puštanja krvi u slučaju izostanka menstruacije (c. 11 = Ilberg 100, 20), a u slučaju hysterije oslobađa grča (c. 28 = Ilberg 111, 28). Visina potapanja ponekad je naznačena, što pokazuje da kupanje sedalnog dela, nasuprot većini drugih delimičnih kupanja, nije kupanje prskanjem niti polivanjem.

Potpuno kupanje, λουτρόν, ipak nije nepoznato – kao, recimo, u slučaju hysterije »kada bolest izgubi na snazi« (c. 28 = Ilberg 111, 20-

¹¹ Littré II, 268-272 = Joly 44, 27-45, 14.

21)¹². Βαλανεῖον se samo jednom koristi u knjizi III – u slučaju »gonoreje«, koja predstavlja oboljenje karakteristično za muškarce, ali nekad pogađa i žene, treba »pribeći gimnastici, vežbama koje izazivaju preznajanje, masažama i hladnim kupkama« (c. 46 = Ilberg 125, 8-9). Pitam se da li iz ovoga treba zaključiti da je došlo do neke vrste pozajmice između dva spisa: čovek, čak i kada je bolestan, ide u javna kupatila, ali autor je zaboravio da popravi ovaj detalj kada je ovu preporuku prilagođavao ženama.

Ne treba zaboraviti ni tuširanje, potpuno pranje, ali vodom koja odozgo teče na telo – ikonografija ove vrste pranja pokazuje nam da se ono moglo obavljati i pod vedrim nebom, na izvoru. Zatim treba spomenuti i plivanje, koje je dobro poznato iz vaznog slikarstva, boravak u banjama, zvan »na prirodnim vodama« – ovom izrazu ćemo se vratiti.

Praksa je detaljno i skrupulozno utvrđena i uređena: instrumenti i posude nisu naročiti, lekar se zadovoljava onim što već postoji, ali ništa nije prepušteno slučaju. Na primer, tkanine koje služe za tople obloge (θήρμασμα) zapravo su iscepani okrajci, krpice: ῥάκη; priroda tkanine može se i bliže odrediti, nebeljeno laneno platno, ὠμόλινα, jer lan, pošto je hrapav, toploti dodaje i draženje kože, dok su kude-ljice vune, ἔρια, mekše. Ulogu naše hidrofилne vate igraju pramenovi sirove vune sa kojih je uklonjen loj; iako se čini da je gajen u Egiptu već od II veka, pa čak možda i ranije, pamuk je ipak tokom antike ostao vrlo skup, luksuzni predmet, gotovo isto kao i svila, tako da nije dospelo u lekarevu torbu.

Kao što smo već imali prilike da vidimo, sunderi, naravno morski, su u intenzivnoj upotrebi. U antici su ih mnoge sredozemne zemlje proizvodile, a ronoci su ih skupljali. U antičkoj medicini, sunderi spadaju i u *materia medica* ako su spaljeni. U sirovom stanju služe za čišćenje, a i za određene kompresne zavoje. Natopljeni toplom ili hladnom vodom, čistom ili mešanom, sunderi okrepljuju ili smiruju.

¹² Galen, prema Oribaziju, *Coll. Med.* X, 1 = Daremberg II, 370, 3, precizira: ὄλον λουτροόν; ili još *ibid.*, X, 5 = Daremberg II, 388, 4-5: »bolesnici treba da se u potpunosti okupaju ako su gotovo svi delovi tela u jakim bolovima, ali ako samo neki delovi tela bole, onda njih treba uorniti u vodu«.

U slučaju materičnog krvarenja »priviti na genitalne organe, pubis, bubrege i bokove ravne, čiste i mekane sunđere, natopljene hladnom vodom, mešavinom sirćeta i vode ili čistim sirćetom. Kasnije priviti i na grudi i stalno ih menjati« (c. 41 = Ilberg 119, 21-24).

Što se tiče posuda, postoje terapijski termofori napunjeni toplom vodom koji se stavljaju na stomak u slučaju, na primer, bolnih menstruacija (c. 10 = Ilberg 99, 30). Što se tiče njihovog izgleda, upućujem na objavljeni Nikolauov članak za grčki svet i svoj sopstveni za rimski svet (up. bibliografiju). Što se tiče naziva, treba napomenuti da postoji određeni broj oblika izvedenih od πῦρ, vatra: na primer πυρία, čest termin kod Sorana, sa različitim vrednostima u zavisnosti od konteksta (parno kupanje, lečenje toplim oblozima ili parnim kupkama itd.); denominativni glagol πυριᾶν, primeniti lečenje putem πυρία; sekundarne izvedenice, πυρίασις i πυρίαμα, semantički ekvivalenti reči πυρία, ali sa nešto tehničkim likom; πυριατήρ, koji ima oblik svojstven za nomina agentis, kako to često biva kod naziva instrumenata (na primer, ψυκτήρ »osveživač«) – radi se ili o posudi u koju se stavljala voda da se greje, o vrsti »čajnika«, ili o nekom drugom sudu koji je služio kao »termofor«.

Sudovi se mogu zameniti bešikama (κύστεις) sa toplim uljem (*ibid.*) ili toplom vodom - ove svinjske bešike, zatvorene trakom, imaju to preimućstvo što se bolje prilagođavaju ženskom telu, pa nije nužno raditi ih »po meri« kao u Pafu i što duže čuvaju toplotu ako se u njih stavi ulje.

R. Žinuves popisao je »kade« (up. bibliografiju), među kojima razlikuje:

- kade za kupanje uronjavanjem, za koje su potrebne posebne instalacije (ἀσάμινθος, πύελος¹³);
- okruglu bačva i kotliće (λέβης, σκάφη) za lokalna pranja, posebno ruku;
- kotlić-tronošku namenjenu pranju nogu (ποδανιπτήρ);
- praonik za kupanje polivanjem (λουτήριον).

¹³ Up. na primer Galen kod Oribazija, *Coll. Med.* X, 1 = Daremberg II, 375, 3.

Međutim, R. Žinuvesa uopšte ne zanimaju specifičnosti terapijskog kupanja.

Čini se da naš lekar nema u vidu zaista specijalizovane predmete, već da upućuje na korišćenje »priručnih sredstava«. Soran, dakle, koristi izraze ἔμβασις i λεκάνη. Ova poslednja reč¹⁴, čija je etimologija nepoznata, označava posude različitih veličina. Ἐμβασις¹⁵ istovremeno označava ulaženje u vodu i posudu. Najjasniji tekst u kome se javljaju ove dve reči čita se u poglavlju 14 (= Ilberg 103, 1-4): bolesnica se posedne u veliko korito (εἰς εὐμεγεθῆ λεκάνην ἐγκαθίξειν), čime se ovaj postupak pretvara u neku vrstu kupanja sedalnog dela. Potom se premesti u nešto poput sanduka (καταβαίνει εἰς τὴν ἔμβασιν) u kome, kako se čini, stoji, te ni to nije ekvivalent naše kade u kojoj se čovek ispruži. Zatim joj se na donji stomak i na bokove privijaju ravni i mekani sunđer i, uz postepeno povećavanje pritiska, pomeraju tamo-amo.

Dakle, osnovna posuda u ginekološkoj terapiji, ἐγκάθισμα, nema specifičan naziv. Kod Žinuvesa se ova posuda ne razmatra, iako bi je trebalo identifikovati kao neku posudu sličnu sedećoj kadi (table 10 i 11 na primer), u kojoj se visina uranjanja ponekad precizira: u slučaju materičnog krvarenja, »(bolesnica) da primenjuje kupke sedalnog dela do slabina u hladnoj vodi, vodi sa sirćetom, čistom sirćetu, odvaraku mirte itd.« (c. 41 = Ilberg 119, 29-31).

Ginekološko pranje može se obaviti i prema postupku koji Soran ne opisuje, a koji je potpuno jasan na jednoj maloj galoromanskoj

¹⁴ Ova reč se u knjizi R. Žinuvesa, *Balaneutikè*...javlja samo u vezi sa rečju πύελος, povodom koje autor citira Zonaru: πύελος ἢ λεκάνη ὅπου λούονται; takođe upućuje i na M. J. Milne, *AJA* 48 (1944), str. 29, bel. 17. Koren upućuje na pojam plavljenja, plutanja, plovljenja.

¹⁵ Up. Herodot, kod Oribazija, *Coll. Med.* X, 8 = Daremberg II, 405, 11-13 (nakon kupanja peskom), »...kofe (στάμνοι) slatke vode (γλυκέος) i kade (ἐμβάσεις) morske vode u koje treba uvesti bolesnike« (εἰς ἅς ... ἐμβιβάσειν χρή); i X, 37 = Daremberg II, 462, 9 i 11: (ugrejati ulje) »u kadama kakve se koriste u javnim kupatilima (ἐν ταῖς τῶν βαλανείων ἐμβάσειν)... veličina kade mora biti prilagođena veličini bolesnika...« Bolesnik se ispružen polaže u kadu u rupičastoj tkanini, opremljenoj ručkama da bi se lako mogao izvući pošto postane klizav od ulja.

bronzi koja se čuva u muzeju u Šalonu na Soni¹⁶: žena koja sedi na niskoj stolici razmaknutih nogu, pred velikom posudom, pere svoju stidnicu; stav i razmak njen upućuju na negu nakon porođaja ili pobačaja. Upotreba takvih keramičkih posuda sigurno je bila raširenija no što se može zaključiti po medicinskoj literaturi.

Sorana ne zanima transport vode koji je, ipak, morao biti vrlo složen, pogotovu u slučaju mineralnih voda sa udaljenih izvora, koje su nazivane »prirodnim vodama«, kao i morske vode. Medicinska literatura je zaista vrlo siromašna po ovom pitanju – znamo samo za jedan Galenov ironični pasaž u kom se on podsmeva »bogatašu« koji se pomučio da iz Palestine donese vodu Mrtvog mora, a pri tom bi dobio isto to, prema Galenu, da je posolio vodu koju je imao pod rukom: »...što se mene tiče, piše on¹⁷, ja sam pokazao da je bila uzaludna rasipnost onog bogataša koji je dopremio u Italiju toliko vode iz Mrtvog mora, da je mogao cisternu da napuni.« Zapremina ove δεξαμενή nije precizirana, prema Oribaziju ova Galenova reč označava rezervoar hladne vode za niz kupki¹⁸. Opšta literatura takođe nije mnogo brbljiva – transport morske vode od obale do Rima je carska ludorija. Avgust se, radi lečenja, trudio da ode na more ili u Albulu¹⁹. Neron je, radi ličnog zadovoljstva, doveo ove vode u kupatila njegove *Domus aurea* i osmislio projekat »skladištenja« vode iz Ba-ja u bazenu koji bi bio izgrađen između Mizenskog rta i Arvernskog jezera²⁰.

Epigrafika potvrđuje da je transport morske vode praktikovan bar na malim razdaljinama. U Pompejima – mada nije sasvim jasno da li se nalazila u samom gradu ili na lidu – znamo za »termalnu ustanovu M. Krasa Frugija. Kupke sa morskom vodom i sa slatkom vodom.

¹⁶ Up. D. Gourevitch, *Le mal d'être femme* (1984): slika naspram strane 176.

¹⁷ *De simplicium medicamentorum temperamentis*, IV, 20 = Kühn XI, 692, 7-10.

¹⁸ Oribazije, *Coll. Med.* X, 1 = Daremberg II, 375, 5.

¹⁹ Svetonije, *August* 82: *...nervorum causa marinis Albulisque calidis utendum...*

²⁰ Svetonije, *Neron* 31: *balineae marinis et Albulis fluentes aquis... Praeterea inhabitabat piscinam a Miseno ad Arvernum lacum... quo quidquid totis Bais calidarum aquarum esset converteretur.*

Oslobođenik Januarije preporučuje²¹. Upravo ikonografija nam, najzad, može pružiti konkretnu ideju o transportu vode, odnosno srebrna čaša nađena u Španiji, u mestu Kastro Urdiales²². U ovom slučaju reč je o termalnoj vodi, ali se, uz izvesna prilagođavanja, može pretpostaviti da je ista praksa važila i za morsku vodu. Prema najskorijem opisu, onom F.Barat²³, »u šumovitom pejzažu...pojavljuje se izvorska nimfa...naslonjena na urnu. Blagotvorna voda iz nje talasavo ističe, kanalisana između dva reda pljosnatog kamenja postavljenog na kant. To kamenje odvodi vodu u kameniti bazenčić u kome vri. Tu je sluga koji je crpe klečeći, bosonog, u kratkoj tunici. Crpi je čašom da bi je potom izlio u posudu koja je možda zatvorena cilindričnim poklopcem. Drugi sluga, isto obučen, nešto niže prazni sadržinu amfore, za koju se može pretpostaviti da je puna lekovite vode, u prostrano bure brižljivo uobručeno i natovareno na kola koja vuku dve mazge«. Ova praksa, izvesno skupa, ipak je morala biti retka.

Posvetimo se sada indikacijama, kontraindikacijama, učenju, odnosno utvrđivanju koji su bili »doba i čas«, καιρός, prema metodi metodičara²⁴. Da bi se razumela lečenja koja Soran primenjuje, treba poznavati principe metodičarske patologije, odnosno znati da, vrlo uopšteno govoreći, svaka bolest (koja ne zahteva hirurško lečenje) počiva na preovladavanju jednog od dva osnovna »opšta stanja« (κοινότης), stegnutosti (στεγνώσεις) i rasplinutosti (ρύσις) ili na složenom preplitanju ova dva koje onda čini treće »opšte stanje«, pome-

²¹ Up. R. Étienne, *La vie quotidienne à Pompéi* (1966), str. 424-425. *CIL X 1063, Thermae/M. Crassi Frugi/aqua marina et balneaqua dulci Januarius L.* R. Etjen beleži da se zna za jednog M. Krasa Frugija, konzula 64.

²² Nalaz u pitanju ne dokazuje da se predstavljeni izvor nalazio upravo na mestu nalaza, naprotiv, verovatnije je da se radi o suveniru sa putovanja u banju, poput onih čuvenih zemljanih čaturica koje su se donosile iz Višija.

²³ F. Baratte, »La coupe en argent de Castro Urdiales«, *Les eaux thermales et les cultes des eaux, Actes du colloque 28-30 septembre 1990*, éd. R. Chevalier (1992), str. 43.

²⁴ Up. D. Gourevitch »La pratique méthodique: définition de la maladie, indication et traitement« u *Les écoles médicales à Rome. Actes du 2e colloque international sur les textes médicaux latins antiques, Lausanne, septembre 1986* (1991), str. 51-81.

šano stanje (κοινότης μικτή)²⁵. Sa druge strane, svaka bolest je akutna ili hronična i svaka bolest ima određeni razvoj i prelazne faze u toku kojih se i lečenje menja. Soranu je najvažnija blagost mera koje preduzima. Međutim, ako bolest predugo traje ili postane nesumnjivo hronična, treba preći na grublje mere, mere takozvanog cikličnog lečenja. Ovo lečenje teži da u velikoj meri izmeni stanje tela da bi mu tako povratilo zdravlje, a obavlja se u dve faze:

- okrepljujuće lečenje (*resumptivus*) koje treba da dà pacijentu neophodnu snagu da bi podneo drugu fazu, fazu napada;
- metasinkritičko lečenje (*reorporativus*) koje treba da razdrma telo u lošem stanju²⁶.

Tako, na primer, ako dođe do materičnog meteorizma (c. 32 = Ilberg 115, 9-13; 22-25), »...spremamo ... kupku sedalnog dela ... tako što spustimo u vrijuću vodu pitomu ili divlju šargarepu ili metvicu. Međutim, ako se stanje ne promeni, dodajemo pelen, isop, očajnicu, lovor ili njegove bobice, cimet i tipac ... treba se služiti svim metasinkritičkim sredstvima: prirodnim vodama, tuševima, plivanjem, najpre u toploj, a potom i u hladnoj vodi, navikavajući tako malo po malo telo da podnosi kupanje u hladnoj vodi, ne bi li se bolesni delovi okrepi«. U slučaju mole (c. 38 = Ilberg 118, 10-14), » ako se stanje poboljša, preporučljiva je oštra ishrana, zatim ciklično lečenje, upotreba prirodnih voda, tuširanja, plivanja u moru ili prirodnim vodama i, najzad, povraćanje uz pomoć rotkve i, ako to dopušta stanje pacijentkinje, povraćanje uz pomoć kukureka«. U slučaju izostanka menstruacije (c. 11 = Ilberg 100, 18-21), delimična kupka predstavlja element apoterapije: »pošto se uznemirenost izazvana puštanjem

²⁵ O ovome vidi sledeći Galenov spis: *De sectis ad eos qui introducuntur*, Kühn, I, 80. (prim. prev.)

²⁶ Moglo bi se pomisliti da se na ovu osnovnu formulaciju metodičarske terapijske doktrine nailazi u hipokratskom spisu o *Režimu u akutnim bolestima* 8, Littré II, 278-280. Autor kritikuje neke lekare koji najpre nateraju bolesnike na potpunu dijetu tokom 2 ili 3 dana, a onda im daju odvarke i pića. »Možda misle da je, pošto se u telu desi jedna velika promena, potrebno da se toj promeni suprotstavi neka druga ogromna i njoj suprotna promena« (*ibid.*, Littré II, 278, 11-280, 1 = Joly 47, 11-13).

krvi smiri, treba telo povratiti (ἀποθεραπευτέον) i okupati sedalni deo u vodi pomešanoj sa toplim maslinovim uljem ili u odvaraku od piskavice ili od lanenog semena ili sleza...«

U slučaju krize histeričnog gušenja, naprotiv, treba biti oprezan: »Što se tiče pijenja vode« (koje neki lekari preporučuju), »ono nije samo nekorisno, već je ponekad i škodljivo, pošto je bolesnici potrebno jačanje, a ne metasinkritička terapija; pored toga, za to joj je dovoljna bevanda...«Što se tiče hladnog kvašenja (καταιόνησις)²⁷ glave, koje treba da okonča afoniju, ono je očito nevešto – pošto se telo skuplja od hladnoće, treba još više vremena da se zbog pogoršanja upale bolesnica povрати iz svoje malaksalosti« (c. 29 = Ilberg 113, 19-22; 24-27)²⁸.

Da li se u ovim uslovima može reći da Soran ima određenu ideju o vodi i korisnosti kupanja? Ne postoji, u stvari, objašnjenje teorije, već samo primena uobičajenih sredstava pripadajućih tradiciji koja seže bar do *Hipokratske zbirke*. U tom pogledu je kanonski tekst svakako 18 poglavljije spisa *Režim u akutnim bolestima*²⁹ koje je komentarisala (*supra*, str. 42-44, 48-50) L. Vijar.

Ovu dominantnu tradiciju, za koju je Hajnrih fon Štaden upravo pokazao da je bila diskutovana, dobro ilustruje Oribazije svojim izborom za svoje delo *Collectio Medica*³⁰ kao i Aetije, dva autora koje je A. Garzija analizirao.

²⁷ (U francuskom originalu »lotion«, uz ovu reč autor dodaje sledeću napomenu): Prema Litreovom medicinskom rečniku, »lotion« označava pranje jednog dela tela uz pomoć brisanja nakvašenim platnom.

²⁸ Za termin καταφορά može se naći samo nekoliko srodnih hipokratskih upotreba: *Epid. III*, 6 Littré III, 82, 17: »vrsta zloćudne smlaćenosti« (»une espèce d'accablement«); *Epid. III*, 11. bolesnica, Littré III, 134, 8: »u komi i smlaćenosti« (»dans le coma et dans l'accablement«); *Epid. IV* 26, Littré V, 170, 13: »manja pospanost i groznica« (»sommolence et fièvre moindres«), *Epid. VII* 118, Littré V, 464, 4 i 7: »mnogo pospanosti i gubitak govora« (»beaucoup de somnolence et perte de parole«), »takođe pospanost« (»sommolence aussi«); *Prognoze sa Kosa*, VI, 31, 508, Littré V, 702, 3.

²⁹ Littré II, 364-376 = Joly 65, 4-66, 3.

³⁰ Oribazije je delimično izdat u CMG XL; mi smo, međutim, koristili, kada nije bilo posebnih problema, izdanje-prevod Daremberga i Busemakera koji su se u velikoj meri služili antičkom medicinom i poznavali je mnogo bolje nego mi.

Oribazije koristi terapeutsku vodu i spolja i iznutra, pre svega kao piće. Izbor vode za piće izučen je u poglavlju 41 spisa *Synopsis IV*³¹, koje počinje ovako:

»Treba imati iskustva sa dobrim i lošim osobinama voda, jer se voda u svim dijetama gotovo najviše koristi. Treba, dakle, znati da je najbolja voda bez ikakvih svojstava, i u pogledu ukusa i u pogledu mirisa. Takva voda je, nužno, onima koji je piju izuzetno slatka, a na pogled je bistra...«

Oribazije potom dodaje:

»Kako kaže Hipokrat³², kišnica je najlakša od voda...Vode nastale od leda i snega su vrlo loše...Bilo bi dobro blatnjavu, smrdljivu i vodu neuobičajenih svojstava popraviti kuvanjem i mešati sa vinom pa je tako piti.«

Što se tiče »najboljeg napitka za grozničave, to je zameđena voda ili zameđeno sirće«³³. »Zameđena voda se priprema mešanjem jedne mere meda i osam mera vode; zatim se mešavina ostavi da vri sve dok ne prestane da peni. Treba neprestano skidati penu, i to čim se pojavi³⁴.«

U Oribazijevom *Korpusu* su, u poglavlju koje se zove *O polivanjima* (καταιόνησις)³⁵, *o upotrebi sunđera* (ἀποσπογγισμός) i *o pranju* (πρόσκλυσμα)³⁶, brižljivo popisane, uz pomoć odabranog rečnika,

³¹ Oribazije, *Synopsis IV*, 41 = Daremberg V, 192-195. Up. takođe *Coll. Med.* V, 30 (iz Herodota) = Daremberg I, 417-420.

³² *O vrstama vazduha, vode i mesta* 8, Littré II, 32. Up. izlaganje Ž. Žuane (*supra*, str. 28-34).

³³ Oribazije, *Synopsis IV*, 39 = Daremberg V, 189, 8.

³⁴ *Ibid.*, c. 38 = Daremberg V, 189, 4-7.

³⁵ (Autor članka kao francuski prevod reči καταιόνησις daje »affusion« i komentariše): »Affusion« u onom smislu u kom se javlja u Litreovom medicinskom rečniku znači sipanje vode sa male visine. Primećuje se da ne postoji uvek koherencija između Litreovog rečnika i Litreovih prevoda.

³⁶ Oribazije, *Coll. Med.* IX, 23 = Daremberg II, 334-336. Videti posebno str. 335, 9-10: πρόσκλυσματι δὲ χρώμεθα ἐπὶ προσώπῳ.

mnoge metode spoljne primene vode, izuzev kupki. Ovde nailazimo na Soranov jezik izražen nešto drugačijim rečima:

»Služimo se polivanjem (κατάντλησις)³⁷ da bismo ovlažili (διαβροχή)³⁸ telo ili kada podražavamo kupku (λουτρόν), u slučaju da zbog izvesnih okolnosti ne možemo da se pobrinemo o kupanju, odnosno kada želimo da ovlažimo (ύγραναι) telo, a ne možemo to da učinimo putem umivanja (έμβροχή)³⁹, pošto na taj način voda ne prodire dovoljno duboko.«

Zatim slede mnogobrojni detalji, pa saznajemo, na primer, da sunđere na licu »koristimo da ojačamo i damo bolju boju puti«.

Prirodne i veštačke kupke su vrlo opširno opisane, najviše na osnovu Antila i Galena. Ove kupke su delimične ako bolesnici boluju samo u delovima tela koji se mogu izolovati⁴⁰, ili potpune ako je to neophodno⁴¹. Kupke se mogu sprovoditi u čistoj vodi, prosto, neobrađenoj, bez jakih svojstava. Čistoća vode posebno je važna: ne sme sadržati talog, niti imati ukusa⁴². Galen je naziva »slatka voda« (γλυκύς)⁴³, a Oribazije »pitka voda« (πότιμος)⁴⁴.

Takozvane prirodne kupke prave se u vodama koje same imaju određene moći, αὐτοφυεῖς, na primer u jako mineralizovanim vodama⁴⁵.

³⁷ Καταντλέω je gotovo sinonim glagola καταιονάω, kvasiti, vlažiti, natapati, polivati, pa odatle »polivanje«.

³⁸ Imenica διαβροχή i glagol διαβρέχω, prožeti vlažnošću, natopiti, natapanje, kupati vodom, ukazuju pre na proces. Glagol έμβρέχω, vlažiti, kvasiti, odatle oblog, pranje, sredstvo koje prodire, ali ne preduboko, ukazuje više na rezultat.

³⁹ Soran, *Gynaec.* III, 10 = Ilberg 100, 4 upotrebljava glagol προσεμβρέχειν.

⁴⁰ Up. Avgusta koji na moru ili u Albuli *insidens ligneo solio... manus ac pedes alternis jactaret* (Svetonije, *Avgust* 82).

⁴¹ Up. npr. Herodota sačuvanog kod Oribazija, *Coll. Med.* X, 5 = Daremberg II, 388: *supra*, n. 10.

⁴² Na primer, Oribazije, *Coll. Med.* V, 3 = Daremberg I, 333, 2.

⁴³ J. Chadwick, »Mycenaean wine and the etymology of *glykys*«, *Minos* 9 (1969), str. 192-197.

⁴⁴ *Coll. Med.* X, 1 = Daremberg II, 369 sq.

⁴⁵ Što svakako ne može dati za pravo Darembergu kada prevodi ove kupke kao

»Mineralne kupke« – piše dakle Daremberg prevodeći Oribazija⁴⁶ – »ili su alkalne, ili slane, ili aluminske, ili sumporne, ili bituminozne, ili vitriolske, ili feruginozne; ostale su sastavljene od ovih različitih vrsta. Uopšte uzev, sve mineralne vode imaju isušujuća i zagrevajuća svojstva i posebno odgovaraju hladnim konstitucijama i konstitucijama sa izraženom vlažnošću... Aluminske vode odgovaraju ... ženama čiji je menstrualni otok neredovan i koje često pobacuju... Mora se ući u kupke s mineralnom vodom bez previše pokreta, da bi, upravo dolazeći u dodir sa telom kada je ovo opušteno, supstance mogle efikasno da deluju prožimajući telo svojim svojstvima.«

Što se tiče veštačkih kupki, ἐξ ἐπιτηδεύσεως, prethodno se treba pobrinuti o vodi: voda se obrađuje tako što se u nju umešaju različiti sastojci, odnosno potapanjem ili kivanjem biljaka u njoj. Ovaj princip dobro je zabeležen kod Antila, koji je sačuvan kod Oribazija⁴⁷:

»Veštačke zagrevajuće kupke prepisuju se kada se želi ukloniti hladnoća ili rasterati umor ili smiriti spazmi i bolovi, kao i u cilju okreppljivanja. Zagrevajuća voda se dobija kada se u običnu vodu stave da vru metvica, vranilova trava, isop, timijan, čubar, lovorovo lišće, koren španske vijošnice ili drugi takvi sastojci; treba dodati i ulja. Kupka treba da podstiče znojenje, kada se želi omršati u celom telu. Kupke postaju takve kada im se doda soli, morske vode ili sirove sode. Isti se rezultat postiže i uz pomoć meda, pepela od čokota ili odvarkom bobica kleke. Kupke se upotrebljavaju i za omekšavanje, u slučaju upale ili otvrdline... Kod upala kod kojih se mogu predvideti konvulzije, pribegava se ... istim kupkama kao i kod upala koje ne zavise od izliva; međutim, u ovom slučaju, posebno je dobra mešavina ulja i vode, ako se u njoj skuva slez ili piskavica... Kupke koje sadrže astringentne i rashlađujuće sastojke rashlađuju i skupljaju.«

Da li izabрати hladne ili tople kupke i kako? Oribazije se izjašnjava

»mineralne kupke«.

⁴⁶ *Synopsis*, I, 29 = Daremberg V, 46-48.

⁴⁷ *Synopsis* I, 28 = Daremberg V, 45-46. Vidi takođe Daremberg II, 380-382.

samo o običnim kupkama, ali se iz toga mogu izvući i uputstva za terapijske kupke:

»Odobravam hladnu kupku, ali smatram da ona ne odgovara ljudima čiji je način života (»dijeta, režim«) nasumičan, već isključivo onima koji vode uredan život i koji na ispravan način upotrebljavaju vežbe i namirnice. Ako se katkad pojavi potreba za jakim osveženjem, najčešće je dovoljno leti plivati u hladnoj vodi, dok je čovek mlad i držeći i pod uslovom da je prethodno proizvedena toplota trljanjem. Međutim, oni koji upražnjavaju ovakve kupke ne smeju biti umorni, ni od snošaja ni od bilo koje druge stvari, a ne smeju patiti ni od lošeg varenja, povraćanja, stomaćnih odliva ili nesаницe. Opasno je kupati se u hladnoj vodi, ako se ne ispunjavaju svi ovi uslovi. Nasuprot tome, topla kupka odlična je i manje opasna nego hladna kupka. Odnosi umor i olakšava pun stomak. Greje, smiruje, omekšava, uklanja nadutost, gde god da se javi, izaziva, najzad, i pospanost i daje krepkост. Topla kupka je pri tom i zgodna za sve: muškarce, žene, malu decu, starce i obične pojedince.«⁴⁸

Što se tiče uljanih kupki, Oribazije precizira da se »greje peti deo ulja na vatri, a ostatak u kadama (ἐμβάσειν) kakve postoje u javnim kupatilima, jer ona koja se koristi u javnim kupatilima nije dovoljno topla«⁴⁹. Oribazije takođe kaže »ako su bolesnici koji treba da se kupaju u kupki od ulja i vode slabi, treba ih spustiti uz pomoć čaršava« (διὰ τῆς ἐνδομίδος)⁵⁰.

Soran, najveći feminista među antičkim lekarima, upotrebljava dakle, kod ženskih nehirurških oboljenja, tehnike koje nisu manje vredne od drugih i koje su čak često i korisne. Međutim, ove tehnike su u mnogo intenzivnijoj upotrebi kod žena nego kod muškaraca⁵¹. Soran se trudi da objasni svoje postupke jedino u slučaju u kome je sama metodičarska doktrina u pitanju – u drugim slučajevima prihvata, iako je inače izuzetno kritičan, bez opravdanja, pa čak i bez ob-

⁴⁸ Oribazije, *Synopsis* I, 27, »Kupke« = Daremberg V, 44-45.

⁴⁹ *Synopsis* I, 32 = Daremberg V, 50, 8-11.

⁵⁰ *Synopsis* I, 33 = Daremberg V, 50-51. Up. i bel. 14.

⁵¹ Na primer, kupke sedalnog dela za bubrežna i bešična oboljenja.

jašnjenja, raširene ideje – čak i opšte ideje – mada one u suštini potiču od nekog hipokratskog autora koga on uopšte uzev ne ceni. On pri tom iz ove terapije ne isključuje zadovoljstvo ili bar dobrobit: kupka nikada nije agresivna, nikada ledena poput onih koje su bile nametnute Eliju Aristidu ili koje je on sam sebi nametao⁵². Soranu je bitno da ugreje, umiri, omekša, smiri bol. Voda se pacijentkinjama nikada ne nameće po svaku cenu, a lekar vodi računa o tome da lečenje (čak i u svojoj metasinkritičkoj fazi) ne bude beskorisno iscrpljujuće. Međutim, Soranovo ćutanje o opštim teorijskim problemima, koji se postavljaju upotrebom vode u ginekološkoj terapiji, doprinose održavanju i širenju učenja koje, pri tom, nije bilo njegovo, a prema kome žensko telo treba kuvati (kao što i bebino telo treba oblikovati)⁵³: treba ga kvasiti, grejati, vlažiti⁵⁴, soliti, začinjavati, unositi u njega sastojke koji nedostaju. Ili, ako se nekom tako više sviđa, ovako ide bajka o »skuvanoj kuvarici«.

Intervencija Žana Bernardija

(1) Persijski kraljevi (up. Herodota) su, čini se, bili prvi koji su u pratnji imali rezerve vode neke posebne reke.

(2) Vode Mrtvog mora sadrže mnoge druge elemente pored morske soli. Galen možda nije bio u pravu kada je mislio suprotno.

(3) U Oribazijevo doba, Sveti Grigorije Nazijanski sproveo je kuru vodom (feruginoznom?) u Ksankсарisu (up. indeks njegove korespondencije u CUF ili index u *Patrologie Grecque*, XXXVI).

⁵² Up. D. Gourevitch, »Le cas Aelius Aristide, ou mémoires d'un hystérique au II siècle de notre ère », u saradnji sa M. Gourevitch, *L'information psychiatrique* 44 (1968), str. 897-902. I poglavlje posvećeno istoriografiji ove ličnosti u *Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romain : le malade, sa maladie et son médecin*, BEFAR 251 (1984) : « La maladie comme preuve d'existence : l'aventure d'Aelius Aristide et ses interprétations ».

⁵³ Up. D. Gourevitch »Comment rendre à sa véritable nature le petit monstre humain«, *Colloque santé et société dans l'antiquité*, Leyde, avril 1992, u štampi.

⁵⁴ Up. *Režim u akutnim bolestima* 17, Littré II, 358, 13 = Joly 63, 24 prema kome voda u telu »uzrokuje neku vrstu poplave«, πλημμυρίς.

Bibliografska orijentacija: voda i medicina

(ostavljajući po strani opšti problem kupki)

L. ALMAGRO MOLTO, »Agua mineralo-medicinales en los yacimientos termales de Hispania«, *Les eaux thermales et les cultes des eaux, Actes du colloque 28-30 septembre 1990*, éd. R. CHEVALLIER (1992), str. 117-131.

F. BARATTE, »La coupe en argent de Castro Urdiales«, *Les eaux thermales et les cultes des eaux, Actes du colloque 28-30 septembre 1990*, éd. R. CHEVALLIER (1992), str. 43-54.

A. BLUTEAU, *Emploi thérapeutique des eaux potables et des eaux minérales dans l'Antiquité gréco-romaine*, th: Bordeaux, (1931).

F. BOURDY, »Du bon usage des bains d'après Oribase«, *Les eaux thermales et les cultes des eaux, Actes du colloque 28-30 septembre 1990*, éd. R. CHEVALLIER (1992), str. 30-38.

M. CASEVITZ, »Eau et médecine chez Diodore de Sicile«, *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche-Orient*, éd. J. MÉTRAL et P. SANLAVILLE (1981), str. 151-154.

D. GOUREVITCH, »Lenticula: une forme de vase ou deux?«, *Rphil* 63 (1989), str. 209-212.

F. GUIDO, »Le medicina tratte dal mare in Plinio«, *Atti XVIII Congr. Naz. St. Medicina, S. Remo* (1962).

S. HERDEMERTEN, »Thalassotherapie in der Antike«, *Deutscher Ärzteblatt* 40 (30. oktobar 1964), str. 2098.

M. IELO, »Corpus hippocraticum: οί γυναῖκες ἀσθενεῖς καὶ ἡ θάλασσα«, *Parnassos* 32 (1990), str. 50-53 (na grčkom).

J. A. LOPEZ FERREZ, »El agua en *Moralia* de Plutarco«, *Estudios sobre Plutarco: paisaje y naturaleza*, ed. J. GARCIA LOPEZ y E. CALDERON DORDA (1991), str. 269-290.

J. A. LOPEZ FERREZ, »L'eau dans les traités hippocratiques«, *Colloque international. L'eau dans les pays méditerranéens et de la Mer Noire, Athènes, 20-24 mai 1988*, u štampi.

J. A. LOPEZ FERREZ, »Aspectos teóricos, empíricos y léxicos del agua en Galeno«, *IV. Internationales Galens-Symposium, Universität Humboldt, Berlin, sept. 1989*, u štampi.

Danijela Gurevič

J. A. LOPEZ FERREZ y M. T. GALLEGU PEREZ, »L'agua en Celso«, *Textos Medicos Latinos Antiguos*, sept. 1992, Santiago de Compostella, ed. VASQUEZ BUJAN, u štampi.

E. MORRIGONE, »I medicamenti di origine animale ricavati dal mare nell'opera di Dioscoride«, *Pagine di Storia della medicina* 7 (1963), str. 24-28.

I. NIKOLAU, »Les bouillottes thérapeutiques de Paphos et leurs parallèles hors de Chypre«, *BCH* 113 (1989), str. 301-318.

G. ROCCA-SERRA, »La mer agent thérapeutique dans l'Antiquité classique«, *AIHS* 86-87 (1969), str. 17-44.

L. VILLARD et F. BLONDÉ, »À propos de deux vases (le trublion et l'oxybaphe): l'apport de la *Collection Hippocratique*«, *REG* 104 (1991), str. 204-231.

L. VILLARD, »Les vases dans la *Collection Hippocratique*: vocabulaire et usage«, *BCH* 116 (1992, 1), str. 73-96.

L. VILLARD et F. BLONDÉ, »Sur quelques vases présents dans la *Collection Hippocratique*: confrontation des données littéraires et archéologiques«, *BCH* 116 (1992, 1), str. 97-117.

Résumé

Ce texte examine d'abord le rôle de l'eau et tous les aspects et les formes de son utilisation dans le livre III du traité gynécologique *Maladies des femmes* de Soranos d'Éphèse. L'auteur passe ensuite à la doctrine de la secte méthodique et conclut que Soranos n'explique et ne justifie presque jamais l'utilisation de l'eau et applique, donc, sans explication théorique, les pratiques héritées des auteurs hippocratiques, dont il est, en général, peu admiratif.

Divna Stevanović

Lijež, reč koja podseća na papirus¹

Posetili smo grad Lijež jednog julskog petka 2002, a sa ciljem da otkrijemo jednu malo poznatu dimenziju ovoga grada, dimenziju papirusa. Na Liješkom Univezitetu ugodila nas je gđa Mari-Elen Margan, profesor papirologije. U najsevernijem frankofonom gradu postoji značajna tradicija bavljenja papirologijom koja je ne tako davno i institucionalizovana stvaranjem dokumentacionog centra za književnu papirologiju čiji je sadašnji direktor upravo gđa Margan. Ona nas je uputila u najvažnije domene rada ovog centra.

CEDOPAL (Centre de Documentation de Papyrologie Littéraire) osnovan je, dakle, 1990. pri Fakultetu filozofije i književnosti Liješkog univerziteta (Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège), ali izučavanje i nastava papirologije u Liježu začeti su već početkom XIX veka. Žan-Pjer Valcing (Jean Pierre Waltzing, 1857-1929), redovni profesor Liješkog univerziteta, uveo je kurs papirologije (koji je dobio zvanični status 1906. kraljevim ukazom) – taj kurs se od tada do danas nikada nije gasio. Valcingovo delo nastavljaju najpre Nikola Holvejn (Nicolas Hohlwein)², jedan od osnivača Međunarodnog udruženja papirologa (Association Internationale de Papyrologues) u Briselu, potom Kler Preo (Claire Préaux)³, Alfred Tomsan (Alfred Tomsin)⁴ i najzad Pol Mertens (Paul Mertens)⁵. Poslednja u dugoj »dinastiji« lijeških papirologa, koja traje već gotovo čitav vek, Mari-Elen Margan, sadašnji direktor CEDOPAL-a, nas je vrlo toplo primila u svom centru i otkrila nam sve što ovu instituciju čini jedinstvenom u svetu papirusa.

¹ Liège na francuskom jeziku znači »pluta«.

² On predaje od 1926. do 1949.

³ Od 1949. do 1953.

⁴ Od 1953. do 1969.

⁵ Od 1969. do 1998.

Liješka papirologija jedna je od prvih koja se poslužila informatičkim sredstvima za rad – saradnja papirologa i stručnjaka za računare počinje ovde već 1961. kada se Alfred Tomsan upušta u računarsku obradu grčkih papiroloških tekstova služeći se sredstvima laboratorije LASLA⁶. Njegov naslednik, Pol Mertens, takođe koristi informatička sredstva pa već 1965, još uvek se oslanjajući na LASLA, pravi indeks za drugo izdanje Pakovog dela *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*. Nastojanja lijeških naučnika da koriste nove tehnologije u papirologiji podstakla su 1974. Međunarodno udruženje papirologa da im poveri ogromni zadatak novog izdanja⁷ *Kataloga grčkih i latinskih književnih papirusa*. Danas svi papirolozi znaju šta znači skraćenica **MP**³ – radi se o trećem izdanju *Kataloga grčkih i latinskih književnih papirusa* ili **Mertens-Pack**³. Profesor Mertens je takođe osnovao i arhivu fotografija književnih papirusa jedinstvenu u svetu (više od 8000 fotografija) koja mu je, pored ostalih sredstava, omogućila tako obiman rad kakav je katalog **Mertens-Pack**³ koji broji danas oko 6000 jedinica. Naravno, biblioteka bogata kritičkim izdanjima antičkih autora, komentarima, studijama i papirološkim časopisima takođe je bila neophodna u radu na **MP**³.

Sadašnja direktorka CEDOPAL-a, gđa Margan, otišla je i korak dalje u radu koji je započeo njen mentor – ona je zadužena za informatizaciju kataloga **Mertens-Pack**³, u saradnji sa računarskim stručnjacima Liješkog univerziteta, a pre svega sa Denijem Renarom iz CIPL-a⁸. Upravo ovaj izuzetno obimni posao sistematizacije, primećuje Mari-Elen Margan, čini CEDOPAL jedinstvenim u odnosu na druge svetske papirološke centre – drugi poseduju velike zbirke papirusa (npr. *Ashmolean Museum* u Oksfordu ili *Institut für Altertumskunde* u Kelnu), pa im je osnovna dužnost da te papiruse obrade i izdaju.

⁶ Laboratoire d'analyse statistique des langues anciennes, osnovana na Univerzitetu u Liježu 1961.

⁷ Prvo izdanje je R. A. Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, ¹1952, ²1965.

⁸ Centre Informatique de Philosophie et Lettres.

Prof. Margan je i specijalista za grčke književne medicinske papiruse. Kada se opredelila za ovu granu papirologije, medicinski papirusi su bili nedovoljno istraženi. Danas, zahvaljujući i radu lijeških papirologa, stvari stoje drugačije – u drugom izdanju Pakovog kataloga, broj grčkih medicinskih papirusa iznosio je ukupno 114 jedinica (od čega svega 17 identifikovanih, dok je preostalih 97 pripadalo u *adespota*), dok su u drugom izdanju *Medici et Medica*⁹ sve brojke udvostručene: ukupni zbir medicinskih papirusa iznosi 230 (od čega 34 identifikovana i 196 *adespota*). Dobili smo i izveštaj o stanju kataloga u pogledu medicinskih papirusa u julu 2002: grčkih medicinskih papirusa sada ima 250 (od čega 211 *adespota* i 39 identifikovanih). Na sreću papirologa, obaveštenja o grčkim medicinskim papirusima su sada (od jula 2001) dostupna i redovno ažurirana na sajtu centra CEDOPAL. Podaci koje se tamo mogu naći jasno pokazuju da i za specijaliste u ovoj oblasti prilično naporan zadatak predstavlja praćenje novina u papirologiji. Svesna ovog problema, pošto je i sama svakodnevno sa njim suočena, Mari-Elen Margan već 1979.¹⁰ predlaže pravljenje jednog *korpusa grčkih medicinskih papirusa*¹¹. Posao tog obima podrazumevao je mnoge godine priprema – tako se tek 2001. pojavio prvi tom dela *Greek Medical Papyri*¹² kao publikacija firentinskog Papirološkog instituta Giorgio Vitelli. Mari-Elen Margan, sa svoje strane, doprinosi boljem poznavanju grčkih medicinskih papirusa: ona objavljuje dve studije, jednu o oftalmologiji, a drugu o hirurgiji, na osnovu grčkih medicinskih papirusa. U ove dve studije profesor Margan objavljuje trinaest papirusa i više drugih svedočanstava koja se tiču oftalmologije i hirurgije. Profesor Margan autor je i više od pedesetak članaka čija je tema antička medicina »na osnovu papiru-

⁹ Izvaci iz **MP**³ koji se tiču grčkih medicinskih papirusa.

¹⁰ MH Marganne »Bibliothèques et livres de médecine dans l’Egypte greco-romaine« u *Ecole Pratique des Hautes Etudes. Livret-annuaire* 2001-2001, 17 (Paris, 2003), str. 342-353.

¹¹ Treba podvući da se ovde radi isključivo o književnim, a ne i dokumentarnim papirusima.

¹² *Greek Medical Papyri*, a cura di Isabela Andorlini, Firenze, Istituto Papirologico Giorgio Vitelli, 2001, 82 pp.

sa«. Dakle, CEDOPAL nije samo značajan za informatizovanje kataloga MP³, već i kao jedan od centara za medicinsku papirologiju.

Zahvaljujući internetu, sav rad centra CEDOPAL danas je dostupan svima koje papirologija zanima. Izvora za internaute-papirologe, zapravo, ima na pretek. Za one koji su u ovoj oblasti početnici preporučujemo prezentaciju centra CEDOPAL: www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal. Sajt Međunarodnog udruženja papirologa takođe je zanimljiv (na njemu se mogu naći internet adrese svih postojećih papiroloških centara): www.ulb.ac.be/assoc/aip. Najzad, za one koji žele da vide fotografije papirusa na internetu, preporučujemo sajtove papiroloških centara iz Kelna i Hajdelberga: www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/NRWakademie/papyrologie i www.rzuser.uni-heidelberg.de/~gv0/gvz.html.

Gospođa Mari-Elen Margan je za ovaj broj časopisa *Lucida intervalla* preradila svoj članak *L'apport des papyrus grecs à l'histoire de la médecine antique*, prvi put objavljen u sledećem zborniku: D. GOUREVITCH (éd.), *Histoire de la médecine. Leçons méthodologiques* (Paris, 1995), pp. 74-82.

Mari-Elen Margan

Medicina u papirusima na grčkom jeziku nađenim u Egiptu

Key words: Papyrology, Ancient Greek literature, Ancient medicine, History of medicine.

Kako i danas možemo čitati antička medicinska dela?

Naše poznavanje istorije antičke medicine u najvećoj meri počiva na svedočanstvima velikih dela čija izdanja odavno postoje: *Hipokratске zbirke*, Nikandra iz Kolofona, Dioskorida, Celza, Areteja iz Kapadokije, Sorana iz Efesa, Galena, Oribazija, Aetija iz Amide, Pavla Eginjanina itd. Međutim, ovi autori predstavljaju samo mali deo antičke medicinske književnosti. Od brojnih spisa niza lekara koji su živeli i stvarali počev od Hipokratovog doba pa sve do u doba Vizantije – odnosno nešto duže od hiljadu godina – ostalo je svega nekoliko dela, često lakunarnih, nekoliko fragmenata rasutih po kasnim enciklopedijskim delima ili u delima arapskih lekara, nekoliko imena pomenutih u kasnijoj književnosti... Uzroci ovakve propasti mogu se pretpostaviti. Neki su materijalne prirode, a neki opet socijalne prirode. Među materijalnim uzrocima važnu ulogu svakako je odigrala propadljivost podloge za pisanje. Rukom prepisivana na papirus ili pergament, antička knjiga ne samo da je bila mnogo manje raširena nego danas, kada raspoložemo štamparijom, već je bila i mnogo osetljivija i nezgodnija za upotrebu. U periodu prelaza sa svitka (*volumen*) na kodeks (*codex*), između II i IV veka, načinjeni su određeni izbori: neka dela su i dalje bila prepisivana i tako sačuvana, a druga jednostavno nisu bila više prepisivana. Sa druge strane, ustanove koje su mogle sačuvati ta dela u dobrim uslovima i tako ih preneti potomstvu, kakve su bile, na primer, Aleksandrijska ili Pergamska biblioteka, nestale su u poskocima istorije. Kada je reč o uzrocima socijalne prirode, od posebnog je značaja nezainteresova-

nost, koja postoji već u helenističko doba, za dela koja se odlikuju uskospesijalizovanim istraživanjima (na primer, dela Herofila i Erazistrata). Nasuprot tome, izučavanje dela velikog Hipokrata neprestano se obnavlja (postoji duga tradicija Hipokratovih komentatora), a stvaraju se i sinteze poput Galenove, Oribazijeve, Aetijeve ili one Pavla Eginjanina. Mora se priznati da su ovakve sinteze, u sredini koja je obilovala suprotstavljenim medicinskim teorijama i školama, lekaru bar pružale koherentno i dobro organizovano znanje.

Štampana izdanja velikih medicinskih dela koja su došla do nas uspostavljena su na osnovu vizantijskih rukopisa, od kojih nema starijih od VI veka naše ere. Međutim, služenje ovim rukopisima povlači dve smetnje: prva je vezana za vremenski interval, najčešće veliki, koji odvaja vreme nastanka medicinskog spisa i pretpostavljeno vreme nastanka najstarijeg (ili najstarijih) prepisa koji to delo čuvaju; druga smetnja, koja proizilazi iz prve, vezana je za samo stanje teksta, oštećenog greškama koje su se umnožavale sa umnožavanjem prepisa (pogrešna čitanja, skokovi s istoga na isto, lakune itd.).

Grčki medicinski papirusi koji su nađeni u Egiptu ne pate od navedenih manjkavosti: praktično dokumenti iz prve ruke, ovi tekstovi, koji su nastajali između IV/III veka pre n. e. i VII veka n. e., omogućuju nam da popunimo prazninu koja postoji između vremena u kome je neko delo nastalo i vremena iz kog potiče naš najstariji prepis. Ovi dokumenti su, štaviše, često jedina svedočanstva izgubljenih dela, te tako na izvanredan način uvećavaju polje naših znanja o istoriji antičke medicine.

Šta je papirus?

Vrlo dugo u upotrebi kao podloga za pisanje u Egiptu (papirusni svitak nađen je u jednom grobu prve Dinastije, oko 3000. pre n. e.), papirus se pravi od vlakana biljke *Cyperus papyrus* L., biljke kojom su nekada obilovale obale Nila, posebno u Delti. U više poglavlja, koja nisu uvek sasvim jasna, rimski autor iz I veka n. e., Plinije Stariji (*Naturalis historia*, XIII, 74-82), pokušao je da opiše izradu, oko koje i danas postoje neslaganja, ovog »papira«: ukratko, list papirusa pravi se ređanjem jednih kraj drugih i slaganjem jednih na druge vlakana iz

stabljike biljke. U principu, isključivo strana sa horizontalno postavljenim vlaknima služi za pisanje. Pošto se skupi više listova, oni se lepe jedni za druge tako da se dobije duga traka koja se potom uvija sa pisanom stranom unutra. Svitak ili *volumen* ispisuje se s leva na desno u uspravnim stupcima. Tako je, recimo, *Anonymus Londinensis*, do danas najduži identifikovani grčki papirus, dug 3,5 m, a širok 23 cm, sa 39 stubaca (ne računajući 23 druga mala fragmenta). Da bi se po njemu pisalo i da bi se čitalo, trebalo je, kao i u slučaju svakog drugog svitka, uvijati levom rukom pređeni deo, a desnom odvijati naredni deo.

Kako su prva medicinska dela sačuvana na papirusu – tipično egipatskom materijalu – na egipatskom jeziku i potiču iz doba faraona (na primer, papirus Ebers), nema nikakve sumnje da su se i prva grčka dela, pa time i medicinski spisi (na primer, hipokratski spisi), pojavila na istoj takvoj podlozi. Na nesreću, zbog klime koja vlada u Grčkoj, nijedan svitak iz toga doba nije dospelo do nas.

Iako prilično osetljiv i nezgodan za upotrebu, papirusni svitak je ostao u upotrebi sve do IV veka n. e. Između II i IV veka bio je postepeno zamenjen pergamentnim kodeksom. Izrađena od kože određene životinje (ovce, koze, magarca, teleta itd.), ova podloga za pisanje, čije se obe strane koriste, univerzalnija je, izdržljivija, ali i skuplja od papirusa. Kada je reč o samom kodeksu, sačinjenom od savijenih i uvezanih listova, radi se o pravom preteči naših današnjih knjiga. Običaj je da se, u slučaju Egipta, pod rečju papirus podrazumevaju ne samo tekstovi napisani na vlaknima biljke *Cyperus papyrus* L. (mada oni čine najveći deo), već i tekstovi napisani na *ostraca* (ulomci grnčarije, parčad krečnjaka), pa čak i oni napisani na pergamentu, materijalu koji nikada zaista nije ugrozio papirus u Egiptu.

Zašto se grčki medicinski papirusi nalaze u Egiptu?

Pošto je Egipat postao deo makedonskog carstva Aleksandra Velikog, 332. pre n. e., slio se u njega veliki broj vojnika, kolona željnih bogaćenja, ali i lekara helenskog porekla. Grčki je zamenio egipatski u ulozi administrativnog jezika – status koji će sačuvati i pod rimskom vladavinom, od 30. pre n. e., kao i tokom čitavog vizantijskog razdoblja, sve do arapskog osvajanja Egipta 641.

Kada je postao gospodar Egipta, Aleksandar se obreo u zemlji viševjekovne civilizacije, bogatoj lekarima čija je legendarna reputacija prisutna i u homerskim epovima. Grci su i pored toga doveli sopstvene lekare u Egipat, a potom su Ptolemeidi, Aleksandrovi naslednici, koji su se borili za prestiž sa ostalim dijadosima, podržavali naseljavanje brojnih medicinskih autoriteta u novu prestonicu Aleksandriju. Ovi naučnici su, u svom istraživačkom radu, raspolagali svim sredstvima zamislivim za to doba: ogromnom bibliotekom, najbogatijom na svetu, Muzejem, a možda čak i salama za seciranje. Naime, čini se verovatnim da su se grčki naučnici, možda pod uticajem egipatske prakse mumifikacije, posvetili prvom sistematičnom seciranju, možda čak i vivisekciji, u doba prvih Ptolemeida. Ovi izuzetno povoljni uslovi za rad doveli su do značajnih napredaka u domenima anatomije, fiziologije i hirurgije, pa je uobičajeno da se aleksandrijski period smatra jednim od vrhunaca medicine, koji vrlo dugo nije bio prevaziđen. Pored toga, nastava medicine bila je na takvom glasu u Egiptu, posebno u Aleksandriji, da su mnogi lekari, slavni, ali i manje poznati, naglašavali da su se obučavali u Egiptu ili da su bar neko vreme boravili u Egiptu.

Iako do nas, na nesreću, nije došlo ništa ni od Aleksandrijske biblioteke, niti od pretpostavljenih sala za seciranje, medicinska delatnost Grka u Egiptu, koja je potrajala gotovo hiljadu godina, ipak je ostavila traga u arheološkom materijalu čiji najdragoceniji deo svakako predstavljaju grčki medicinski papirusi (nijedan medicinski papirus na latinskom jeziku do današnjeg dana nije identifikovan). Nažalost, najveći deo istoričara medicine vrlo dugo je zanemarivao ova svedočanstva o antičkoj medicini. Tek pre tridesetak godina se interesovanje za grčke medicinske papiruse javilo i od tada neprestano raste. Od jula meseca 2001. se na internet stranici Dokumentacionog centra za književne papiruse (CEDOPAL) Univerziteta u Liježu, www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal/MP3/fexp.shtml, nalaze svi podaci o dosad poznatim grčkim književnim medicinskim papirusima pod nazivom *Medici et Medica*. Oni su opremljeni svojim bibliografijama i redovno se ažuriraju. Ukupni broj fiša trenutno doseže 268, od kojih su 18 *delenda* (fiše izbačene zato što su prikjučene dru-

gim fišama ili drugačije klasirane). Papirološki institut Viteli iz Firence je, pak, pre desetak godina započeo projekat *Corpus dei Papiri Greci di Medicina*, u okviru kojeg je objavljeno više radova.

Na kojim mestima se u Egiptu nalaze papirusi?

Papirusi se, ne računajući izuzetne slučajeve (u Herkulanumu su, na primer, otkriveni brojni svici papirusa izgorelih u erupciji Vezuva 79. n. e. koji se u izvesnim uslovima mogu i pročitati), mogu naći jedino u vrlo suvim krajevima. U Egiptu su, čija je klima u tom smislu vrlo povoljna, ako se izuzme previše vlažna Delta, pronađene stotine hiljada papirusa, od kojih su neki bolje, a neki lošije očuvani. Najveći broj potiče iz nekropola (papirusi pohranjeni u grobove ili upotrebljeni za izradu kartonaža mumija ili za punjenje mumija svetih životinja poput krokodila i ibisa), sa mesta na kojima su bili gradovi napušteni već u antičko doba ili sa deponija antičkog smeća (škartirani papirusi). Od velikih biblioteka poput one u Aleksandriji ili onih koje su mogle postojati u drugim važnim egipatskim gradovima nije, tako reći, ostalo ništa – uvek blisko vezane za vlast i centralnu administraciju, biblioteke su bile prve na udaru u slučaju požara i razaranja koji su obično pratili političke nemire ili smenu vlasti. Medicinski papirusi izgleda najvećim delom potiču iz Srednjeg i Gornjeg Egipta, mada je teško prosuditi, s obzirom da je gotovo polovina nepoznatog porekla (nezakonita iskopavanja). Za veliki deo medicinskih papirusa sigurno je da potiču sa sledećih lokaliteta: Antinopolj u Gornjem Egiptu (27 papirusa datovanih od IV do VI veka), Fajum (tridesetak papirusa) i Oksirinh (26 papirusa) odakle potiču pre svega tekstovi iz rimskog razdoblja (II/III vek). Aleksandrija, na žalost, nije dosada dala nijedan medicinski papirus. Pronađeni tekstovi potiču, dakle, iz provincije (χώρα). Radi se o privatnim prepisima koji su verovatno pripadali posebnim bibliotekama pri hramovima ili možda bibliotekama sveštenika, lekara ili običnih pojedinaca koji su se interesovali za medicinu.

Posao papirologa

Prvu etapu u izučavanju grčkih medicinskih papirusa činilo je inventarisanje ovih tekstova (videti naše delo *Inventaire analytique des*

papyrus grecs de médecine, Genève, Droz, 1981). Zadatak nije bio lak. Sačuvani papirusi su, zapravo, rasuti po celom svetu, nalaze se u različitim javnim institucijama (muzeji, biblioteke) i u privatnim zbirka-ma. Njihova izdanja se, kada postoje, nalaze u različitim zbornicima radova i časopisima. Trebalo je, dakle, najpre prikupiti reprodukcije ovih papirusa (mikrofilmovi, fotografije, a sada i digitalne slike) i sakupiti najpotpuniju moguću bibliografiju o njima (izdanja, komentari i popravke), a tek potom ih i opisati. Njihov opis podrazumevao je: poreklo (kada je poznato), dimenzije, podlogu (papirus, eventualno pergament ili *ostrakon*; lice ili poledina; fragment volumena ili kodeksa...), izgled stranice i datovanje. Za razliku od dokumentarnih papirusa, čiji tekst često nosi i datum, književni papirusi najčešće su lišeni hronoloških indikacija. U tom slučaju, papirolog predlaže datovanje oslanjajući se na niz unutrašnjih kriterijuma (navedena imena, izložene teorije), ali i onih spoljašnjih poput prirode i oblika podloge, kao i vrste pisma. Naime, zna se kako su se svi ovi faktori razvijali tokom vekova, tako da se, i poređenjem sa pouzdano datovanim književnim papirusima (na primer, književni tekst zabeležen na poledini nekog datovanog dokumenta), može predložiti datovanje bez velike opasnosti da se pogreši. Najzad, pružanjem prvorazrednih informacija o pažnji posvećenoj prepisu, o pojedinostima njegovim i o njegovoj eventualnoj nameni i naručiocu, spoljnje ispitivanje omogućuje da se bolje razume domašaj sadržine i njen odnos sa medicinskom praksom.

Rad na čitanju predstavlja treću etapu – papirologu su potrebne ogromne količine strpljenja i domišljatosti da bi uspeo da pročita često jako oštećene tekstove i da popuni neke od njihovih lakuna. Potom dolazi izdavanje odnosno ponovno izdavanje papirusa, njihovo prevođenje kao i medicinsko-istorijski komentar. Papirusi se, na primer, mogu rekonstruisati putem poređenja sa tekstovima iste prirode, mogu se identifikovati fragmenti određenog autora poređenjem papirusnog teksta sa delima velikih antičkih lekara, mogu se utvrditi njihovi izvori i izdvojiti njihov doprinos istoriji medicine. Na primer, dugo se verovalo da je jedan papirus iz II veka koji se čuva u Aberdinu (*P. Aberdeen 11 = MP³ 2342*) metrički spis, ali je poređenje sa jednim

drugim papirusom koji sadrži oftalmološki upitnik (*P. Ross. Georg.* 1.20 = MP³ 2343, II vek) pokazalo da je tema ova dva fragmenta ista. U zbirci aforizama sadržanoj u jednom papirusu iz III veka (*P. Ryl.* 3. 530 = MP³ 2338), za više njih se ispostavilo da su hipokratskog porekla, ali bez osobenosti jonskog dijalekta. Uz pomoć poređenja sa jednim poglavljem iz Oribazija (*Collectiones medicae*, V, 30, 6-7), uspjeli smo da dokažemo da jedan anonimni papirus iz Tebtunisa datovan u kraj II veka (*P. Tebt.* 2. 272 = MP³ 484.1) zapravo sadrži jedan fragment lekara Herodota (oko 100. n. e.) o gašenju žeđi u groznici. Kada je reč o izvorima na koje se pozivaju anonimni tekstovi, oni su raznoliki. Pored Hipokratovog imena, koje je vrlo često, nailazi se i na pomen manje poznatih lekara poput Arhagata (koji je prispeo u Rim u poslednjoj trećini III veka), Nikerata iz Atine (početak naše ere), Asklepijada iz Bitinije (II vek pre n. e.), Demetrija iz Apameje (II vek pre n. e.), Arhibija (početak naše ere), Heraklida iz Tarenta (prva polovina I veka pre n. e.), Filoksena iz Aleksandrije (druga polovina II veka pre n. e.), Sostrata iz Aleksandrije (prva polovina I veka pre n. e.), Herona (isto razdoblje), Menodora (isto razdoblje) i mnogih drugih.

Sadržaj grčkih medicinskih papirusa

Grčki medicinski papirusi mogu se klasifikovati u tri kategorije: književni papirusi (tekstovi poznatih autora i anonimni fragmenti spisa, tzv. *adespota*), dokumentarni papirusi (pisma bolesnika, lekara, izveštaji, zvanični dokumenti, ugovori dojlja, inventari »apotekara«, etikete mumija, etikete lekova itd.) i magijski papirusi (bar oni spisi, basme, invokacije i amajlije kojima je namena bila da zaštite od određenog oboljenja ili da pošalju neprijatelju bolest). Pažnju ćemo u ovom slučaju posvetiti prvoj kategoriji.

Grčki književni medicinski papirusi danas obuhvataju 39 papirusa čiji su autori identifikovani i 211 anonimnih tekstova. Moglo bi se pomisliti da papirusi poznatih autora nemaju značaja za nas, pošto je tekst koji sadrže sačuvan u rukopisnoj tradiciji i izdat. Međutim, kolikogod da su lakunarni, ovi fragmenti su od velikog značaja, ne samo zbog svoje starine, već i zbog stanja teksta koji čuvaju, a da i ne govorimo o medicinskoj nastavi ili praksi koje otkrivaju. Ovi papirusi katkad čak i popunjavaju poneke rukopisne lakune. Među autorskim

papirusima, najbrojniji su Hipokratovi fragmenti (22), što ne čudi kada se ima u vidu prestiž i autoritet Učitelja sa Kosa. Datovani u II/III vek, ovi papirusi sadrže delove različitih spisa *Hipokratske zbirke*: *Epidemija*, *Režima u akutnim bolestima*, *Preloma*, *O čovekovoј prirodі*, *O bolestima*, *Aforizama* (5 papirusa), *Bolesti žena*, *Zakletve*, *Pisama* itd. Kada se ima u vidu da najstariji Hipokratovi rukopisi potiču iz X veka, potpuno je jasan sav značaj ovih, mnogo ranijih, fragmenata za uspostavljanje teksta.

Među papirusima čiji su autori poznati je i sedam Galenovih fragmenata, datovanih od III do VI/VII veka, od kojih jedan (*P. Flor.* 2. 115 = MP³456.22), datovan u III vek, po svoj prilici sadrži fragment Galenovog spisa *de diaeta Hippocratis in morbis acutis*, čiji je original izgubljen (spis sačuvan pod tim imenom u *Galenskom korpusu* je renesansni falsifikat). Tu su i tri papirusa čuvenog toksikologa Nikandra iz Kolofona (II vek pre n. e.), tri fragmenta Dioskoridovog spisa *De materia medica* (I vek n. e.), jedan papirus spisa *Gynaecia* Sorana iz Efesa (početak II veka), jedan papirus lekara Herodota, o kome je već bilo reči, i jedan papirus sa fragmentom Heliodorovog hirurškog spisa (druga polovina I veka n. e.). U dva poslednja slučaja papirusi su besкраjno dragoceni jer, kako nam nijedan rukopis nije preneo ova dela, predstavljaju jedina svedočanstva direktne tradicije. Prvi je pripisan Herodotu zahvaljujući tome što ga Oribazije gotovo doslovce citira, dok je drugi (*P. Monac.* 2. 23, inv. 339 = MP³458.3, datovan u početak III veka) u dnu jedne strane nosio ovaj naslov: »Četvrta knjiga Heliodorove *Hirurgije*« (fragment D, 24-26). Ovo delo je do otkrivanja ovog papirusa bilo potpuno nepoznato.

Anonimni papirusi ne sadrže samo učene spise, već i udžbenike – upitnike ili zbirke definicija –, zbirke recepata, kao i pojedinačne recepte. Ovi papirusi takođe ilustruju sve domene medicinskog znanja: anatomiju i fiziologiju spisima o nazivima delova tela, kostiju, unutrašnjih organa, nervnog sistema; nosologiju i terapeutiku spisima o simptomima i lečenju različitih oboljenja poput groznice, moždanog udara, *elefantijazisa* (to jest lepre), išijasa, epilepsije, hemiplegije, otežanog mokrenja, parotitisa, ćelavosti, kriptorhidije itd.; dijetetiku tekstovima koji izlažu različite režime ishrane preporučljive

u određenim bolestima; materiju mediku i toksikologiju herbarima, spisima (eventualno sa alfabetskim uređenjem odrednica) o lekovitom bilju i otrovima; hirurgiju fragmentima o hirurškoj nastavi i o određenom broju operacija, u slučaju koloboma, iščašenja vilice i ramena; ginekologiju tekstovima o hroničnim i akutnim ženskim oboljenjima, uz koje idu i recepti; oftalmologiju (posebno dobro zastupljenu, jer su očna oboljenja oduvek bila u Egiptu česta) fragmentima o pterigionu, lučenju krmelja, »*glaukomu*« (očnom oboljenju čiji je simptom sivoplava zenica), stafilomu, katarakti itd.

Fragmenti učenih spisa koji najčešće potiču iz privatnih biblioteka provincijskih lekara ne izlažu ni zastarela ni polovična medicinska učenja, suprotno onome što bi se moglo pretpostaviti, već zaista savremena medicinska učenja nastala u poznatim medicinskim centrima. Ova činjenica svedoči o, za ono doba, izuzetno brzom cirkulisanju referentnih dela. Evo nekoliko zapaženih primera tih učenih spisa čiji autori nisu za sada identifikovani.

Jedina dva ilustrovana medicinska papirusa su herbari. Prvi, koji je pronađen u Tebtunisu (*P. Tebt.* 2. 679 + *P. Tebt. Tait* 39-41 = MP³2094), potiče iz II veka. Obuhvata 21 fragment (ponekad rekonstruisanih na osnovu više delova) koji pripadaju jednom svitku pisanom na licu. Svaka «strana» herbara sadržala je višebojnu sliku biljke, u tonovima zeleno-plave i smeđe boje, sa njenim imenom kao naslovom, kao i kratku informaciju o njenim lekovitim svojstvima. Na žalost, od ilustracija se sačuvalo samo nekoliko slika stabljika sa listovima, korenja i cvetova, a sačuvani fragmenti teksta govore o žutenici, zatim *pseudodiktamnonu*, biljci koja nije pouzdano identifikovana, možda se radi o očajnici lažnom diktamnonu, i o pavunici.

Drugi ilustrovani herbar, koji je bolje sačuvan, obuhvata dva papirusa koji su nekada pripadali istom kodeksu i koji se približno datuju u 400. Radi se o papirusima *P. Johnson* i *P. Antin.* 3. 214 (= MP³2095). *P. Johnson*, širok 11, 1 cm i dug 22, 7 cm, otkrio je 1904. Dž. de M. Džonson, koji je u Antinopolju radio za *Egypt Exploration Fund.* *P. Antin.* 3. 214, koji je u ostacima antinopoljskih iskopavanja otkrio Barns, sadrži pet malih fragmenata koji su izdati čak 40 godina nakon *P. Johnson*. Na licu papirusa *P. Johnson* naslikana je biljka slična kupusu, sa velikim sivo-plavim međusobno zbijenim listovima i sa mnogo-

brojnim korenovima. Prema onome što je napisano ispod ilustracije, radi se o biljci *σύμφυτον* odnosno gavezu (*Symphytum officinale* L.) koji, »kada se samelje (...) leči (...) rane i (...) vezuje posekotine«. Poledina istog papirusa posvećena je biljci *φλόμος* odnosno divizmi (rod *Verbascum* L.) koja je predstavljena sa smeđom krtolom iz koje polazi četiri do pet stabljika sa cvetovima i iz koje silazi više korenova. Obaveštenje o lekovitim svojstvima veoma je lakunarno. *P. Antin.* 3. 214 sadrži samo tragove ilustracija listova, stabljika i korenja, tako da se nijedna biljka ne može sa sigurnošću identifikovati.

Iako fragmentarni, ovi herbari iz Tebtunisa i Antinopolja svejedno predstavljaju dragocena svedočanstva za istoriju ilustrovanih herbara, pošto doprinose popunjavanju praznine koja postoji između izgubljenog Kratevasovog herbara koji je, prema Pliniju Starijem (*Historia naturalis*, XXV, 8), ustanovio taj »žanr« početkom I veka pre n. e. i čuvenog bečkog Dioskorida (*Vindobonensis Med. Gr.* 1), izrađenog oko 512. za Julijanu Aniciju, najstarijeg antičkog ilustrovanog herbara sačuvanog u rukopisnoj predaji. Primećuje se da ove ilustracije nisu urađene prema biljkama u prirodi, već da su do u nedogled precrtavane prema modelu koji je verovatno upravo Kratevasov herbar.

Još jedan izuzetan medicinski papirus, najpre zbog svoje dužine (3,5 m) je Anonymus Londinensis (*P. Lit. Lond.* 165, inv. 137 = MP³ 2339), o kome je već bilo reči. 1892. Frederik Kenjon je objavio (*Classical Review*, 6, 1892, 237-240) postojanje ovog papirusa nepoznatog porekla: »Britanski muzej je nedavno dobio papirus izuzetnih dimenzija koji sadrži neki medicinski spis, nama do sada nepoznat. Papirus je u lošem stanju. Jedino naučnik dobro upoznat sa grčkom medicinskom naukom bi mogao ispravno da izda tekst (...). Početak papirusa je izgubljen, u sredini postoje dve do tri lakune čija veličina nije sa sigurnošću utvrđena, tako da je u trenutnom stanju papirus dugačak oko dvanaest stopa. Sadrži trideset devet stubaca ili delova stubaca, od kojih je svaki širok oko tri palca i sadrži od 50 do 60 redova (...).«. 1900. Britiš Mjuzeum je dobio još 23 mala fragmenta iz istog svitka. Od kako ga je H. Dils objavio 1893. u Berlinu, ovaj papirus, čije je pismo datovano u drugu polovinu I veka, predmet je neprestanih polemika. Pošto se vrlo dugo smatralo da se radi o

prepisu studentskih beležaka sa časova koje je načinio takođe student medicine, ovaj teško pristupačni tekst danas se pre čini kao originalno i kritičko delo koje treba izučavati u celini, iako sadrži tri jasno omeđena dela. Prvi deo predstavlja niz definicija, za kojim dolazi drugi deo, doksografski odeljak o uzrocima bolesti i najzad tu je treća celina posvećena istoriji fiziologije varenja, od Herofila (330/320 – 260/250) do Aleksandra Filaleta (početak naše ere). Autor-pisar, koji je verovatno bio učitelj medicine ili lekar nastanjen u Egiptu, služio se mnogim izvorima, od kojih i jednim peripatetičarskim, u stvaranju svog dela koje se iznenada prekida tridesetdrugim redom stupca 39. Istorijski značaj ovog papirusa je neporeciv, ne samo zato što izlaže mnoge etiološke i fiziološke teorije, već i zato što navodi kao autorite mnoge lekare i autore, od kojih su mnogi stariji od IV veka pre n. e. i nama inače potpuno nepoznati.

Jedan oftalmološki spis iz prve polovine III veka pre n. e. (MP³ 2343.1) takođe je izuzetan po svom obliku, po svojoj starini i po teorijama koje izlaže. Četiri papirusa, poreklom iz kartonaže jedne mumije iz Hibeha, pripadaju istom svitku. Sva četiri se čuvaju u različitim institucijama: prvi u Oksfordu, u Bodlijevoj biblioteci (*P. Grenf.* 2. 7b = *Bodl. Ms. Gr. class.* 2. 63 P), drugi u Biblioteci Džon Rajlands u Mančesteru (*P. Ryl.* 1. 39), treći u Univerzitetskoj biblioteci u Hajdelbergu (*P. Heid.* inv. 401) i četvrti u Londonu, u Britanskoj biblioteci (*P. Hibeh* 2. 190 = *Brit. Libr.* inv. 2963). G. A. Gerhard je 1913. utvrdio da prva tri papirusa pripadaju istom originalu na osnovu istovetnosti rukopisa, stila i teme, a E. G. Tarner je 1955. toj celini priključio i četvrti papirus. Starina ovog primerka je izuzetna: ostavivši po strani hipokratski spis *O vidu* (kraj V/početak IV veka pre n. e.), ovaj papirus sadrži najstariji spis o oboljenjima očiju. Osim toga, uprkos mnogobrojnim lakunama, on čuva i vrlo zanimljive medicinske teorije. Autor, koji se ne može pouzdano identifikovati, govori o očnoj simetriji, što upućuje na to da mu je očni hijizam poznat. O ovoj pojavi prvi govori Aristotel, a najbolji njen opis dao je Herofil. Kao i Herofil, i naš anonim za očne živce koristi termin *poroi* i tvrdi da oni prenose *pneumu*. Kada govori o mehanizmu vida, on posebnu važnost, kao i Platon, pridaje ulozi svetla, a pored toga tvrdi, kao i stoičar Hrisip (277-208/4), da *poroi* prenose *pneumu* do spoljaš-

njeg okruženja. Interesantno je i da je u ovom papirusu prvi put posvedočen hapaks λήμωσις »lučenje krmelja«, čiju etiologiju i patologiju autor daje. Njegovo »učenje« srodno je onome što čitamo kod Hipokrata, Deksipa sa Kosa (Hipokratovog učenika, početak IV veka) i, nakon njega, Kasija (III vek n. e.).

Pored »učenih« spisa, grčki medicinski papirusi obuhvataju i udžbenike koji su u obliku zbirke definicija i upitnika. Evo kako, na primer, jedan anatomske upitnik sačuvan na fragmentu kodeksa datovanog u III/IV vek n. e. (*P. Lund* 1. 7 = MP³ 2341) govori o slepom crevu, rektumu i sfinkteru. Lice: »Zašto se zove slepo crevo? Zato što nije otvoreno, za razliku od drugih creva koja jesu otvorena i prolazna. Koja je funkcija slepog creva? Svaki organ se usaglašava sa svojim sopstvenim proizvodom, kao što se može shvatiti na osnovu rasprave o žučnom sudu (= žučnoj kesi). Jer pošto žuč postane vrlo gorka i vrlo vruća, žučni sud najpre nije upaljen, ali ipak, kod povraćanja žuči, kada se prazni organ koji ju je sadržao, živo biće dolazi u opasnost da (lakuna)«. Poledina: »(lakuna) jer se rektum nalazi na sakrumu. Odatle dolazi njegov naziv rektum? Zato što je pravo, dok su ostala creva spiralno uvijena. Zove se i ἀρχός. Gde se nalazi sfinkter? U završnom delu rektuma. Kakve je prirode? Žilav i hrskavičav. Koja mu je funkcija? Da kontroliše (lakuna)«.

Hirurški upitnik s kraja II ili početka III veka, sačuvan na poledini jednog dokumentarnog papirusa (*P. Genève* inv. 111 = MP³ 2373) sadrži sledećih pet definicija: »Šta je rez? To je sečenje tela. Šta je ljuštenje? To je razdvajanje tela kroz vlakna i opne. Šta je probadanje? To je usko sečenje tela uz pomoć igle. Šta je šav? Probadanje uz pomoć igle i materijala za šivenje ili konca u mnogo uboda. Koliko vrsta zavoja ima? Zavoji se dvojako razlikuju. Prvo po materijalu, a onda i po obliku«.

Ovi udžbenici, kako smo videli, ne izlažu najsvežije medicinske teorije, već uprošćeno učenje koje se, u spornim pitanjima, često javlja kao neka vrsta srednjeg rešenja u odnosu na postojeće teorije, katkad suprotstavljene. Čini se da je nastava medicine u helenističko doba imala dva osnovna vida: teorijski, koji se sastojao u čitanju i komentisanju klasika, kao i u ispitivanju određenog broja teorijskih i

istorijskih pitanja; praktični koji je predstavljao nastavu učitelja-lekara tokom obilaska bolesnika. Kako to pokazuje fragment lekara-empiričara Arhibija (početak naše ere), koji je sačuvan u papirusu s kraja I veka n. e. (BKT 3. 22-26 = MP³ 2354), teorijska nastava gubila se ponekad u izuzetno sterilnim raspravama i mogla je predstavljati traćenje vremena za studente: »Ne treba da student bude upućen u stvari koje su daleko od same suštine hirurgije. Naime, suština hirurgije podrazumeva empirijsku dijagnozu i terapiju, dok izučavanje hirurgije spada u filologiju. Treba, međutim, uložiti vreme u osnove (veštine) i uvežbati mlade, u prvom trenutku, za najnužnije stvari, pošto je život kratak, a veština dugotrajna, kako kaže Hipokrat (= početak prvog hipokratskog aforizma). Kako onda nije neumesno da se student, koji ne zna šta je katarakta, šta je vodena bolest i ostalo, koji ne poznaje osnovne stvari u hirurgiji (mislim na vrste zavoja, na način upotrebe sunđer), bavi već puno puta pretresenim problemima i istražuje šta je hirurgija, kako je izmišljena i zašto je hirurgija iznad dijete? Ono što nije hitno, ali što ipak spada u spoljnje istraživanje treba, dakle, ostaviti za kasnije i posvetiti se razmatranjima koja spadaju u domen hirurgije.«

Postoji, najzad, stotinak papirusa koji sadrže više od 400 recepata za napitke, praškove, masti za oči, obloge, čepiće, masti, pilule, tampone, meleme, masti za desni, praškove za kljanje, afrodizijake, paste za zube. Mineralni, biljni i životinjski sastojci ulaze u sastav ovih proizvoda koji služe za lečenje najrazličitijih oboljenja: oboljenja očiju ili kože, bubrega, ginekološka oboljenja, razne povrede i rane, otežano mokrenje, inkontinencija, zatvor, dizenterija, glavobolje, odlivi tečnosti, bolovi, upale, ulceracije, opadanje kose, polipi, oboljenja jetre, nesаницe itd. Identifikacija lekovitih supstanci nije uvek jednostavna. Iz tog razloga smo Pjer Kumot (Pierre Koemoth), doktor farmacije i egiptologije, i ja pripremili i stavili na Internet, na adresu www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal/pharmeg.htm, bibliografiju *Pharmacopoea Aegyptia et Graeco-Aegyptia*, koja obuhvata oko 300 monografija i članaka zasnovanih ne samo na književnim, papirološkim, epigrafskim i arheološkim izvorima, već i na naučnoj analizi prirodnih resursa savremenog Egipta. Ova bibliografija, koju nameravamo redovno da obogaćujemo, biće dopunjena i eksperimentalnom

bazom podataka pod nazivom *Pharmakon*, čija je izrada trenutno u toku. Namera nam je da za svaki proizvod registrujemo naziv u više starih jezika (egipatskom, koptskom, grčkom, latinskom, hebrejskom, arapskom), kao i prevode tih naziva na više modernih jezika (francuski, engleski, nemački, italijanski, španski) i, ukoliko je to moguće, naučne identifikacije supstance.

Evo dva recepta sačuvana na poledini papirusa s početka I veka n. e. koji sadrži sholije *Ilijade* (*P. Oxy.* 8. 1088 = MP³ 2409): »Zelena mast za odlive, ulceracije, rane i izlive krvi. Kalamín: 4 drahme; olovno belilo: 8 drahmi; štirak: 4 drahme; ljuspasta oprana stipsa: 1 drahma; šafran: 1 drahma; opijum: 1 triobol; guma: 4 drahme; voda (...). Za zaustavljanje krvarenja iz nosa: unutrašnjost (nozdrva) namazati prahom od tamjana rastvorenim u soku praziluka«.

Količina sastojaka nepreciznije je naznačena u jednom receptu protiv ćelavosti farmakologa Herasa (početak naše ere) zapisanom na licu papirusa s kraja III ili početka IV veka, nađenog u Hermopolju (*P. Berl. Möller* 13 = MP³ 2382): »Za sprečavanje opadanja dlaka (koje su) na glavi. Samelji lepljivi bušin i potopi ga u u suvo vino. Dolivaj naizmenično ulje mirte i vino, tako da dobiješ masu konzistencije meda. Namaži njom glavu pre i nakon kupanja. Međutim, bolje je dodati i viline vlasi, koje neki zovu i vodena paprat, nešto manje od polovine količine lepljivog bušina i upotrebljavati sa uljem mirte ili sa tipcem«.

Takvi lekovi katkad se nađu zapisani i na *ostraca*. Tako, recimo, jedan *ostracon* nađen u Tebi (*O. Bodl.* 2. 2184 = MP³ 2427) na licu nosi recept za »mast sa tamjanom« od kalamina, olovnog belila i tamjana, dok na poledini ima lakunarni recept za »ružičastu mast za dečje bolesti« sa mlekom i opranim kalaminom.

Umesto zaključka

»Medicinska« papirologija, disciplina čiji je razvoj, pogotovu tokom poslednjih trideset godina, sve brži i brži, u značajnoj meri doprinosi poznavanju antičke medicine. Najznačajniji doprinos vezan je za identifikaciju nama već poznatih medicinskih dela u papirusima koji su mnogo stariji od naših najstarijih rukopisa, kao i za identifikaciju fragmenata nama nepoznatih dela. Međutim, od velikog je

značaja i otkrivanje dosada potpuno nepoznatih tekstova, hirurških postupaka i terapija, novih imena lekara, novih reči, ukratko novih svedočanstava o grčkoj medicini u onom obliku u kom je bila prenošena, korišćena – pa čak i prerađivana i usavršavana – u grčko-rimskom i vizantijskom Egiptu. Ponekad vrlo skroman obim ovih tekstova, njihov često fragmentarni karakter i složenost njihovog proučavanja ne treba da nam smetnu s uma da su autori i prepisivači njihovi bila bića od krvi i mesa i da im je cilj bio da olakšaju svoje boljke. Iza ovih fragmenata stoje pacijenti koji boluju i, najčešće, lekari koji se trude da im pomognu.

Izabrana bibliografija

- I. ANDORLINI, *Progetto per il Corpus dei Papiri Greci di Medicina*, dans B. KRAMER – W. LUPPE – H. MAEHLER – G. POETHKE, *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongress Berlin, 13. – 19.8.1995*, I (Stuttgart – Leipzig, 1997), pp. 17-24 (*Archiv für Papyrusforschung, Beiheft* 3).
- (a cura di), *'Specimina' per il Corpus dei Papiri Greci di Medicina. Atti dell'Incontro di studio (Firenze, 28-29 marzo 1996)*, Firenze, Istituto Papirologico «G. Vitelli», 1997.
- (a cura di), *Estratto provvisorio dal Corpus dei Papiri Greci di Medicina*, Firenze, Istituto Papirologico «G. Vitelli», 1998.
- (a cura di), *Greek Medical Papyri*, 1 (Firenze, Istituto Papirologico «G. Vitelli», 2001).
- W. BRASHEAR, *The Greek Magical Papyri : an Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928-1994)*, dans W. HAASE & H. TEMPORINI (éd.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (= ANRW)*, II, 18, 5 (Berlin - New York, 1995), pp. 3380-3684, spéc. 3499-3501 (*iatromagical*).
- P. M. FRASER, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vol., Oxford, 1972.
- A.E. HANSON, *Papyri of Medical Content*, dans *Yale Classical Studies*, 28 (1985), pp. 25-47.
- , dans *Newsletter of the Society for Ancient Medicine [and Pharmacy]*, 17 (1989), pp. 72-82; 18 (1990), pp. 52-54; 19 (1991), pp. 144-151; 20 (1992), pp. 127-138; *Society for Ancient Medicine Review*, 21 (1993), pp. 84-87; 22 (1994), pp. 95-102; 23 (1995), pp. 84-93; 24 (1996/7), pp. 158-165.

Mari-Elen Margan

- — , *Papyrology : Minding Other People's Business*, dans *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 131 (2001), pp. 297-313.
- F. KUDLIEN, *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus. Seine Stellung in Staat und Gesellschaft*, Wiesbaden, 1979.
- D. MANETTI, *Autografi e incompiuti : il caso dell' Anonimo Londinese P. Lit. Lond. 165*, dans *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100 (1994), pp. 47-58 et pl. I, 2.
- — , *Teoria causale e ippocratismo nell' Anonimo Londinese (VI 43 ss.)*, dans R. WITTERN & P. PELLEGRIN, *Hippokratische Medizin und antike Philosophie. Verhandl. des VIII. Intern. Hippokr.-Koll. (Hildesheim - Zürich - New York, 1996 = Medizin der Antike, 1)*, pp. 295-310.
- — , *'Aristotle' and the Role of Doxography in the Anonymus Londinensis (PBrLibr inv. 137)*, dans Ph. VAN DER EIJK (éd.), *Ancient Histories of Medicine. Essays in Medical Doxography and Historiography in Classical Antiquity*, Leiden, 1999, pp. 94-141 (*Studies in Ancient Medicine*, 20).
- M.-H. MARGANNE, *Inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*, Genève, 1981 (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'École Pratique des Hautes Études. III *Hautes Études du Monde Gréco-Romain*, 12).
- — , *Les papyrus grecs de médecine d'Égypte*, dans *Dossiers. Histoire et Archéologie* 123 (1988), pp. 30-34.
- — , *L'ophtalmologie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden – New York, 1994 (= *Studies in Ancient Medicine*, 8).
- — , *L'apport des papyrus grecs à l'histoire de la médecine antique*, dans D. GOUREVITCH (éd.), *Histoire de la médecine. Leçons méthodologiques* (Paris, 1995), pp. 74-82.
- — , *La médecine dans l'Égypte romaine: les sources et les méthodes*, dans *ANRW*, II, 37,3 (Berlin – New York, 1996), pp. 2709-2740.
- — , *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden – Boston, 1998 (= *Studies in Ancient Medicine*, 17).
- — & N. ISTASSE, *Livres de médecine illustrés dans l'Égypte gréco-romaine*, dans *Medicina nei secoli, arte e scienza* 13 (2001), pp. 1-23.
- — , *L'«École médicale» d'Alexandrie et son influence sur la médecine de l'Égypte gréco-romaine*, dans *Atti del Convegno Internazionale In memoriam*

Mirko D. Grmek «La trasmissione del sapere medico. Corpi, strumenti, testi, immagini» (Roma, 30 maggio – 1 giugno 2002) = *Medicina nei secoli*, 14, 2 (2002 [2003]), pp. 359-382.

— — , *Bibliothèques et livres de médecine dans l'Égypte gréco-romaine*, dans *École Pratique des Hautes Études. Section des Sciences Historiques et Philologiques. Livret-Annuaire 2001-2002*, 17 (Paris, Sorbonne, 2003), pp. 342-353.

— — , *Apport de la papyrologie à l'histoire de la médecine*, à paraître dans *Histoire des Sciences Médicales* (Paris, 2004).

— — , *Médecine grecque et papyrologie : bilan et perspectives*, à paraître dans les *Actes du XIVe Colloque de la Villa grecque Kérylos «La Médecine grecque antique» organisé à Beaulieu-sur-mer, les 10 et 11 octobre 2003 (Cahiers de la Villa «Kérylos», 15).*

M. MICHLER, *Die alexandrinischen Chirurgen. Eine Sammlung und Auswertung ihrer Fragmenten*, Wiesbaden, 1968.

K. SUDHOFF, *Ärztliches aus griechischen Papyrus-Urkunden*, dans *Studien zur Geschichte der Medizin*, Heft 5/6, Leipzig, 1909.

H. VON STADEN, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge, 1989¹, 1994².

Internet

Alexandria docta: Opšta bibliografija (N. Istasse):

www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal/ALEXDOCT.htm

Medici et Medica: www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal/MP3/fexp.shtml

Pharmacopoea Aegyptia et Graeco-Aegyptia (M.-H. Marganne – P. Koemoth):

www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal/pharmeg.htm

Résumé

Ce travail donne les principales informations sur les papyrus médicaux grecs d'Égypte : il retrace le développement de la papyrologie « médicale » en grec pendant les trente dernières années et met en valeur l'apport de ces témoignages pour la connaissance de la médecine antique.

Divna Stevanović

Divlja vatra u nama: bolest kao agresija u *Hipokratskoj zbirci* i u srpskom folkloru

Key words: Ancient medicine, Hippocrates, Popular medicine, Magic medicine.

Doživljaj bolesti kao nečeg spoljnog u odnosu na čoveka, kao agresije nekog demonskog stvorenja, sreće se u narodnim verovanjima mnogih naroda, i to verovanjima kako antičkim tako i savremenim¹. Ovakav doživljaj bolesti je, dakle, dodirna tačka srpskih narodnih verovanja vezanih za bolest i grčkih »prenaučnih« shvatanja, na čije se tragove nailazi i u delima koja uvode racionalizam u grčku misao. U ovom magijskom poimanju bolesti, bolest je personifikovana u vidu mitoloških bića², teriomorfnih ili antropomorfnih, koja zaposedaju čoveka i koja treba isterati basmama pre nego što ga odnesu. U ovom radu želela bih da ukažem na neke posebne veze koje postoje, unutar ovakvog shvatanja bolesti, između izvesnih spisa *Hipokratske zbirke* i srpskih narodnih verovanja vezanih za bolest.

Za razliku od zabeleženih srpskih običaja vezanih za bolest³, koji jasno pokazuju o kakvoj se koncepciji bolesti radi, u *Hipokratskoj zbirci* magijsko shvatanje bolesti prisutno je posredno, u samoj leksici, kao prežitek narodnih verovanja. Naime, jedan od najvećih doprinosa *Hipokratske zbirke* upravo je »hipokratsko« shvatanje bolesti, koje se su-

¹ Za indoevropske, kao i neindoevropske narode može se konsultovati *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. by James Hastings, vol. IV, Edinburgh, 1911, s.v. »demons and spirits« i »disease and medicine«. Vidi takođe Dodds (1959), Grmek ed. (1998), 241-246. Podrobnije se o slovenskim narodnim verovanjima vezanim za bolest i demone bolesti može čitati u *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, prir. Lj. Radenković i S. Tolstoj, Beograd, 2001, s.v. »bolest«, »groznica«.

² Up. srpska mitološka bića koja jednovremeno označavaju i same bolesti poput *čume*, *groznica*; v. takođe *more*, *ale*, *babice* i dr.

³ Ovde pre svega mislim na bajaranje, v. Radenković (1982).

protstavlja magijskom shvatanju bolesti⁴ i racionalizuje njene uzroke. Jasno je, stoga, da magijsko poimanje bolesti ne može biti eksplicitno prisutno u hipokratskim spisima, ali se u leksici, koja je još uvek velikim delom »narodna«, fiksirana u svom preobražaju ka »naučnoj«, nailazi na njegove tragove. Zato će ovaj rad i biti posvećen izvesnim leksičkim paralelama između *Hipokratske zbirke* i srpskih narodnih verovanja o bolestima. Materijal iz hipokratskih spisa odnosiće se pre svega na korpus *Epidemija*, sedam knjiga koje su nastale u različito vreme, između 410. i 348. p.n.e, i iz pera različitih autora. Ovi spisi sadrže veliki broj kratkih izveštaja o bolesnicima koje su autori lečili, a malo »teorijskih« razmatranja o bolestima, što ih čini pogodnim za ovakvu vrstu istraživanja, jer je njihovo leksičko bogatstvo izuzetno.

Pozabavimo se sada pridevima ἄγριος (»divlji«) i θηριώδης (»poput zveri, zverski«) u *Hipokratskoj zbirci* odnosno *Epidemijama*. Prema Ž. Žuani, koji se bavio bolešću kao agresijom u hipokratskim spisima i u tragediji, ovi pridevi odražavaju shvatanje bolesti kao agresivne sile koja napada čoveka spolja, prodiru u njega, i dalje se može, poput divlje životinje, hraniti njegovim mesom⁵. U *Epidemijama* se pridev ἄγριος javlja samo dva puta – jednom u *Epidemijama VI*, u kojima se javlja uz imenicu σίκυος (»krastavac«), te dakle označava »divlji krastavac«, a drugi put u *Epidemijama VII*, gde se javlja uz imenicu πῦρ (»vatra«: πῦρ ἄγριον) i označava nekakvu »divlju vatru«. Pošto je ovo jedino javljanje ove sintagme u čitavoj *Hipokratskoj zbirci*, teško je odrediti o čemu se radi:

κατὰ μηρὸν δεξιὸν, ἔσω κατὰ φλέβα μέσην τὴν ἀπὸ τοῦ βουβῶνος,

⁴ Najbolji primer ovakvog suprotstavljanja nalazimo u spisu *O svetoj bolesti*, u kome je reč o epilepsiji. Autor ovog spisa nastoji da racionalno opovrgne narodno verovanje da epilepsiju šalje božanstvo i da je zbog toga sveta. Ovaj spis nedavno je preveden na naš jezik, v. Marković (2003). Inače, »božansko« poreklo epilepsije verovanje je zajedničko mnogim kulturama, među kojima je i naša, up. *Hastings* (1911).

⁵ V. Jouanna (1990), 40. Vrlo je interesantna u ovom pogledu i studija o pridevu ἔνθηρος u Sofoklovom *Filoktetu*: J.-C. Kamerbeek (1947), »Sophoclea II«, *Mnemosyne*, ser. IV, 1, 198-204.

ὡς πυρὸς ἀγρίου σύστρεμμα ὑποπέλιον ἔχον ἔρευθος.⁶

Kao što se vidi iz konteksta, bolesniku se na butini javlja nekakav modrikasto-crveni otok (σύστρεμμα ὑποπέλιον ἔχον ἔρευθος), kao kod »divlje vatre« – pošto se autor samo poziva na »divlju vatru« kao na nešto već dobro poznato, zaista je teško išta više zaključiti o prirodi prideva *divalj* na ovom mestu. Galen u svom *Hipokratskom glosaru* ovako objašnjava ovu sintagmu:

πυρὸς ἀγρίου· δηλονότι τοῦ ἐρυσσιπέλατος.⁷

Za Galena se, dakle, bez ikakve sumnje radi o oboljenju zvanom ἐρυσσίπελας koje bi bilo neko kožno oboljenje praćeno crvenilom, mada ni etimologija drugog dela ove složenice nije sasvim jasna⁸. Zanimljivo je, međutim, da se ista ova sintagma javlja u srpskim nazivima za bolesti, *divlja vatra*. Evo šta se o *divljoj vatri* i drugim *divljim* oboljenjima kaže:

»Divlja vatra dobija se gde ima puno prladi, koja trune i gnjije. I rana se svaka može izvrći u divlju vatru, a deca se obično po glavi okrastaju od »divlje«, osobito po licu, – bije vrućina kao od usijane peći.«⁹

Protiv ovog oboljenja narod se služi sledećom basmom:

»Divlji starac ide divljim putem,
poručuje divljoj babi,
u daleku divlju goru,
da mu pošlje divlje masti,
da namaže (Jovi) divlju vatru i divlju krastu,
da mu bude laka i probitačna,
kao materino mleko i paunovo pero.
Svi su dani dobri dani
a četvrtak ponajbolji.«¹⁰

⁶ Littré, V, 392, 8 = Jouanna (2000), 64, 18

⁷ Kühn, XIX, 134, 2.

⁸ Up. Chantraine; Pierre (1999), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, s.v.

⁹ Radenković (1982), 418. Navod je preuzet iz Miodragović, J., *Narodna pedagogija u Srba ili Kako naš narod podiže porod svoj*, Beograd, 1914.

¹⁰ Id. (1982), 261.

Iz gorenavedene basme i Miodragovićevog svedočanstva jasno je da se radi o nekakvim kožnim oboljenjima¹¹ (pored *divlje vatre* pominje se i *divlja krasta* i *divlja rana*). Međutim *divlja vatra* nema samo značenje bolesti, već i demonskih stvorenja:

»Kaže se da su ... divlje vatre duše onih koje je vila pomorila.«¹²

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika ovako definiše značenje sintagme »divlja vatra« u narodnom, medicinskom značenju:

»Vrsta kožne bolesti koja se, po narodnom verovanju, dobija od vatre lualice.«¹³

Jasno je, dakle, da se »divlja vatra« u srpskoj narodnoj medicini može povezati ne samo sa apstraktnom idejom o bolesti kao agresiji demonskih bića, već i sa mitološkim, demonskim bićima koja su smatrana odgovornim za tu bolest. Takođe je vredno pažnje da je i u srpskom, kao i u grčkom, »divlja vatra«, po svemu sudeći, kožno oboljenje, a ne neko grozničavo stanje sa povišenom telesnom temperaturom. Trebalo bi detaljnije ispitati sva »magijska« značenja koja može imati reč *vatra* u vezi sa bolešću (»bludna vatra«, »vatra lualica«, »živa vatra«), a ni medicinska značenja reči *oganj* (»živi oganj«) ne bi bila naodmet; ali za to u ovom radu nema prostora.

Zanimljivo je da se u Miodragovićevom zapisu govori i o ranama koje se »izvrgnu« u divlje: i u *Hipokratskoj zbirci* srećemo sintagmu τὰ ἔλκεα ... ἀγριώτερα¹⁴, tj. »divljije rane«. Ovaj proces razvoja *divljeg* (kao što smo videli, u srpskom slučaju rana se može »izvrći« u divlju) srećemo i u spisu *O vrstama vazduha, voda i mesta*, gde autor kaže da se rane ne upale i ne podivljaju:

τὰ τε ἔλκεα οὐ φλεγματοῦδεα ἐγγίγνεσθαι, οὐδὲ ἀγριοῦσθαι.¹⁵

¹¹ Up. i Trojanović (1990), 299: »Vatra na licu, što ospa. Narodno.«

¹² Léger, Louis, *Slovenska mitologija*, preveo Agatonović Rad., Beograd, 1904.

¹³ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga II, s.v. »vatra«, Beograd, 1962.

¹⁴ Littré, VIII, 38, 4; radi se o spisu *O ženskim bolestima* I.

¹⁵ Id, II, 20, 17 = Jouanna (1996), 194, 9.

U ovom se slučaju već može povući paralela između srpskih rana koje se izvrgnu u divlje i grčkih rana koje postaju odnosno ne postaju divlje.

Pridev θηριώδης izveden je od imenice θηρίον, kojoj je osnovno značenje »(divlja) zver«, dok se u *Hipokratskoj zbirci* javlja u značenju »divlja rana«¹⁶, ali i »crv«. Pridev θηριώδης dakle znači »zverski«, pridev koji je u srpskom jeziku i sinonim prideva *divlji*. Ovaj pridev javlja se u *Epidemijama II* (1), *IV* (1) i *VI* (2). Ova tri spisa čine drugu grupu *Epidemija*; dakle, pridev koji nas interesuje javlja se isključivo u ovoj grupi. U *Epidemijama VI* pridev θηριώδης odnosi se na kašalj:

Φλέβες κροτάφων οὐχ ἰδρυμέναι, οὐδὲ χλώρασμα λαμπρόν, ἢν πνεῦμα ἐγκαταλείπεται, ἢ βήξ ξηρῆ, μὴ θηριώδης.¹⁷

Pridev θηριώδης zadao je prevodiocima hipokratskih spisa mnogo muke – od Litrea naovamo, prevodioci se opredeljuju čas za značenje »crvni«, čas za značenje »zverski, divlji«. Tako se recimo, D. Maneti i A. Rozeli, izdavači *Epidemija VI*, u slučaju navedenog odeljka opredeljuju za značenje »crvni, izazvan crvima« i prevode »suv kašalj, koji nije izazvan crvima«¹⁸. Ž. Žuana se suprotstavlja ovakvom prevodu i insistira na vraćanju osnovnom značenju "zverski" i eventualnom prenesenom značenju "snažan, velikog intenziteta"¹⁹. Jedan prilog ovoj diskusiji, koji možda nije sasvim bez značaja, može biti i poimanje kašlja u srpskoj narodnoj medicini – pri bajanju protiv kašlja, bajač nastoji da identifikuje divlju životinju koja je uzrok kašlju:

»Kad čovek nagazi na »nečisto mesto«, počne da kašlje i ne može to da zaustavi. Bolesnik odnese belu vunicu bajaču »da mu vrzuje povoru« (da vezuje uzicu). Bajač usuče uzicu sukaljkom, a zatim sklopi dve struke dugačke oko jedan metar. Sa tim ode u kočinu (svinjac), stavi ruke na leđa i vezuje uzicu (tj. pravi čugljeve ili čvorove). Pri tome baje:

¹⁶ Littré, VI, 322, 8. Za značenje vidi i Galenov *Hipokratski glosar*, Kühn, XIX, 103, 13.

¹⁷ Id, V, 280, 5 = Smith, 226, 23.

¹⁸ Manetti & Roselli (198).

¹⁹ Jouanna (1990), 47, 48.

Otud ide vuk tutava,
vrzem uzicu –
ako bude od vuka, da se pokaže,
ako bude od mečku, neka se javi,
ako bude suva željka, neka se pokaže,
ako bude od zmiju, neka se pokaže.

Bajač nabraja životinje sve dotle dok ne veže čvor. Na kojoj životinji je čvor vezan, ona je i uzrok kašlja.«²⁰

Postoje i posebna bajanja protiv *suvog kašlja*²¹. Ovim poređenjem se, naravno, ne može dokazati da se pridev θηριώδης u *Hipokratskoj zbirci* odnosi na kašalj izazvan zlim delovanjem zveri²², ali se možda može pretpostaviti da je izvorno značenje prideva upravo to, a da u *Epidemijama VI* još nema neko novo medicinsko značenje. U tom slučaju, značenja »crvni« i »zverski« možda ne bi morala biti tako oštro odeljena, jer je u tom slučaju crv možda samo jedna od »zveri« koje izazivaju bolest, pošto se zna da je jedan vid magijskog shvatanja bolesti i »uvlačenje« bolesti poput crva u čoveka²³. Dakle, ne bi bila reč o »pravim crvima« koji izazivaju određena oboljenja, već o »magijskim crvima«.

Ovaj rad, čiji je obim skroman, imao je za cilj da dâ prilog proučavanju magijskog shvatanja bolesti u *Hipokratskoj zbirci*, ali i komparativnom proučavanju narodnih medicina. Smernice date u njemu treba dalje razvijati i ispitati, kao što je već i rečeno kada je bilo govora o *divljoj vatri*.

Bibliografija

Dodds, E. R. (1959): *The Greeks and the Irrational*, Berkeley.

Grmek, Mirko D., ed. (1998): *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, Cambridge-London.

²⁰ Radenković (1982), 266; 419.

²¹ V. *Id.*, 266; 419.

²² Up. Radenković i Tolstoj (2001), s.v. »bolest«: kao demonski izazivači bolesti navode se i određene životinje.

²³ V. Radenković (1982), 14.

Divna Stevanović

Hastings, James (1911): *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. IV, Edinburgh.

Jouanna, Jacques (1990): »La maladie comme agression dans la *Collection hippocratique* et la tragédie grecque: la maladie sauvage et dévorante« u Potter, Maloney et Desautels, izd. (1990), 39-60.

Marković, Vera (2003): *Hipokratova rasprava »O svetoj bolesti« – prvi pokušaj naučnog tumačenja u medicini*, magistarski rad, Beograd.

Potter, Maloney & Desautels, izd. (1990): *La maladie et les maladies dans la Collection hippocratique* (actes du 6e Colloque international hippocratique, Québec, 1987), Québec.

Radenković, Ljubinko (1982): *Narodne basme i bajanja*, Niš-Priština-Kragujevac.

Radenković, Lj. i Tolstoj, S. (2001): *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, Beograd.

Trojanović, Sima (1990): *Vatra u običajima i životu srpskog naroda*, Beograd.

Résumé

Ce travail essaye d'établir des parallèles entre la médecine populaire serbe et les survivances de la médecine populaire dans la médecine hippocratique. Cette réflexion est basée essentiellement sur la coïncidence d'une dénomination de maladie en ancien grec et en serbe : « le feu sauvage » (πῦρ ἄγριον et *divlja vatra*). Il est question aussi de la signification problématique de l'adjectif θηριώδης, quand celui-ci est associé au substantif « toux » (βήξις θηριώδης) – il est comparé avec les incantations serbes contre une sorte de toux provoquée par l'action magique des certains animaux.

Divna Stevanović

Piti ili ne piti: Hipokrat, *O vrstama vazduha, vode i mesta*

Key Words: Hippocrates medicus, Ancient medicine, Ancient philosophy, Ancient Greek society.

U ovakvim prilikama, kada se piše predgovor prevodu nekog od hipokratskih spisa, najčešće se već u prvim redovima čitaocu na pleća navale zasluge tzv. hipokratske medicine za razvoj moderne medicine i nauke uopšte – naglašava se, s puno težine u tonu, da je upravo Hipokrat onaj koji postavlja razmišljanje o čovekovom telu i njegovim menama na temelje racija¹. Mada je ova konstatacija u osnovi tačna, htela bih da, ovog puta, već u prvom osvrtu na »hipokratsku medicinu«, ukažem na njenu višeslojnost. U čemu se sastoji ta višeslojnost? U prvom redu, u istovremeno novatorskoj i »konzervatorskoj« prirodni *Hipokratske zbirke* – pomenuti racionalizam bio bi odlika ove prve, a sâm način na koji se stvarnost racionalizuje svojstvo ove druge. Pokušaću da u najkraćem ovo obrazložim.

Kada se govori o racionalizaciji ljudskog odnosa prema svetu i samome sebi kao o osnovnoj tekovini *Hipokratske zbirke*, treba imati u vidu kontekst ove promene. Naime, takozvano magijsko mišljenje, koje podrazumeva doživljaj bolesti kao nečeg spoljnog u odnosu na čoveka, kao agresije nekog demonskog stvorenja odnosno božanstva, dominira pisanim izvorima starijim od Hipokrata². Istupanja autora

¹ V. Stevanović (2000): »Piti ili ne piti: Hipokrat, *O vazduhu, vodi i zemljištu*«, *Lucida intervalla* 13, 1-15; ovde str. 1. Naglašavam da sam u međuvremenu naslov ovog spisa preinačila u *O vrstama vazduha, vode i mesta*, prihvativši sugestiju profesora A. Lome.

² Stvar je dobro poznata i izučena (v. na primer studiju koja se i kod nas može naći: Lanata, G. (1967): *Medicina magica e religione popolare in Grecia fino all'età di Ippocrate*, Roma), ali, ilustracije radi, evo nekoliko stihova sa samog početka *Ilijade* (I, 8-12, ed. T. W. Allen, *Homeri Ilias*, vol. 2, Oxford, 1931): τίς τάρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι; | Λητοῦς καὶ Διὸς υἱός· ὁ γὰρ βασιλῆι χολωθείς | νοῦσον ἀνὰ στρατὸν ὄρσε κακίην, ὀλέκοντο δὲ λαοί, | οὐνεκα τὸν

spisa *O svetoj bolesti*³, kao i autora spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta*⁴ protiv tog magijskog doživljaja bolesti predstavljaju, dakle, novinu u odnosu na prethodnu grčku književnost koja je došla do nas. Međutim, ne treba odmah zaključiti da hipokratski autor⁵ samim tim ustaje i protiv religije uopšte – on samo menja značenje božanskog delovanja koje dovodi u vezu sa delovanjem prirode⁶. Ne treba prebrzo zaključivati ni u jednom drugom smeru – činjenica da jedan hipokratski autor odbacuje koncept bolesti kao božanske odmazde ne znači da i svaki potonji grčki autor odbacuje takav koncept bolesti.

Pošto smo obazrivije prišli hipokratskom racionalizmu, ispitajmo sada malo detaljnije tu višeslojnost hipokratske medicine o kojoj smo govorili. Naime, trebalo bi videti sada šta je »konzervatorsko« u načinu na koji se racionalizuje stvarnost u, recimo, spisu *O vrstama vazduha, vode i mesta*. Jedna od najglasovitijih demonstracija racionalizma u čitavom *Hipokratskom korpusu* je pasaż spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta* o kome je maločas bilo reči (vidi bel. 4). U njemu autor govori o jednom delu Skita koji imaju osobine evnuha (bave se

Χρόσιν ἡτίμασεν ἀρητήρα | Ἄτρεϊδης.

³ Littré VI, 352: Περὶ μὲν τῆς ἰερῆς νούσου καλεομένης ὧδ' ἔχει οὐδὲν τί μοι δοκεῖ τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νούσων οὐδὲ ἰερωτέρη, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει ἦν καὶ τὰ λοιπὰ νοσήματα, ὅθεν γίνεται. U navođenju hipokratskih spisa uvek upućujem na Litreovo izdanje, koje je još uvek referentno; u slučaju kad raspoložem i nekim od modernih izdanja objavljenih u CUF ili u CMG, navodim i njih.

⁴ *O vrstama...* XXII: Littré II, 76, 12 = Jouanna, 238, 12: Ἐμοὶ δὲ καὶ αὐτῶ δοκεῖ ταῦτα τὰ πάθεα θεῖα εἶναι καὶ τᾶλλα πάντα καὶ οὐδὲν ἕτερον ἐτέρου θειότερον οὐδὲ ἀνθρωπινότερον, ἀλλὰ πάντα ὅμοια καὶ πάντα θεῖα.

⁵ Namerno govorim ovde o jednom autoru, jer upravo citirani pasażi ova dva spisa predstavljaju glavni argument naučnika koji smatraju da je isti autor u pitanju. Up. Jouanna (1996), str. 23.

⁶ Jouanna (1996), str. 23: »Le médecin hippocratique substitue donc à une justice divine plus ou moins obscure, sanctionnant la culpabilité de l'individu par une maladie, un ordre de l'univers à la fois divin et naturel qui rend compte de toutes les maladies et dégage le malade de toute culpabilité ... le concept de divin est vidé de toute représentation anthropomorphique traditionnelle pour se définir par une adéquation avec le naturel.«

ženskim poslovima i imaju ženske glasove) – autor spisa suprotstavlja se mišljenju tamošnjeg naroda da za takvu bolest treba okriviti neko božanstvo i utvrđuje da je za sve krivo jahanje⁷. Razlog je, dakle, u potpunosti »ljudski« odnosno uslovljen ljudskim ponašanjem. Međutim, odeljak koji neposredno prethodi govori o osobinama Skita uopšte i u njemu se konstatuje da su Skiti generalno mlohavi i teški, neaktivni, da nisu plodni⁸. Razlog ovakvoj telesnoj i duševnoj konstituciji Skita autor spisa vidi u prirodi klime i, od nje zavisnoj, prirodi Skita: tamo uvek vlada zima, leto tek nekoliko dana, a ni tad nije zaista toplo; nema, dakle, pravog smenjivanja godišnjih doba, a time ni pravilnog mešanja (κρᾶσις) osnovnih vrednosti (*toplo, hladno, suvo, vlažno*) koje uslovljavaju zdrav životni ambijent. Skiti su, dakle, vlažne prirode, a njihova slaba plodnost objašnjava se i njihovom mlitavošću i hladnoćom njihovog stomaka⁹. Ovakva koordinacija odnosa određenih svojstava (*hladno, vlažno*), godišnjih doba (zima) i ljudske prirode (Skit) samo je primena načina mišljenja koje bi Dž. E. R. Lojd¹⁰ nazvao »polarnim mišljenjem«, a koje je mnogo starije od samog *Hipokratskog korpusa*. Naime, određeni parovi suprotnosti dominiraju celom pred Sokratovskom filozofijom¹¹, a u velikoj meri i *Hipokratskom zbirkom*. Moram se ovde za trenutak zadržati na Alkmeonu iz Krotona čijih je nekoliko sačuvanih fragmenata od velikog značaja za hipokratsko mišljenje. Alkmeon kaže: »većina ljudskih stvari dolazi u paru« i »zdravlje je ravnomerna podela svojstava: vlažnog, suvog, hladnog, toplog, gorkog, slatkog i drugih. Bolest stvara prevlast jed-

⁷ *O vrstama...* XXII: Littré II, 76, 12 = Jouanna, 238, 6. Inače, o tom delu Skita govori i Herodot (I, 105 i IV, 67), prema kome je božanstvo u pitanju Afrodita, koja ih je kaznila za pljačkanje jednog njenog hrama u Siriji poslavši im »žensku bolest«.

⁸ *O vrstama...* XVIII-XXII: Littré II, 68, 3 = Jouanna, 231, 5.

⁹ *O vrstama...* XXI: Littré II, 74, 18 = Jouanna, 237, 3.

¹⁰ V. Lloyd, G. E. R. (1966): *Polarity and Analogy*, Cambridge

¹¹ Jedan od jasnih primera je, recimo, pitagorejska tabela suprotnosti: neparno/parno, jedno/mnoštvo, desno/levo, muško/žensko, mirovanje/kretanje, pravo/krivo, svetlo/tamno, dobro/loše, kvadratno/nejednakostranično. (DK 58 B 5 = Arist, *Met.* A5, 986a22)

nog od njih – pogubna je prevlast bilo kog svojstva»¹². Ako se pogleda grčki tekst, primećuje se zanimljiv rečnik koji pre spada u domen politike, no u domen zdravlja: »ravnomerna podela« je prevod reči ἰσονομία koja, zapravo, označava demokratsko društveno uređenje mnogo pre reči δημοκρατία¹³, »prevlast« je prevod reči μοναρχία, a »svojstvo« je donekle netačan prevod reči δύναμις. Što se ostatka fragmenta tiče, uočavamo da Alkmeon navodi tri para suprotnosti, ali kaže zatim »i ostali«. On, potom, identifikuje uzroke bolesti: na prvom mestu su hladnoća odnosno toplota, a potom dolaze drugo-razredni razlozi poput prevelike ili premale količine hrane ili spoljnih faktora poput kvaliteta vode ili mesta. Zanimljivo je da se pominje kvalitet vode jer se upravo odeljak spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta* odnosi na uticaj vode na zdravlje, a i pomen mesta je u istom smislu zanimljiv u odnosu na naš spis. Najzad, podvucimo još da Alkmeon zdravlje opisuje kao ravnomernu izmešanost (σύμμετρος τῶν ποιῶν κρᾶσις) svojstava, pri čemu ovde s pravom možemo govoriti o svojstvima.

Hipokratsko »konzervatorstvo« se u ovom kontekstu, dakle, odnosi na model »polarnog mišljenja« preuzet od prethodnika, u ovom slučaju predsokratovaca tj. Alkmeona, ali model, zapravo, seže mnogo dublje u prošlost¹⁴. Inovacija hipokratskih autora je u ovom smislu

¹² Navodim Alkmeonove fragmente prema: *Pitagorici: testimonianze e frammenti*, fasc. I, a cura di Maria Timpanaro Cardini, 1958:

1bis. DIOG. VIII 83 Ἀλκμαίων ... τὰ πλείστα γε ἰατρικὰ λέγει, ὅμως δὲ καὶ φυσιολογεῖ ἐνίοτε λέγων· δύο τὰ πολλὰ ἐστὶ τῶν ἀνθρωπίνων.

4. [22] AET. V 30, 1 (D 442) Ἀλκμαίων τῆς μὲν ὑγείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων, ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκέος καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δ' ἐν αὐτοῖς μοναρχίαν ποιητικὴν· φθοροποιὸν γὰρ ἑκατέρου μοναρχίαν. καὶ νόσον συμπίπτειν ὡς μὲν ὑφ' οὗ ὑπερβολῆ θερμοτήτος ἢ ψυχρότητος, ὡς δὲ ἐξ οὗ διὰ πλῆθος τροφῆς ἢ ἔνδειαν, ὡς δ' ἐν οἷς ἢ αἷμα ἢ μυελὸν ἢ ἐγκέφαλον. ἐγγίγνεσθαι δὲ τούτοις ποτὲ κακὰ τῶν ἔξωθεν αἰτιῶν ὑδάτων ποιῶν ἢ χώρας ἢ κόπων ἢ ἀνάγκης ἢ τῶν τούτοις παραπλησίων. τὴν δὲ ὑγείαν τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν.

¹³ V. Herodot III, 80, 26. Posebno je značajan članak Vlastos, G. (1953): »Isonomia«, *American Journal of Philology*, 74, 337-366.

¹⁴ O tome vidi Lloyd (1966), str. 41-48 (»Religious polarity« in early Greek thought);

pre svega u stavljanju u prvi plan dva osnovna para suprotnosti – *toplo/hladno, suvo/vlažno* – koji do tada nisu bili ujedinjeni u neku koherentnu teoriju. Alkmeon ih, doduše, pominje zajedno, ali potom kao razloge bolesti navodi samo toplotu odnosno hladnoću. Hipokratski spis *O čovekovoј prirodi* prvi je spis u kome je eksplicitno prisutna ova četvorodelna koncepcija sveta i čoveka¹⁵. Autor ovog spisa, po svemu Hipokratov učenik i zet Polib¹⁶, razrađuje dalje učenje, tako što povezuje četiri navedena svojstva sa makrokosmosom (klimom) i sa mikrokosmosom (čovekom tj. njegovim telesnim tečnostima). Uspostavlja se, dakle, jedna složena artikulacija odnosa: četiri godišnja doba – četiri svojstva – četiri telesne tečnosti. Ovo je, zapravo, prvi hipokratski spis u kome se javlja čuveni sistem četiri tečnosti, odnosno u kome se žuč konačno deli na žutu i crnu. Upravo će on biti izvor iz kog će Galen, a preko Galena i čitava potonja medicinska nauka, kako na Zapadu, tako i na Istoku, preuzeti tetrahumoralnu teoriju. Ta »teorija« najslikovitije bi se mogla predstaviti ovako:

<i>godišnje doba</i>	<i>svojstva</i>	<i>telesne tečnosti</i>
zima	hladna i vlažna	flegma
proleće	toplo i vlažno	krv
leto	toplo i suvo	žuta žuč
jesen	hladna i suva	crna žuč

Prema ovoj shemi, mogli bismo zaključiti da telima Skita, koji, da podsetimo, žive u uslovima gotovo stalne zime, te su im tela vlažna i hladna, dominira flegma – to, međutim, autor spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta* ni na jednom mestu ne zaključuje. Upravo ovo

on ovde govori o tako drevnim parovima suprotnosti kao što su *svetlo/tama* ili *nebo/zemlja* koji se mogu identifikovati kod Homera i Hesioda. S druge strane, o velikoj rasprostranjenosti parova suprotnosti Lojd daje zanimljive podatke u poglavlju *The comparative evidence* (str. 31-41).

¹⁵ Littré VI, 32 = Jouanna (1975), *Corpus Medicorum Graecorum* I, 1, 3.

¹⁶ Ovo je jedan od retkih spisa *Hipokratske zbirke* za koji se može utvrditi autorstvo i to zahvaljujući Aristotelu. Naime, Aristotel u svom delu *Historia animalium* (512 b 12 – 513 a 7) citira opis krvnih sudova koji odgovara opisu u ovom hipokratskom spisu i pripisuje ga dotičnom Polibu, a dodatna potvrda za ovu atribuciju je i papirus zvani *Anonymus Londinensis* koji po svoj prilici sadrži Menonov spis *Iatrica* i koji sažima glave 3 i 4 spisa *O čovekovoј prirodi*.

stanje »nedorađenosti« humoralne teorije (crna žuč se uopšte i ne javlja) navodi nas da datujemo ovaj spis pre spisa *O čovekovoј prirodi*. Međutim, baš u delu teksta čiji prevod sledi, naš autor razrađuje svoju artikulaciju svojstava, godišnjih doba i voda:

Ἄριστα δὲ ὀκόσα ἐκ μετεώρων χωρίων ῥέει καὶ λόφων γεηρῶν
αὐτὰ τε γάρ ἐστι γλυκέα καὶ λευκά καὶ τὸν οἶνον φέρειν ὀλίγον οἶά
τέ ἐστι· τὸν δὲ χειμῶνα θερμὰ γίνεται, τοῦ δὲ θερέος ψυχρά.¹⁷ —
Najbolja voda je ona koja dotiče iz visokih predela i zemljovitih brda. Ona je, naimе, slatka i bistra, takva da se može mešati sa vrlo malo vina. U toku zime je topla, a u toku leta hladna.

Dok je »polarno mišljenje«, o kome je upravo bilo reči, drevna baština, koja je, tokom vremena preobražavana, stigla i do Hipokrata, postoje i neke »svežije« baštine kojima ima traga upravo u spisu *O vrstama vazduha, vode i mesta*. Baština o kojoj je reč vezana je za preobražaj grčkog sveta koji se odvija na prelazu iz VIII u VII vek i koji rezultira pojavom *polisa* i pojavom *filozofije*¹⁸. Kao što kaže Žan-Pjer

¹⁷ *O vrstama...* VII: Littré II, 30, 6 = Jouanna, 202, 5.

¹⁸ Žan-Pjer Vernan povezuje, čini mi se, na više nego ubedljiv način ova dva fenomena grčke kulture. V. Vernant, J.-P. (1962): *Les origines de la pensée grecque*, Paris. V. str. 6: »Lorsqu'au XIIe siècle avant notre ère la puissance mycénienne s'écroule sous la poussée des tribus doriennes qui font irruption en Grèce continentale, ce n'est pas une simple dynastie qui succombe dans l'incendie ravageant tour à tour Pylos et Mycènes, c'est un type de royauté qui se trouve à jamais détruit, toute une forme de vie sociale, centrée autours du palais, qui est définitivement abolie, un personnage, le Roi divin, qui disparaît de l'horizon grec. L'effondrement du système mycénien déborde largement, dans ses conséquences, le domaine de l'histoire politique et sociale. Il retentit sur l'homme grec lui-même ; il modifie son univers spirituel, transforme certaines de ses attitudes psychologiques. L'effacement du Roi a pu dès lors préparer, au terme de la longue, de la sombre période d'isolement et de remise en place qu'on appelle le Moyen Age grec, une double et solidaire innovation : l'institution de la Cité, la naissance d'une pensée rationnelle... La Grèce se reconnaît dans une certaine forme de vie sociale, dans un type de réflexion qui définissent à ses propres yeux son originalité, sa supériorité sur le monde barbare : à la place du Roi dont la toute-puissance s'exerce sans contrôle, sans limite, dans le secret de son palais, la vie politique grecque se veut l'objet d'un débat public, au grand jour de l'Agora, de la part de citoyens définis comme des égaux et dont l'Etat

Vernan (v. bel. 17), novo društveno uređenje znači prelazak sa neograničene i sakrivene moći Kralja na jednako, ravnomerno i javno (Agora) učešće svih građana u vlasti. O međusobnim odnosima ljudi u novom sistemu Vernan kaže: »Le lien de l'homme avec l'homme va prendre ainsi, dans le cadre de la cité, la forme d'une relation réciproque, réversible, remplaçant les rapports hiérarchiques de soumission et de domination. Tous ceux qui participent à l'Etat vont se définir comme des *Homoioi*, des semblables, puis, de façon plus abstraite, comme des *Isoi*, des égaux... Cette image du monde humain trouvera au Vie siècle son expression rigoureuse dans un concept, celui d'*isonomia*: égale participation de tous les citoyens à l'exercice du pouvoir.«¹⁹ Podsetićemo se sada Alkmeona iz Krotona, koji je govorio o zdravlju kao o *ισονομία τῶν δυνάμεων*, doslovce o ravnopravnosti svojstava. Zanimljivo je da se i kod Hipokrata sreće isti motiv – naime, upravo u drugom delu spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta*, autor na sledeći način obrazlaže bolju prirodu Azije i njenih stanovnika u odnosu na sva ostala područja:

Τὸ δὲ αἴτιον τούτων ἡ κρῆσις τῶν ὠρέων, ὅτι τοῦ ἡλίου ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολέων κεῖται πρὸς τὴν ἡῶ τοῦ τε ψυχροῦ πορρωτέρω· τὴν δὲ αὐξησιν καὶ ἡμερότητα παρέχει πλεῖστον ἀπάντων, ὀκόταν μηδὲν ἢ ἐπικρατέον βιαίως, ἀλλὰ παντὸς ἰσομοιρῆ δυναστεύη.²⁰ — *Uzrok tome je pravilna izmešanost godišnjih doba, jer je Azija smeštena tačno na sredini, između letnje dugodnevice i zimske kratkodnevice, a dalje od hladnoće (nego Evropa). Najviše potpomaže rast i pitomost u svemu, kada ništa ne preovladava uz silu, već u svemu vlada ravnopravnost.*

Nije potrebno naglašavati da je termin *ἰσομοιρῆ* ekvivalent termina *ισονομία*, te ga zato prevodim kao »ravnopravnost«. Ono što je ovde takođe važno, a svojstveno isključivo za medicinsku misao je pojam *κρῆσις*, »pravilna izmešanost«. Ovaj termin, izuzetno bitan za

est l'affaire commune ... une pensée neuve cherche à fonder l'ordre du monde sur des rapports de symétrie, d'équilibre, d'égalité entre les divers éléments qui composent le cosmos.«

¹⁹ Vernant (1962), 56.

²⁰ *O vrstama...* XII: Littré II, 20, 7 = Jouanna, 230, 5.

hipokratsku i medicinsku misao uopšte, ne javlja se, bar ne pre Hipokrata, u političkoj i filozofskoj misli. Međutim, ova hipokratska terminološka inovacija ipak se može dovesti u vezu sa idealom ravnomerne raspodele društva, društvene simetrije u kojoj ništa ne preovladava, odnosno preovladava jednakost.

Pored ovih baština, starije i mlađe, koje sam pokušala da ocrtam u krupnim potezima i povežem sa spisom o kome je reč, postoje i neke, rekla bih, uže tradicije koje se mogu identifikovati kod Hipokrata. Mada se autori određenih hipokratskih spisa trude da sačuvaju medicinu od prevelikog upliva filozofije i, u tom cilju, polemishu sa autorima filozofskih dela²¹, u *Hipokratskoj zbirci* susreću se preuzete i razrađene teze koje se javljaju i kod predsokratovaca. Tako recimo, u spisu *O vrstama vazduha, vode i mesta* postoji dugo objašnjenje kruženja vode u prirodi:

Τὰ μὲν ὄμβρια κουφότατα καὶ γλυκύτατά ἐστι καὶ λεπτότατα καὶ λαμπρότατα. Τὴν τε γὰρ ἀρχὴν ὁ ἥλιος ἀνάγει καὶ ἀναρπάζει τοῦ ὕδατος τὸ τε λεπτότατον καὶ κουφότατον. Δῆλον δὲ οἱ ἄλλες ποιέουσιν τὸ μὲν γὰρ ἀλμυρὸν λείπεται αὐτοῦ ὑπὸ πάχεος καὶ βάρους καὶ γίνεται ἄλλες, τὸ δὲ λεπτότατον ὁ ἥλιος ἀναρπάζει ὑπὸ κουφότητος. Ἀνάγει δὲ τὸ τοιοῦτο οὐκ ἀπὸ τῶν ὑδάτων μόνον τῶν λιμναίων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς θαλάσσης, καὶ ἐξ ἀπάντων ἐν ὁκόσοισιν ὑγρὸν τι ἔνεστιν· ἔνεστι δὲ ἐν παντὶ χρήματι... Διὰ ταῦτα δὲ καὶ σήπεται τῶν ὑδάτων τάχιστα πάτων καὶ ὀσμὴν ἴσχει πονηρὴν τὸ ὄμβριον, ὅτι ἀπὸ πλείστων ξυνηκται καὶ συμμέμικται, ὥστε σήπεται τάχιστα. Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις, ἐπειδὴ ἀρπασθῆ καὶ μετεωρισθῆ περιφερόμενον καὶ καταμεμιγμένον ἐς τὸν ἥερα, τὸ μὲν θολερὸν αὐτοῦ καὶ νυκτοειδὲς ἐκκρίνεται καὶ ἐξίσταται καὶ γίνεται ἠὲρ καὶ ὀμίχλη· τὸ δὲ λαμπρότατον καὶ κουφότατον αὐτοῦ

²¹ V. na primer spis *O staroj medicini* (Littre I, 570 = Jouanna, (1990), CUF II, 1) u kome se autor zalaže za »staru medicinu«, onu u kojoj nije bilo filozofskih postulata (ὑπόθεσις; jedna od prvih upotreba ove reči u značenju postulata, odnosno nedokazivog načela koje je u osnovi neke teorije) ili spis *O čovekovoј prirodi* (Littre VI, 32 = Jouanna (1975), Corpus Medicorum Graecorum, I, 1, 3) koji polemishu sa monističkim teorijama o čovekovoј prirodi i zalaže se za jednu »kvaternu« teoriju.

λείπεται, καὶ γλυκαίνεται ὑπὸ τοῦ ἡλίου καιόμενόν τε καὶ ἐψόμενον· γίνεται δὲ καὶ τᾶλλα πάντα τὰ ἐψόμενα αἰεὶ γλυκέα.²²
— *Kišnica je, dakle, najlakša i najslađa voda, a pritom i najfinija i najbistrija. Naime, Sunce prvo uzdiže i izolači iz vode najfiniji i najlakši deo, što sasvim jasnim čine soli koje se izdvajaju: slani deo vode ostaje (na zemlji) zbog svoje zapremine i težine, te postaje so, a najfiniji deo vode Sunce izolači zbog njegove laganosti. Ovaj deo vode Sunce ne izdiže samo iz močvara, već i iz mora odnosno iz svega u čemu ima vlažnosti, a u svemu ima vlage... Zbog toga se kišnica od svih voda najpre kvari i ima težak miris, jer je sjedinjena i smešana od mnogih (drugih voda), tako da se vrlo brzo kvari. Osim toga, pošto se izdvoji i uzdigne, pošto je nošena tamo-amo i izmešana sa vazduhom, iz nje isparava taman deo sličan noći, menja se i postaje izmaglica i magla, a najbistriji i najlakši deo ostaje i postaje slađi, pošto ga je Sunce ugrejalo i skuvalo – i inače sve drugo što je skuvano postaje uvek slađe.*

Osnovne teze koje se mogu izdvojiti iz ovog pasaža su sledeće: voda se sastoji iz finog, lakog, slatkog i bistrog dela koji Sunce odmah izvlači i teškog, slanog dela. Deo vode koji je ispario dalje se prečišćava i menja – putem kuvanja. Postoji jedno svedočanstvo o Anaksimandrovom objašnjenju nastanka mora, koje ovako glasi:

πλεῖον μέρος ἀνεξήρανε τὸ πῦρ, τὸ δὲ ὑπολειφθὲν διὰ τὴν ἔκκασιν μετέβαλεν.²³ — *Anaksimandar kaže da je more ostatak prvobitne vlage, čiji je veći deo isušila vatra, a ostatak se promenio putem kuvanja.*

More, odnosno slana voda, prema Anaksimandru, nastaje takođe isparavanjem jednog dela vlage to jest vode. Uočavamo i kod njega kuvanje kao faktor promene vode, ali se čini da kod njega kuvanje dovodi do pojave slane vode, dok kod Hipokrata voda postaje slađa kuvanjem. Raspolažemo i jednim svedočanstvom o objašnjenju nastanka mora Diogena iz Apolonije, koje odgovara Anaksimandrovom²⁴.

Δ. δὲ καὶ τῆς ἀλμυρότητος ταύτην αἰτίαν λέγει, ὅτι ἀνάγοντος τοῦ

²² *O vrstama...* VIII: Littré II, 32, 17 = Jouanna, 204, 10.

²³ DK 12 A 27

²⁴ DK 64 A 17

ἡλίου τὸ γλυκὺ τὸ καταλειπόμενον καὶ ὑπόμενον ἀλμυρὸν εἶναι συμβαίνει. — Diogen kaže da je ovakav uzrok slanoći: pošto Sunce izvučē sladak deo (vode), dolazi do toga da je ono što ostane dole i održi se slano.

Primećujemo da je ovde reč i o slatkom delu vode, o kojoj nema reči u prethodnom svedočanstvu, kao i da je upotrebljen glagol ἀνάγω koji je istovetno upotrebljen i u hipokratskom spisu. Ovo nije jedini slučaj bliskog dodira medicine i filozofije, zapaženi su i drugi²⁵, ali mi izdvajamo ovaj, jer prevod koji sledi upravo je prevod dela spisa *O vrstama vazduha, vode i mesta* posvećen vodama.

Namera mi je bila da se u ovom uvodu osvrnem na neke diskontinuitete, ali i kontinuitete *Hipokratske zbirke* u odnosu na raniju grčku književnost. Pokašala sam, pri tom, da u tom osvrtu posebnu pažnju posvetim spisu *O vrstama vazduha, vode i mesta*. Kako sam u prethodnom izdanju ovog prevoda²⁶ već opširno govorila o samoj *Hipokratskoj zbirci*, time se ovde neću baviti, već ću čitaocu pružiti još samo nekoliko ključnih infomacija pre no što priđe samom tekstu. Spis, dakle, sadrži dve, tematski vrlo različite, celine: prvi, medicinski, deo (I-XI) u kome se razmatraju različiti spoljni uzročnici bolesti koje putujući lekar treba da uzme u obzir da bi došao do pravilne prognoze i drugi, etnografski, deo (XII-XIV) u kome se porede narodi Evrope i Azije i objašnjavaju njihove osnovne razlike. Deo čiji prevod sledi (VII-XI) pripada, dakle, prvom delu i tiče se spoljnjih uzročnika vode i klime. Ovaj spis pripisuje se medicinskoj školi sa Kosa²⁷. Nastao je u drugoj polovini V veka, a njegov autor je verovatno i autor spisa *O staroj medicini*.

Korišćena izdanja

Littre, Emile, éd. (1839-1861) *Œuvres complètes d'Hippocrate*, 10 voll., Paris.

Jones, W.H.S., ed. (1923) *Hippocrates*, vol. I (*Ancient Medicine; Airs, Waters, Places; Epidemics I and III; The Oath; Precepts; Nutriment*), Cambridge, Massachusetts / London, England.

Heiberg, I. L. (1927) *Hippocratis opera*, Corpus Medicorum Graecorum, I 1,

²⁵ V. Jouanna (1992): *Hippocrate*, Paris, str. 366-403.

²⁶ V. Stevanović (2000), 1-7.

²⁷ V. Stevanović (2000), 5.

Divna Stevanović

Iusiurandum, Lex, De arte, De medico, De decente habitu, Praeceptiones, De prisca medicina, De aere locis aquis, De alimento, De liquidorum usu, De flatibus, Lipsiae et Berolini.

Diller, Hans, hrsg. (1970): *Hippokrates, Corpus Medicorum Graecorum*, I 1, 2, *Über die Umwelt*, Berlin.

Jouanna, Jacques (1996) *Hippocrate*, Collection des Universités de France, tome II, 2e partie (*Airs, eaux, lieux*), Paris. — Tekst i prevod spisa koji sledi dati su prema tom izdanju.

Résumé

L'auteur souligne les différentes traditions (philosophiques avant tout) qui sont incorporées dans la *Collection hippocratique*, notamment dans le traité *Airs, Eaux, Lieux*. Cela sert à relativiser la grande « rupture » rationnelle de la médecine hippocratique par rapport à ses prédécesseurs littéraires. Les phénomènes examinés sont ceux de la « pensée polaire », des grands changements sociaux des VIII/VII siècles et leurs reflets en philosophie et médecine et des arguments philosophiques et médicaux qui coïncident.

ΠΕΡΙ ΑΕΡΩΝ ΥΔΑΤΩΝ ΤΟΠΙΩΝ (§§VII–XI)

VII 1 Περί δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι ἃ τέ ἐστι νοσώδεα καὶ ἃ ὑγιεινότεα καὶ ὀκόσα ἀφ' ὕδατος κακὰ εἶκος γίνεσθαι καὶ ὅσα ἀγαθὰ· πλεῖστον γὰρ μέρος ξυμβάλλεται ἐς τὴν ὑγιείην. **2** Ὀκόσα μὲν οὖν ἐστὶν ἐλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα, ταῦτα ἀνάγκη τοῦ μὲν θέρους εἶναι θερμὰ καὶ παχέα καὶ ὀδμὴν ἔχοντα, ἅτε οὐκ ἀπόρροια ἐόντα, ἀλλὰ τοῦ τε ὀμβρίου ὕδατος ἐπιτρεφομένου αἰεὶ νέου τοῦ τε ἡλίου καίοντος ἀνάγκη ἄχροά τε εἶναι καὶ πονηρὰ καὶ χολώδεα· τοῦ δὲ χειμῶνος παγετώδεά τε καὶ ψυχρὰ καὶ τεθολωμένα ὑπὸ τε χιόνος καὶ παγετῶν, ὥστε φλεγματοδέστατα εἶναι καὶ βραγχωδέστατα. **3** Τοῖσι δὲ πίνουσι σπληνας μὲν αἰεὶ μεγάλους εἶναι καὶ μεμυμένους καὶ τὰς γαστέρας σκληρὰς τε καὶ λεπτὰς καὶ θερμὰς, τοὺς δὲ ὤμους καὶ τὰς κληῖδας καὶ τὸ πρόσωπον καταλελεπτύνθαι καὶ κατισχάνθαι· ἐς γὰρ τὸν σπληνα αἰ σάρκες ξυντήκονται· διότι ἰσχυροὶ ἢ εἰσιν· ἐδωδούς τε εἶναι τοὺς τοιούτους καὶ διψηροὺς· τὰς τε κοιλίας ξηροτάτας [τε] καὶ τὰς ἄνω καὶ τὰς κάτω ἔχειν, ὥστε τῶν φαρμάκων ἰσχυροτέρων δεῖσθαι. Τοῦτο μὲν τὸ νόσημα αὐτοῖσι ζύντροφόν ἐστι καὶ θέρους καὶ χειμῶνος. **4** πρὸς δὲ τούτοις οἱ ὕδρωπες [τε] καὶ πλεῖστοι γίνονται καὶ θανατωδέστατοι· τοῦ γὰρ θέρους δυσεντερία τε πολλὰ ἐμπίπτουσι καὶ διάρροια καὶ πυρετοὶ τεταρταῖοι πολυχρόνιοι· ταῦτα δὲ τὰ νοσεύματα μηκυνθέντα τὰς τοιαύτας φύσις ἐς ὕδρωπας καθίστησι καὶ ἀποκτείνει. Ταῦτα μὲν αὐτοῖσι τοῦ θέρους γίνονται. **5** Τοῦ δὲ χειμῶνος, τοῖσι νεωτέροις μὲν περιπλευμονία τε καὶ μανιώδεα νοσεύματα, τοῖσι δὲ πρεσβυτέροις καῦσοι, διὰ τὴν τῆς κοιλίας σκληρότητα. **6** Τῆσι δὲ γυναιξὶν οἰδήματα ἐγγίνεται καὶ φλέγμα λευκόν καὶ ἐν γαστρὶ ἰσχυροὶ μόλις καὶ τίκτουσι χαλεπῶς· μεγάλα τε τὰ ἔμβρυα καὶ οἰδέοντα, ἔπειτα ἐν τῆσι τροφῆσι φθινώδεά τε καὶ πονηρὰ γίνεται· ἢ τε κάθαρσις τῆσι γυναιξὶν οὐκ ἐπιγίνεται χρηστὴ μετὰ τὸν τόκον. **7** Τοῖσι δὲ παιδίοις κῆλαι ἐπιγίνονται μάλιστα καὶ τοῖσιν ἀνδράσι κίρσοι καὶ ἔλκεα ἐν τῆσι κνήμησιν, ὥστε τὰς τοιαύτας φύσις οὐχ οἷόν τε μακροβίους εἶναι, ἀλλὰ προγηράσκειν τοῦ χρόνου τοῦ ἰκνευμένου. **8** Ἐτι δὲ αἱ γυναῖκες δοκέουσιν ἔχειν ἐν γαστρὶ, καὶ ὀκόταν ὁ τόκος, ἢ, ἀφανίζεται τὸ πλήρωμα τῆς γαστρός· τοῦτο δὲ γίγνεται [ὑπὸ ὑδέρου] ὀκόταν ὕδροπιήσωσιν αἱ ὑστέραι. **9** Τὰ μὲν τοιαῦτα ὕδατα νομίζω μοχθηρὰ εἶναι πρὸς ἅπαν χρῆμα· Δεύτερα δὲ ὄσων εἶεν αἰ πηγαὶ ἐκ πετρώων – σκληρὰ γὰρ ἀνάγκη εἶναι – ἢ ἐκ γῆς ὀκου θερμὰ ἢ ὕδατά ἐστιν, ἢ σίδηρος γίνεται ἢ χαλκός ἢ ἄργυρος ἢ χρυσός ἢ θεῖον ἢ στυπτηρίη ἢ ἄσφαλτον ἢ νίτρον· ταῦτα γὰρ πάντα ὑπὸ βίης

O VRSTAMA VAZDUHA, VODE I MESTA (§§VII–XI)

VII 1 Što se ostalog tiče¹, želim da govorim o vodama: koje su nezdrave, koje su izuzetno zdrave, te koja dobra i koja zla mogu nastati od vode. Naime, voda u velikoj meri pridonosi zdravlju. **2** Elem, ona voda koja je močvarna, stajaća i barska, ta mora leti biti topla, gusta i neprijatnog mirisa, pošto ne teče. A kako se u nju stalno uliva sveža kišnica i Sunce je pali, ta je voda neizbežno loše boje, teška i izaziva žuč². Zimi mora biti zaleđena i hladna, uzmuljana od snega i leda, tako da uzrokuje stvaranje flegme i promuklost. **3** Onima koji je piju slezina je stalno velika i tvrda, a stomaci tvrdi, mršavi i vrući; ramena, ključne kosti i lica su im izmršana i ispošćena³. Meso im se pretapa u slezinu, zato su tako slabi. Takvi ljudi puno jedu, a puno i piju, i gornji i donji stomak im je vrlo suv, tako da su im potrebni jači lekovi. Ova bolest je za njih uobičajena i zimi i leti. **4** Kod njih su takođe izuzetno česte i smrtonosne hidropsije. Tokom leta često se pojavljuju dizenterije, prolivi i dugotrajne groznice četvrtače⁴. Upravo ove bolesti, produžene, navedene (ljudske) prirode dovode do vodene bolesti i ubijaju. To su im bolesti tokom leta. **5** U toku zime, mlađi pate od peripneumonije i bolesti praćenih ludilom, a stariji od gorućih groznica⁵ zbog tvrdoće stomaka. **6** U žena se javljaju otoci i bela flegma⁶, a teško začnu i teško se porađaju. Novorođenčad su velika i otečena. Potom, u toku dojenja, ona postaju sušičava i lošeg zdravlja. Čišćenje kod žena nakon porođaja nije dobro. **7** Deci se često javljaju mošnični tumori, a muškarcima proširene vene i rane na potkolenicama, tako da takve prirode ne samo da ne mogu da budu dugovečne, već moraju i da ostare pre odgovarajućeg vremena. **8** Sem toga, žene misle da su trudne, a kad dođe vreme porođaja – punoća stomaka nestane. To se dešava kada je materica zahvaćena vodenom bolešću. **9** Smatram da su takve vode loše u svakom pogledu. Druga (po nezdravosti) je ona voda koja izvire iz stena – pošto mora biti tvrda – ili iz zemlje, gde je voda topla, ili gde ima gvožđa, ili bakra, ili srebra, ili zlata, ili sumpora ili stipse ili bitumena ili sode. Sve ove materije, naime, nastaju od siline toplote. Dakle, ne samo da voda iz takve zemlje nije dobra, već je tvrda, vruća, loša za mokrenje i krajnje nepovoljna za

γίνονται τοῦ θερμοῦ. Οὐ τοίνυν οἶόν τε ἐκ τοιαύτης γῆς ὕδατα ἀγαθὰ γίνεσθαι, ἀλλὰ σκληρὰ τε καὶ καυσώδεα διουρεῖν τε χαλεπὰ καὶ πρὸς τὴν διαχώρησιν ἐναντία εἶναι. **10** Ἄριστα δὲ, ὁκόσα ἐκ μετεώρων χωρίων ῥέει καὶ λόφων γεηρῶν· αὐτὰ τε γὰρ ἐστὶ γλυκέα καὶ λευκὰ καὶ τὸν οἶνον φέρειν ὀλίγον οἶά τε ἐστὶ· τὸν δὲ χειμῶνα θερμὰ γίνεται, τοῦ δὲ θέρεος ψυχρὰ· οὕτω γὰρ ἂν εἴη ἐκ βαθυτάτων πηγέων. Μάλιστα δὲ ἐπαινέω ὧν τὰ ρεύματα πρὸς τὰς ἀνατολάς τοῦ ἡλίου ἐρῶν· ἀνατολάς, καὶ μᾶλλον πρὸς τὰς θερινάς· ἀνάγκη γὰρ λαμπρότερα εἶναι καὶ εὐώδεα καὶ κοῦφα. **11** Ὅκόσα δὲ ἐστὶν ἀλυκὰ καὶ ἀτέραμνα καὶ σκληρὰ, ταῦτα μὲν πάντα πίνειν οὐκ ἀγαθὰ, εἰσὶ δ' ἔνιαι φύσεις καὶ νοσεύματα ἐς ἃ ἐπιτήδειά ἐστὶ τὰ τοιαῦτα ὕδατα πινόμενα, περὶ ὧν φράσω αὐτίκα. Ἔχει δὲ καὶ περὶ τούτων ὧδε· ὁκόσων μὲν αἰ πηγαὶ πρὸς τὰς ἀνατολάς ἔχουσι, ταῦτα μὲν ἄριστα αὐτὰ ἐωυτῶν ἐστίν· δεύτερα δὲ [τῶν] τὰ μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολέων ἐστὶ τοῦ ἡλίου καὶ δύσεων, καὶ μᾶλλον τὰ πρὸς τὰς ἀνατολάς· τρίτα δὲ τὰ μεταξὺ τῶν δυσμέων τῶν θερινῶν καὶ τῶν χειμερινῶν· φαυλότατα δὲ τὰ πρὸς τὸν νότον τὰ μεταξὺ τῆς χειμερινῆς ἀνατολῆς καὶ δύσιος, καὶ ταῦτα τοῖσι μὲν νοτίοισι πάνυ πονηρὰ, τοῖσι δὲ βορειοῖσιν ἀμείνω. **12** Τούτοις δὲ πρέπει ὧδε χρῆσθαι· ἢ ὅστις μὲν ὑγιαίνει τε καὶ ἐρῶνται, μηδὲν διακρίνειν, ἀλλὰ πίνειν αἰεὶ τὸ παρὸν· ὅστις δὲ νοῦσου εἶνεκα βούλεται τὸ ἐπιτηδειότατον πίνειν, ὧδε ἂν ποιέων μάλιστα τυγχάνοι τῆς ὑγείης· ὁκόσων μὲν αἰ κοιλίαι σκληραὶ εἰσι καὶ ξυγκαίειν ἀγαθαὶ [εἶναι], τούτοις μὲν τὰ γλυκύτατα ξυμφέρει καὶ κουφότατα καὶ λαμπρότατα· ὁκόσων δὲ μαλακαὶ αἰ νηδυές καὶ ὑγραὶ εἰσι καὶ φλεγματώδεις, τούτοις δὲ τὰ σκληρότατα καὶ ἀτεραμνότατα καὶ τὰ ὑφαλυκὰ· οὕτω γὰρ ἂν ξηραίνοντο μάλιστα. **13** Ὅκόσα γὰρ ὕδατά ἐστὶν ἔψιν ἄριστα καὶ τακερώτατα, ταῦτα καὶ τὴν κοιλίην διαλύειν εἰκὸς μάλιστα καὶ διατήκειν· ὁκόσα δὲ ἐστὶν ἀτέραμνα καὶ σκληρὰ καὶ ἥκιστα ἔψιν ἀγαθὰ, ταῦτα δὲ ξυνίστησι μάλιστα τὰς κοιλίας καὶ ξηραίνει. Ἀλλὰ γὰρ ἐψευσμένοι εἰσὶν οἱ ἄνθρωποι τῶν ἀλμυρῶν ὑδάτων πέρι δι' ἀπειρίην, κατότι νομίζεται διαχωρητικὰ εἶναι τὰ ἀλυκὰ· τὰ δὲ ἐναντιώτατά ἐστὶ πρὸς τὴν διαχώρησιν· ἀτέραμνα γὰρ καὶ ἀνέψανα, ὥστε καὶ τὴν κοιλίην ὑπ' αὐτῶν στύφεσθαι μᾶλλον ἢ τήκεσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῶν πηγαίων ὑδάτων ὧδε ἔχει.

VIII 1 Περὶ δὲ τῶν ὀμβρίων, καὶ ὁκόσα ἀπὸ χιόνος, φράσω ὅπως ἔχει. **2** Τὰ μὲν οὖν ὀμβρία κουφότατα καὶ γλυκύτατά ἐστὶ καὶ λεπτότατα καὶ λαμπρότατα· τὴν τε γὰρ ἀρχὴν, ὁ ἥλιος ἀνάγει καὶ ἀναρπάζει τοῦ ὕδατος τό τε λεπτότατον καὶ κουφότατον. **3** Δῆλον δὲ οἱ ἄλλες ποιέουσι· τὸ μὲν γὰρ ἀλμυρὸν λείπεται αὐτοῦ ὑπὸ πάχεος καὶ βάρους, καὶ γίνεται ἄλλες· τὸ δὲ λεπτότατον ὁ ἥλιος ἀναρπάζει ὑπὸ κουφότη-

probavu. **10** Najbolja voda je ona koja dotiče iz visokih predela i zemljovitih brda. Ona je, naime, slatka i bela, takva da se može mešati sa vrlo malo vina⁷. U toku zime je topla, a u toku leta hladna. Takva može biti ako su joj izvori veoma duboko. Najviše preporučujem one vode čiji tok izbija prema mestu⁸ solsticija, a posebno prema mestu letnje dugodnevica. Te vode moraju biti bistrije, mirisne i lake. **11** One koje su slane, tvrde i teške, sve takve nisu dobre za piće. Postoje ipak izvesne prirode ljudi i bolesti kojima je pijenje takve vode od koristi – o njima ću odmah govoriti. Što se tiče onoga (izvorske vode), još i ovo: one vode čiji su izvori na istoku su baš najbolje; nakon njih dolaze one koje su između letnjeg izlaska i zalaska Sunca, a bolje su one prema izlasku; treće su one između letnjeg i zimskog zalaska. Najgore su one okrenute jugu između zimskog izlaska i zalaska, a zaista su izuzetno loše vode one koje su izložene južnom vetru, dok su opet one pod severcem bolje. **12** Izvorskim vodama treba se na sledeći način služiti: onaj koji je zdrav i puca od snage neka ništa ne probira, već neka pije uvek onu vodu koja mu se nađe pri ruci. Onaj koji zbog neke bolesti želi da pije onu vodu koja mu najviše odgovara, najpre će povratiti zdravlje ovako čineći: onima koji imaju tvrd probavni trakt, kadar da spali (namirnice), njima prija izuzetno slatka, laka i bistra voda; onima kojima je stomak mek, vlažan i pun flegme prija izuzetno tvrda, teška i slankasta voda – tako se najbolje isuše. **13** Naime, one vode koje su najbolje za kuvanje i otapanje, po svoj prilici i najbolje razvezuju i olabavljaju creva. Koje su pak teške, tvrde i uopšte nisu dobre za kuvanje⁹, one najbolje isušuju i vezuju creva. No u pogledu morske vode ljudi su u zabludi, zbog svog neiskustva, smatrajući je dobrom za probavu. Zapravo ona je u najvećoj mogućoj meri nepovoljna za varenje – ona je tvrda i nije dobra za kuvanje, tako da se i stomak od nje pre skupi nego razmekša. Što se tiče izvorske vode, tako stoje stvari.

VIII 1 A sada ću govoriti o kišnici i o vodi nastaloj od snega. **2** Kišnica je, dakle, najlakša i najslada voda, a pritom i najfinija i najbistrija. Naime, Sunce prvo uzdiže i izvlači iz vode najfiniji i najlakši deo. **3** To sasvim jasnim čine soli koje se izdvajaju: slani deo vode ostaje (na zemlji) zbog svoje zapremine i težine te postaje so, a najfiniji deo vode Sunce izvlači zbog njegove laganosti. Ovaj deo vode Sunce ne

τος· Ἀνάγει δὲ τὸ τοιοῦτο οὐκ ἀπὸ τῶν ὑδάτων μῶνον τῶν ἢ Λιμναίων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ ἐξ ἀπάντων ἐν ὀκόσοισιν ὑγρόν τι ἔνεστιν· ἔνεστι δὲ ἐν παντί χρέματι· **4** Καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἄγει τὸ λεπτότατον τῆς ἰκμάδος καὶ κουφότατον. Τεκμήριον δὲ μέγιστον· ὅταν «γὰρ» ἄνθρωπος ἐν ἡλίῳ βαδίζη, ἢ καθίζη ἱμάτιον ἔχων, ὀκόσα μὲν τοῦ χρωτὸς ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, οὐχ ἰδρῶη ἄν· ὁ γὰρ ἥλιος ἀναρπάξει τὸ προφαινόμενον τοῦ ἰδρῶτος· ὀκόσα δὲ ὑπὸ τοῦ ἱματίου ἐσκέπασται ἢ ὑπ' ἄλλου του, ἰδροῖ· ἐξάγεται μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ ἡλίου καὶ βιάζεται· σώζεται δὲ ὑπὸ τῆς σκέπης, ὥστε μὴ ἀφανίζεσθαι ὑπὸ τοῦ ἡλίου· ὀκόταν δὲ ἐς σκιὴν ἀφίκηται, ἅπαν τὸ σῶμα ὁμοίως ἰδίου· οὐ γὰρ ἔτι ὁ ἥλιος ἐπιλάμπει· **5** Διὰ ταῦτα δὲ καὶ σήπεται τῶν ὑδάτων τάχιστα πάντων καὶ ὀδμὴν ἴσχει πονηρὴν τὸ ὄμβριον, ὅτι ἀπὸ πλείστων ξυνήκται καὶ ξυμμέμικται, ὥστε σήπεσθαι τάχιστα· **6** Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις, ἐπειδὴ ἀρπασθῆ καὶ μετεωρισθῆ περιφερόμενον καὶ καταμεμιγμένον ἐς τὸν ἥερα, τὸ μὲν θολερὸν αὐτοῦ καὶ νυκτοειδὲς ἐκκρίνεται καὶ ἐξίσταται καὶ γίγνεται ἡῆρ καὶ ὀμίχλη, τὸ δὲ λαμπρότατον καὶ κουφότατον αὐτοῦ λείπεται καὶ γλυκαίνεται ὑπὸ τοῦ ἡλίου καίόμενον τε καὶ ἐψόμενον· γίνεται δὲ καὶ τᾶλλα πάντα τὰ ἐψόμενα αἰεὶ γλυκέα· **7** Ἔως μὲν οὖν διεσκεδασμένον ἢ καὶ μήπω ξυνεστήκη, φέρεται μετέωρον· ὀκόταν δὲ κου ἀθροισθῆ καὶ ξυστραφῆ ἐς τὸ αὐτὸ ὑπὸ ἀνέμων ἀλλήλοισιν ἐναντιωθέντων ἐξαίφνης, τότε καταρῶγγνυται ἢ ἂν τύχη πλείστον ξυστραφέν· Τότε γὰρ εἰκὸς τοῦτο μᾶλλον γίνεσθαι, ὀκόταν τὰ νέφεα [μῆ] ὑπὸ ἀνέμου «συ»στάσιν ἔχοντα ὠρμημένα ἔοντα καὶ χωρέοντα, ἐξαίφνης ἀντικόψη πνεῦμα ἐναντίον καὶ ἕτερα νέφεα· Ἐνταῦθα «τὰ» μὲν πρῶτα αὐτοῦ ἢ ξυστρέφεται, τὰ δὲ ὀπισθεν ἐπιφέρεται [τε] καὶ οὕτω παχύνεται, καὶ μελαίνεται καὶ ξυστρέφεται ἐς τὸ αὐτὸ καὶ ὑπὸ βάρους καταρῶγγνυται, καὶ ὄμβροι γίνονται· **8** Ταῦτα μὲν ἐστὶν ἄριστα κατὰ τὸ εἶκος· δεῖται δὲ ἀφέψεσθαι, καὶ ἀποσήπεσθαι· εἰ δὲ μῆ, ὀδμὴν ἴσχει πονηρὴν, καὶ βράγχοι καὶ βῆχες καὶ βαρυφωνίη τοῖσι πίνουσι προσίσταται· **9** Τὰ δὲ ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλων πονηρὰ πάντα· ὀκόταν γὰρ ἅπαξ παγῆ, οὐκέτι ἐς τὴν ἀρχαίην φύσιν καθίσταται, ἀλλὰ τὸ μὲν αὐτοῦ λαμπρὸν καὶ κοῦφον καὶ γλυκὺ ἐκπῆγγνυται καὶ ἀφανίζεται, τὸ δὲ θολωδέστατον καὶ σταθμωδέστατον λείπεται· **10** Γνοίης δ' ἂν ὦδε· εἰ γὰρ βούλει, ὅταν ἢ χειμῶν, ἐς ἀγγεῖον μέτρῳ ἐγχείας ὕδωρ θείναι ἐς τὴν αἰθρίην, ἵνα πήξεται μάλιστα, ἔπειτα τῆ ὑστεραίῃ ἐσενεγκῶν ἐς ἀλέην, ὅπου χαλάσει μάλιστα ὁ παγετὸς, ὀκόταν δὲ λυθῆ, ἀναμετρεῖν τὸ ὕδωρ, εὐρήσεις ἔλασσον συχνῶ· **11** Τοῦτο τεκμήριον, ὅτι ὑπὸ τῆς πήξις ἀφανίζεται καὶ ἀναξηραίνεται τὸ κουφότατον καὶ λεπτότατον, οὐ γὰρ τὸ βαρύτερον καὶ παχύτερον· οὐ γὰρ ἂν δύναίτο· Ταύτη οὖν νομίζω πονηρό-

izdiže samo iz močvara, već i iz mora odnosno iz svega u čemu ima vlage, a u svemu ima vlage. **4** Čak i iz samih ljudi Sunce izvlači najfiniji i najlakši deo telesnih tečnosti. Evo najvećeg dokaza: kad se čovek šeta po Suncu ili sedi na Suncu sa haljinom na sebi, oni delovi kože koje Sunce obasja, neće se oznojiti, jer Sunce izvlači znoj čim se ukaže (na površini kože). Onaj deo kože, koji je zaštićen haljinom ili čim drugim, oznoji se. Dakle, znoj se izlučuje i na silu izdvaja pod uticajem Sunca, a odećom se čuva, tako da ne iščezava pod uticajem Sunca. No, kada čovek dođe u hlad, celo telo se podjednako znoji¹⁰, jer ga Sunce više ne obasjava. **5** Zbog toga¹¹ se kišnica od svih voda najpre kvari i ima težak miris, jer je sjedinjena i smešana od mnogih (drugih voda), tako da se vrlo brzo kvari. **6** Osim toga, pošto se (ta voda) izdvoji i uzdigne, pošto je nošena tamo-amo i izmešana sa vazduhom, iz nje se izdvaja taman deo sličan noći, udaljuje se i postaje izmaglica i magla, a najbistriji i najlakši deo ostaje tu i postaje slađi, pošto ga je Sunce spalilo i skuvalo – inače, i sve drugo što je skuвано postaje uvek slađe. **7** I dok je voda tako, dakle, raštrkana i još se ne sastavlja, drži se visoko. Čim se negde nagomila i vetrovi, koji se odjednom sukobe, je na isto mesto zbiju, tad se ona provali na onom mestu na kom je najviše zbijena. Naime, veća je prilika da će do ovoga doći, kada se oblaci, koji su se zgusnuli pod dejstvom vetra, u svom kretanju i napredovanju iznenada sudare sa suprotnim vetrom i drugim oblacima. Tada se prednji deo oblaka zbije, a zadnji deo potom pritisne, i tako postane debeo, crn i zbije se sa ovim prethodnim, tako da se od težine provali i nastanu kiše. **8** Takva voda je, kako je i prirodno, najbolja. Ipak treba da se prokuva i (tako) ukloni kvarljivost – ako se to ne učini, ima težak miris i izaziva promuklost, kašalj i dubok glas kod onih koji je piju. **9** Svaka voda nastala od snega i leda je loša. Naime, pošto se jednom zaledi, više se ne vraća svojoj staroj prirodi, već joj se bistrina, lakoća i slast odvoje tokom leđenja¹² i nestanu, a najmutniji i najmuljevitiji deo ostaje. **10** U to se možeš uveriti na sledeći način: ako hoćeš, u toku zime sipaj vodu mericom u posudu i stavi napolje, na ono mesto gde će se najbolje stegnuti, a zatim sledećeg dana stavi na toplo mesto gde će se led najbolje otkraviti i, pošto se otopi, izmeri vodu i naći ćeš da je ima mnogo manje. **11** To je dokaz da usled zamrzavanja nestaje i suši se najlakši i najfiniji deo, ne

τατα ταῦτα τὰ ὕδατα εἶναι τὰ ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλου, καὶ τὰ τούτοις ἐπόμενα πρὸς ἅπαντα χρήματα. Περὶ μὲν οὖν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ τῶν ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλων οὕτως ἔχει.

IX 1 Λιθίῳσι δὲ μάλιστα ἄνθρωποι καὶ ὑπὸ νεφριτίδων καὶ στραγγουρίης ἀλίσκονται καὶ ἰσχιάδων, καὶ κῆλαι γίνονται, ὅκου ὕδατα πίνουσι παντοδαπώτατα καὶ ἀπὸ ποταμῶν μεγάλων, ἐς οὓς ποταμοὶ ἕτεροι ἐμβάλλουσι, καὶ ἀπὸ λίμνης ἐς ἣν ῥεύματα πολλὰ καὶ παντοδαπὰ ἀφικνεῦνται, καὶ ὁκόσοι ὕδασι ἐπακτοῖσι ἢ χρέονται διὰ μακροῦ ἀγομένοισι, καὶ μὴ ἐκ βραχέος. **2** Οὐ γὰρ οἶόν τε ἕτερον ἐτέρῳ εὐοικεῖν ὕδωρ, ἀλλὰ τὰ μὲν γλυκέα εἶναι, τὰ δὲ ἀλυκά τε καὶ στυπτηριώδεα, τὰ δὲ ἀπὸ θερμῶν ῥέειν· ξυμμισγόμενα δὲ ταῦτα ἐς ταῦτὸν ἀλλήλοισι στασιάζειν, καὶ κρατεῖν αἰεὶ τὸ ἰσχυρότατον· ἰσχύει δὲ οὐκ αἰεὶ τῶντῶ, ἀλλὰ ἄλλοτε ἄλλο κατὰ τὰ πνεύματα· τῷ μὲν γὰρ βορῆς τὴν ἰσχὺν παρέχεται, τῷ δὲ ὁ νότος, καὶ τῶν λοιπῶν πέρι ὠντὸς λόγος. Ὑφίστασθαι οὖν τοῖσι τοιούτοις ἀνάγκη ἐν τοῖσιν ἀγγείοισιν ἰλὺν καὶ ψάμμον· Καὶ ἀπὸ τούτων πινομένων τὰ νοσήματα γίνεται τὰ προειρημένα· **3** ὅτι δὲ οὐχ ἅπασιν ἐξῆς, φράσω· Ὀκόσων μὲν ἢ τε κοιλίη εὐροός τε καὶ ὑγιερὴ ἐστὶ καὶ ἡ κύστις μὴ πυρετώδης μηδὲ ὁ στόμαχος τῆς κύστιος ξυμπέφρακται λίην, οὗτοι μὲν διουρεῦσι ῥηϊδίως καὶ ἐν τῇ κύστει οὐδὲν ξυστρέφεται· **4** Ὀκόσων δὲ ἂν ἡ κοιλίη πυρετώδης ἢ, ἀνάγκη καὶ τὴν κύστιν τῶντῶ πάσχειν· ὀκόταν γὰρ θερμανθῆ μάλλον τῆς φύσιος, ἐφλέγμηνεν αὐτῆς ὁ στόμαχος· ὀκόταν δὲ ταῦτα πάθη, τὸ οὖρον οὐκ ἀφήσιν, ἀλλ' ἐν ἐωυτῇ ξυνέψει καὶ συγκαίει, καὶ τὸ μὲν λεπτότατον αὐτοῦ καὶ τὸ καθαρώτατον διεῖ καὶ ἐξουρεῖται, τὸ δὲ παχύτατον καὶ θολωδέστατον ξυστρέφεται καὶ συμπήγνυται· τὸ μὲν πρῶτον μικρὸν, ἔπειτα μεῖζον γίνεται· κυλινδούμενον γὰρ ὑπὸ τοῦ οὖρου, ὅ τι ἂν ξυνίστηται παχύ, ξυναρμόζει πρὸς ἐωυτὸ καὶ οὕτως αὐξεται τε καὶ πωροῦται. Καὶ ὀκόταν οὖρη, πρὸς τὸν στόμαχον τῆς κύστιος προσπίπτει ὑπὸ τοῦ οὖρου βιαζόμενον, καὶ κωλύει οὐρεῖν, καὶ ὀδύνην παρέχει ἰσχυρὴν· ὥστε τὰ αἰδοῖα τρίβουσι καὶ ἔλκουσι τὰ παιδιά τὰ λιθίωντα· δοκεῖ γὰρ αὐτοῖσι τὸ αἴτιον ἐνταῦθα εἶναι τῆς οὐρήσιος. **5** Τεκμήριον δὲ ὅτι οὕτως ἔχει· τὸ γὰρ οὖρον λαμπρότατον οὐρέουσιν οἱ λιθίωντες, ὅτι ἢ τὸ παχύτατον καὶ θολωδέστατον αὐτοῦ μένει καὶ συστρέφεται. Τὰ μὲν πλεῖστα οὕτω λιθιά· γίνεται δὲ πῶρος καὶ ἀπὸ τοῦ γάλακτος, ἣν μὴ ὑγιερὸν ἢ, ἀλλὰ θερμόν τε λίην καὶ χολῶδες· τὴν γὰρ κοιλίην διαθερμαίνει καὶ τὴν κύστιν, ὥστε τὸ οὖρον ξυγκαϊόμενον ταῦτα πάσχειν. Καὶ φημὶ ἄμεινον εἶναι τοῖσι παιδίοισι τὸν οἶνον ὡς ὑδαρέστατον διδόναι· ἦσον γὰρ τὰς φλέβας ξυγκαίει καὶ ξυναυαίνει. **6** Τοῖσι δὲ θήλεσι λίθοι οὐ γίνονται ὁμοίως· ὁ γὰρ οὖρη ἢ τῆρ βραχὺς ἐστὶν ὁ τῆς κύστιος καὶ εὐρὺς, ὥστε βιάζεσθαι

najteži i najgušći, jer to ne bi moglo da se desi. Stoga, dakle, smatram da su najlošije vode za sve namene one nastale od snega i leda, kao i one koje su im slične. Tako je, dakle, sa kišnicom, i vodom nastalom od snega i leda.

IX 1 Ljudi u velikoj meri oboljevaju od kamena, stradaju i od nefritisa, otežanog mokrenja i bola u kuku,¹³ a javljaju se i mošnični tumori tamo gde piju svakojaku vodu, i onu iz velikih reka, u koje se ulivaju druge reke, i iz jezera, u koja mnogi i svakojaki tokovi stižu, a i kada koriste strane vode, dovedene iz daleka, a ne iz okoline. **2** Naime, nema nijedne vode koja je jednaka nekoj drugoj, već su jedne slatke, druge slane i ukusa stipse, treće dolaze iz toplih izvora. One se, izmešane na istom mestu, sukobljavaju među sobom, a uvek prevlada najjača. Ne prevlada uvek jedna voda, već nekada i druga, u zavisnosti od vetrova. Jednoj, naime, pruža snagu severac, drugoj južni vetar, a i sa ostalima je tako. U takvim vodama se, dakle, nužno talože pesak i mulj na dnu posude i od pijenja takve vode pojavljuju se gorepomenute bolesti. **3** U nastavku ću govoriti i o tome da to nije uvek tako. — Ljudi kojima želudac dobro vari i zdrav je, a bešika nije upaljena, dok grlić bešike nije isuviše jako zatvoren, lako uriniraju i u bešici im se ništa ne taloži. **4** No, onima kojima je želudac upaljen, i bešika mora biti istom podložna, jer uvek kada je ona (bešika) u vatri većoj nego što je prirodno, i njen grlić je upaljen. Kadgod se to desi, bešika ne izlučuje urin, već ga unutar sebe greje i spaljuje. Pri tom najfiniji i najbistriji deo njegov prolazi i luči se u vidu mokraće, dok se najgušći i najblatnjaviji deo zgušnjava i zgrušava. Iako u početku male, tokom vremena od ovoga se stvaraju velike grudvice, jer dok kruže po mokraći one se sjedinjuju sa svakom stvari koja je u čvrstom stanju i na taj način se uvećavaju i otvrdnjuju. Tako, svaki put kada bolesnik mokri, grudvica pada u grlić bešike poterana mokraćom i sprečava izlučivanje mokraće te izaziva vrlo jak bol. Stoga se dečaci koji pate od kamena taru i češu svoje stidne organe – njima se čini da tu leži uzrok (ne)mokrenju. **5** Evo i dokaza da je to tako: oni koji pate od kamena mokre izuzetno bistru mokraću, jer se onaj najgušći i najmutniji deo zadržava u njima i zgrušava. Ovo je najčešći uzrok stvaranju kamena. Kamen¹⁴ nastaje i od mleka, ako nije zdravo, već isuviše toplo i puno žuči, te stoga onda zagreva želudac i bešiku, pa se

τὸ οὖρον ῥηϊδίως· οὔτε γὰρ τῇ χειρὶ τρίβει τὸ αἰδοῖον ὥσπερ τὸ ἄρσεν, οὔτε ἄπτεται τοῦ οὐρητήρος· ἐς γὰρ τὰ αἰδοῖα ξυντέτρηνται – οἱ δ' ἄνδρες οὐκ εὐθὺ τέτρηνται· διότι οἱ οὐρητήρες οὐκ εὐρεῖς – καὶ πίνουσι πλείον ἢ οἱ παῖδες. Περὶ μὲν οὖν τούτων ὧδε ἔχει ἢ ὅτι τούτων ἐγγύτατα.

Χ 1 Περὶ δὲ τῶν ὀρέων ὧδε ἂν τις ἐνθυμούμενος διαγινώσκῃ ὁκοῖόν τι μέλλει ἔσσεσθαι τὸ ἔτος, εἴτε νοσερὸν εἴτε ὑγιερὸν. **2** Ἦν μὲν γὰρ κατὰ λόγον γένηται τὰ σημεῖα ἐπὶ τοῖσι ἄστροισι δύνουσί τε καὶ ἐπιτέλλουσιν ἐν τε τῷ μετοπώρῳ ὕδατα γένηται καὶ ὁ χειμῶν μέτριος καὶ μήτε λίην εὐδῖος μήτε ὑπερβάλλων τὸν καιρὸν τῷ ψύχει ἐν τε τῷ ἤρῳ ὕδατα γένηται ὠραῖα καὶ ἐν τῷ θέρει, οὕτω τὸ ἔτος ὑγιεινότατον εἰκὸς εἶναι. **3** Ἦν δὲ ὁ μὲν χειμῶν αὐχμηρὸς καὶ βόρειος γένηται, τὸ δὲ ἤρ ἔπομβρον καὶ νότιον, ἀνάγκη τὸ θέρος πυρετῶδες γίνεσθαι καὶ ὀφθαλμίας καὶ δυσεντερίας ἐμποιεῖν. Ὀκόταν γὰρ τὸ πνίγος ἐπιγένηται ἐξαίφνης, τῆς τε γῆς ὑγρῆς ἐούσης ὑπὸ τῶν ὄμβρων τῶν ἡλρινῶν καὶ ὑπὸ τοῦ νότου, ἀνάγκη διπλόον τὸ καῦμα εἶναι ἀπὸ τε τῆς γῆς διαβρόχου ἐούσης καὶ θερμῆς καὶ ὑπὸ τοῦ ἡλίου καίοντος, τῶν τε κοιλιῶν μὴ ξυνεστηκυῶν τοῖσιν ἀνθρώποισι μήτε τοῦ ἐγκεφάλου ἀνεξηρασμένου – οὐ γὰρ οἶόν τε τοῦ ἤρος τοιούτου ἐόντος μὴ οὐ πλαδᾶν τὸ σῶμα καὶ τὴν σάρκα – ὥστε τοὺς πυρετοὺς ἐπιπίπτειν ὀξυτάτους ἅπασιν, μάλιστα δὲ τοῖσι φλεγματίησι. Τὰς δὲ δυσεντερίας εἰκὸς ἐσθι γίνεσθαι καὶ τῆσι γυναιξὶ καὶ τοῖσιν εἶδεσι τοῖσιν ὑγροτάτοισι. **4** Καὶ ἦν μὲν ἐπὶ κυνὸς ἐπιτολῆ ὕδωρ ἐπιγένηται καὶ χειμῶν καὶ οἱ ἐτησῖαι πνεύσωσιν, ἐλπίς παύσασθαι καὶ τὸ μετόπωρον ὑγιερὸν γενέσθαι· ἦν δὲ μὴ, κίνδυνος θανάτους τε γενέσθαι τοῖσι παιδίοισι καὶ τῆσι γυναιξὶ, τοῖσι δὲ πρεσβύτησιν ἥκιστα, τοὺς τε περιγενομένους ἐς τετραταίους ἀποτελευτᾶν καὶ ἐκ τῶν τετραταίων ἐς ὕδρωπας. **5** Ἦν δ' ὁ χειμῶν νότιος γένηται καὶ ἔπομβρος καὶ εὐδῖος, τὸ δὲ ἤρ βόρειόν τε καὶ αὐχμηρὸν καὶ χειμέριον, πρῶτον μὲν τὰς γυναῖκας, ὁκόσαι ἂν τύχωσιν ἐν γαστρὶ ἔχουσαι καὶ ὁ τόκος αὐτῆσιν ἢ πρὸς τὸ ἤρ, τιτρώσκελλσθαι εἰκὸς· ὁκόσαι δ' ἂν καὶ τέκωσιν, ἀκρατέα τὰ παιδιά τίκτειν καὶ νοσώδεα, ὥστε ἢ αὐτίκα ἀπόλλυσθαι ἢ ζῶειν λεπτά τε ἐόντα καὶ ἀσθενέα καὶ νοσώδεα. Ταῦτα μὲν τῆσι γυναιξὶ. **6** τοῖσι δὲ λοιποῖσι δυσεντερίας καὶ ὀφθαλμίας ξηρὰς καὶ ἐνίοισι κατάρρους ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐπὶ τὸν πλεύμονα. Τοῖσι μὲν οὖν φλεγματίησι τὰς δυσεντερίας εἰκὸς γίνεσθαι, καὶ τῆσι γυναιξὶ φλέγματος ἐπικαταρρύνεντος ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου διὰ τὴν ὑγρότητα τῆς φύσεως, τοῖσι δὲ χολώδεσιν ὀφθαλμίας ξηρὰς διὰ τὴν θερμότητα καὶ ξηρότητα τῆς σαρκός, τοῖσι δὲ πρεσβύτησι κατάρρους διὰ τὴν ἀραιότητα καὶ τὴν ἔκτεξιν τῶν φλεβῶν, ὥστε ἐξαίφνης τοὺς μὲν ἀπόλλυσθαι, τοὺς δὲ παραπλήκτους

mokraća, prethodno spaljena, ponaša na opisani način. Tvrdim takođe da je deci najbolje davati što razvodnjenije vino jer ono manje pali i suši žile. **6** U žena se kamen ne javlja u tolikoj meri. Naime, mokraćni kanal bešike im je kratak i širok, tako da se lako izbacuje mokraća. One i ne češu rukama stidne organe, poput muškaraca, niti se dohvataju mokraćnog kanala pošto on izlazi na stidne organe, dok kod muškaraca ne izlazi pravo na stidne organe i zato im ni mokraćni kanal nije širok. Žene i piju više nego dečaci. To je tako ili približno tako.

X 1 Što se tiče godišnjih doba, na sledeći način se može posmatranjem razaznati kakva će biti godina, da li bolesna ili zdrava. **2** Ako se, dakle, prema redu javljaju znamenja u vreme izlaska i zalaska zvezda, a u jesen nastane kiša, dok je zima umerena i nije ni previše blaga ni preterano hladna, i u proleće i leto budu sezonske kiše, takva godina je, prirodno, najzdravija. **3** A ako pak nastane zima suva i izložena severcu, pa proleće kišovito i izloženo južnom vetru, leto nužno biva pogodno za groznice i izaziva oftalmije i dizenteriju. Jer kadagod iznenada nastupi omorina, pošto je zemlja natopljena zbog prolećnih kiša i jugovine, neizbežno dolazi do udvostručene žege¹⁵ – od vlažne i tople zemlje i od Sunca koje pali. Pošto creva ljudima nisu stegnuta, a ni mozak im nije suv – takvo proleće, naime, mora da razmekša telo i meso – onda akutne groznice napadaju sve redom, a posebno flegmatične ljude. Prirodno je da se dizenterije javljaju među ženama i onima koji deluju kao izuzetno vlažne konstitucije. **4** A ako pri pojavi Sirijusa¹⁶ nastane olujna kiša i zaduvaju etezijski vetrovi,¹⁷ postoji nada da će se vreme ustaliti i da će jesen biti zdravija. Ako do toga ne dođe, postoji opasnost da ne nastane umiranje žena i dece, a u manjoj meri i među starcima, te da i oni koji se oporave ne zakače četvrtaču, pa od nje i hidropsiju. **5** Ako je zima, pak, topla, kišovita i blaga, a proleće potom hladno, suvo i zimovito, upravo one žene, koje se dese trudne i čiji porođaj bi pao u proleće, pobace. A ako se čak i porode, donose na svet slabu i bolešljivu decu, tako da ona ili namah umiru, ili žive kratko, budući nejaka i bolešljiva. Tako je sa ženama. **6** Ostalima se pojavljuju dizenterije, suve oftalmije, a ponekima i izlivi iz glave u pluća. Onima koji su flegmatični prirodno se javljaju dizenterije, kao i ženama, pošto im se flegma sliva iz mozga, zbog vlažnosti njihove prirode. Onima koji su žučni tip pojavljuju se oftalmije, suve

γίνεσθαι τὰ δεξιὰ. **7** Ὅκοταν γὰρ τοῦ χειμῶνος ἐόντος νοτίου καὶ θερμοῦ τὸ σῶμα μὴ ξυνίστηται μηδ' αἰ φλέβες, τοῦ ἤρος ἐπιγινόμενου βορείου καὶ ἀυχμηροῦ καὶ ψυχροῦ ὁ ἐγκέφαλος, ὀπηνίκα αὐτὸν ἔδει ἅμα τῷ ἤρι διαλύεσθαι καὶ καθαίρεσθαι ὑπὸ τε κορυζῆς καὶ βράγχου, τη ἴνικαυτα πῆγνυταί τε καὶ συνίσταται, ὥστε ἐξαίφνης τοῦ θέρος ἐπιγενομένου καὶ τοῦ καύματος, καὶ «μεγάλης» τῆς μεταβολῆς ἐπιγινόμενης, ταῦτα τὰ νοσεύματα ἐπιπίπτειν. **8** Καὶ ὁκόσαι μὲν τῶν πόλεων κέονται τε καλῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν πνευμάτων ὕδασί τε χρέονται ἀγαθοῖσιν, αὐταὶ μὲν ἤσσον αἰσθάνονται τῶν τοιούτων μεταβολέων, ὁκόσαι δὲ ὕδασί τε ἐλείοισι χρέονται καὶ λιμνώδεσι κέονται τε μὴ καλῶς τῶν πνευμάτων καὶ τοῦ ἡλίου, αὐταὶ δὲ μᾶλλον. **9** Κῆν μὲν τὸ θέρος ἀυχμηρὸν γένηται, θᾶσσον παύονται αἰ νοῦσοι· ἦν δὲ ἔπομβρον, πολυχρόνιοι γίνονται, καὶ φαγεδαίνας κίνδυνος ἐγγίνεσθαι ἀπὸ πάσης προφάσιος, ἦν ἔλκος ἐγγένηται, καὶ λειεντερίαι καὶ ὕδρες τελευτῶσι τοῖσι νοσεύμασιν ἐπιγίνονται· οὐ γὰρ ἀποξηραίνονται αἰ κοιλίαι ῥηϊδίως. **10** Ἦν δὲ τὸ θέρος ἔπομβρον γένηται καὶ νότιον καὶ τὸ μετόπωρον, τὸν χειμῶνα ἀνάγκη νοσερὸν εἶναι, καὶ ἴ τοῖσι φλεγματίησι καὶ τοῖσι γεραιτέροισι τεσσαράκοντα ἐτέων καύσους γίνεσθαι εἰκὸς, τοῖσι δὲ χολώδεσι πλευρίτιδας καὶ περιπλευμονίας. **11** Ἦν δὲ τὸ θέρος ἀυχμηρὸν γένηται καὶ νότιον, τὸ δὲ μετόπωρον ἔπομβρον καὶ βόρειον, κεφαλαλγίας ἐς τὸν χειμῶνα καὶ σφακέλους τοῦ ἐγκεφάλου εἰκὸς γίνεσθαι, καὶ προσέτι βῆχας καὶ βράγχους καὶ κορυζας, ἐνίοισι δὲ καὶ φθίσιος. **12** Ἦν δὲ βόρειόν τε ἦ καὶ ἄνυδρον, καὶ μήτε ἐπὶ τῷ κυνὶ γένηται ὕδωρ μήτε ἐπὶ τῷ ἀρκτούρω, τοῖσι μὲν φλεγματίησι φύσει οὕτως ἂν ξυμφέροι μάλιστα καὶ τοῖσιν ὑγροῖσι τὰς φύσιος καὶ τῆσι γυναιξί, τοῖσι δὲ χολώδεσι τοῦτο πολεμιώτατον γίνεται· λίην γὰρ ἀναξηραίνονται· καὶ ὀφθαλμῖαι αὐτοῖσιν ἐπιγίνονται ξηραὶ καὶ πυρετοὶ ὀξεῖς καὶ πολυχρόνιοι, ἐνίοισι δὲ καὶ μελαγχολίαι· τῆς γὰρ χολῆς τὸ μὲν ὑγρότατον καὶ ὑδαρέστατον ἀναλοῦται, τὸ δὲ παχύτατον καὶ δριμύτατον λείπεται, καὶ τοῦ αἵματος κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἀφ' ὧν ταῦτα τὰ νοσεύματα αὐτοῖσι γίνεται. Τοῖσι δὲ φλεγματίησι πάντα ταῦτα ἀρωγά ἐστίν· ἀποξηραίνονται γὰρ καὶ ἐς τὸν χειμῶνα ἀφικνεόνται, οὐ πλαδῶντες, ἀλλ' ἀνεξηρασμένοι. [Ἦν δὲ ὁ χειμῶν βόρειος γένηται καὶ ξηρός, τὸ δὲ ἦρ νότιον καὶ ἔπομβρον, κατὰ τὸ θέρος ὀφθαλμῖαι γίνονται ἰσχυραί, τοῖσι δὲ παισὶ καὶ γυναιξὶ πυρετοί.]

XI 1 Κατὰ ταῦτά τις ἐννοεῦμενος καὶ σκοπεύμενος προειδεῖν ἂν τὰ πλεῖστα τῶν μελλόντων ἔσεσθαι ἀπὸ τῶν μεταβολέων. Φυλάσσεσθαι δὲ χρὴ μάλιστα τὰς μεταβολὰς τῶν ὥρέων τὰς μεγίστας καὶ μήτε φάρμακον δίδοναι ἐκόντα μήτε καίειν ἔτι ἐς κοιλίην μήτε ἴ τέμνειν,

zbog toplote i suvoće tela. Kod starih se javljaju izlivi, zbog poroznih i istopljenih žila, tako da jedni iznenada umiru, a drugi postaju oduzeti u desnoj strani¹⁸. **7** Kada, zbog tople zime i toplote tela, ne očvrzne mozak a ni vene, i pošto usledi resko, suvo i hladno proleće, mozak se tada, baš kad treba da se zajedno s prolećem oslobodi i očisti putem izliva i promuklosti, zamrzne i stvrdne, pa se iznenada obruše te bolesti, pošto je došlo leto i usledila i vrečina i promena. **8** Oni pak gradovi koji leže dobro spram Sunca i vetrova, a imaju i dobru vodu, manje osećaju takve promene. Gradovi, opet, koji koriste barsku i močvarnu vodu, a leže loše u odnosu na Sunce i vetrove, više ih osećaju. **9** Ako nastane suvo leto, bolesti brže prestaju – ako, pak, bude kišovito, bolesti postaju dugotrajne. U slučaju da dođe do rana, postoji opasnost od njihovog pretvaranja u grizlicu¹⁹ iz najneznatnijeg razloga. A lijenterične stolice²⁰ i hidropsija nastaju pošto se bolesti okončaju – naime, creva se ne suše lako. **10** Ako je leto kišovito i toplo kao i jesen, zima je nužno nezdrava, pa se kod flegmatičnih i kod onih starijih od četrdeset godina lako javljaju goruće groznice, a kod žučnih tipova ljudi pleuritis i peripneumonija. **11** A ako se leto pokaže suvo i resko, no jesen kišovita i ojužena, u zimu, onda, prirodno nastaju glavobolje i suve gangrene mozga, a još i promuklost, prehlade i kašalj, kod nekih čak i sušica. **12** Ali, ako je vreme sa severcem i bezvodno i nije kišovito ni tokom »pasje vrućine«, ni u vreme Arktura,²¹ ono je vrlo prijatno flegmatičnim i vlažnim prirodoma, kao i ženama. S druge strane, žučnim tipovima ono je izuzetno štetno, jer se odviše suše, te ih napadaju suve oftalmije kao i akutne i dugotrajne groznice, a kod nekih se čak javlja i crna žuč. Jer najvlažniji i najvodeniiji deo žuči se suši i troši se, a najgušći i najoporiji deo ostaje, slično kao i kod krvi. Iz tog razloga kod njih nastaju pomenute bolesti. Flegmatičnim ljudima je sve ovo od pomoći, jer se isuše i stižu u zimu ne mlitavi, već osušeni. [Ako je zima sa puno severca i suva, a proleće s jugovinom i kišovito, u leto se javljaju teške oftalmije, a kod dece i žena groznice.]²²

XI 1 Ovako rasuđujući i posmatrajući, mogao bi svako predvideti većinu onoga što će se desiti kao posledica promena. Treba se u najvećoj meri čuvati naglih promena godišnjih doba i ne treba svojevolumno davati lekove, niti paliti ono što je u utrobi, niti seći, pre nego što

πρὶν παρέλθωσιν αἱ ἡμέραι <αἱ> δέκα ἢ καὶ πλείονες· 2 Μέγισται δὲ εἰ-
σιν αἶθε καὶ ἐπικινδυνόταται, ἡλίου τροπαὶ ἀμφότεραι καὶ μᾶλλον αἱ
θεριναί, καὶ ἰσημερίαι νομιζόμεναι εἶναι ἀμφότεραι, μᾶλλον δὲ αἱ
μετοπωριναί. Δεῖ δὲ καὶ τῶν ἀστρῶν τὰς ἐπιτολὰς φυλάσσεσθαι, καὶ
μάλιστα τοῦ κυνός, ἔπειτα ἀρκτούρου, καὶ ἔτι πληϊάδων δύσιν· τὰ τε
γὰρ νοσεύματα μάλιστα ἐν ταύτησι τῆσιν ἡμέρησι κρίνεται καὶ τὰ
μὲν ἀποφθίνει, τὰ δὲ λήγει, τὰ δὲ ἄλλα πάντα μεθίσταται ἐς ἕτερον
εἶδος καὶ ἑτέραν κατάστασιν. Περὶ μὲν τούτων οὕτως ἔχει.

prođe deset dana ili više. **2** Najveće i najopasnije su ove četiri promene: oba solsticija, posebno letnja dugodnevica, kao i obe ravnodnevice, posebno jesenja. Treba se čuvati i od izlaska zvezda, a posebno od »pasjih dana«, potom od Arktura i još od zalaska Plejada, jer ishod najvećeg broja bolesti odlučuje se u te dane.²³ Neke bolesti uzrokuju smrt, neke se okončaju, a sve ostale se prometnu u drugi oblik i u drugo stanje.

Napomene

¹ Zbunjujuću grčku konstrukciju *περι δὲ τῶν λοιπῶν ὑδάτων* Žuana upoređuje sa *περι δὲ τῶν ἄλλων ὑδάτων* gde pridev, naizgled nepotreban, znači »uostalom, što se ostalog tiče« (Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik...*, II, 1, 275 A 1). V. Jouanna (1996), 268.

² Pomen žuči na ovom mestu i flegme red niže potvrđuju da je autor ovog spisa takođe baratao nekom od teorija o telesnim tečnostima (v. uvod, str. 6). Zanimljivo je da se ovde žuč povezuje sa letom dakle *toplim*, a flegma sa zimom dakle *hladnim*, dok je nešto više u spisu (III i IV, Littré II, 16; 20 = Jouanna, 190, 8; 193, 4) flegma povezana sa gradovima okrenutim prema vrućim vetrovima, a žuč sa onim okrenutim prema hladnim vetrovima. Kao što sam već napomenula, ova »nefiksiranost« teorije telesnih tečnosti govori o starini spisa. V. Jouanna (1996), str. 269.

³ Grčko *καταλελεπτύνθαι καὶ κατισχάνθαι* prevela sam »izmršan i ispošćen« jer se, po svemu sudeći, radi o homojarktonu odnosno glasovnom podudaranju početka dve reči. Naš najstariji grčki rukopis ne čuva drugi glagol (a ni Litreovo izdanje), ali ga latinski prevod samog spisa i arapski prevod Galenovih komentara na ovaj spis čuvaju, što opravdava njegovo restituisanje.

⁴ »Intermitentne groznice (nastupne – povišena telesna temperatura koja se javlja u manje ili više pravilnim razmacima isprekidanim periodima normalne temperature) gotovo uvek su bivale uzrokovane malarijom, koja je postojala u Grčkoj bar od neolita i javljala se, već dosta rano, u svoja tri oblika (uzročnici: *Plasmodium vivax*, *Plasmodium malariae*, *Plasmodium falciparum*). Nastupi groznice bili su odeljeni pravilnim intervalima od 2, 3 ili 4 dana, i odatle imena *tertiana*, *quartana* odn. *quintana* (sc. *febris*), pri čemu su slezina i jetra bile hipertrofirane. Malarija u najozbiljnijem obliku (*Plasmodium falciparum* – *quintana*) nestajala je i ponovo se javljala u različitim razdobljima i, generalno, nikada nije potpuno nestala. Razlozi ovih variranja (u pojavi oboljenja – prim. prev.) su u prvom redu klimatski ... i interesantno je primetiti da periodi najvećeg prosperiteta teže da se poklope sa opadanjima u učestalosti malarije, i obratno.« – J.-N. Biraben, »Diseases in Europe: Equilibrium and Breakdown of the Pathocenosis« *Western Medical Thought...*, str. 319–353, ovde 324–325.

⁵ O terminu *καῦσος* vidi Stevanović (2003): *Tehnička leksika zbirke Epidemija Hipokratskog korpusa: rečnik promene (pojmovi toplog, hladnog i boje)*, str. 52.

⁶ O »beloj flegmi« takođe Stevanović (2003), str. 59.

⁷ Što je voda kvalitetnija, manje joj se vina mora dodavati. V. Jouanna (1996), str. 202.

⁸ Grčki izrazi *ἀνατολή τοῦ ἡλίου*, *ἀνατολή θερινή*, *ἀνατολή χειμερινή* teško su prevodivi, jer se radi o mestima na nebu, delovima neba na kojima se Sunce nalazi u vreme letnje dugodnevice, odnosno zimske kratkodnevice.

⁹ Pošto je varenje zamišljano kao kuvanje, ovde se povlači analogija: dejstvo vode na namirnice u stomaku analogno je dejstvu vode na namirnice u loncu. Vidi Jouanna (1996), str. 204 i 274.

¹⁰ U prethodnom izdanju ovog prevoda (Stevanović (2000)), grčki tekst glasio je *δουεῖ*, jer se Litre poveo za greškom rukopisa V (*Vaticanus gr.* 276, XII vek), koji je u osnovi

Litreovog izdanja. Pravilno čitanje *ιδίει* je, međutim, potvrđeno arapskim prevodom Galenovih komentara, dok je u grčkom prevodu došlo do gubitka inicijalne jote.

¹¹ Uzročno povezivanje nije sa prethodnim izlaganjem (VIII. 4) o znojenju kod čoveka, već sa VIII. 3 gde se kaže da kišnica nastaje isparavanjem iz močvara, mora i svega što sarži vlagu.

¹² U prethodnom izdanju ovog prevoda (Stevanović (2000)), grčki tekst glasio je *ἐκκρίνεται*, ali Žuana (v. Jouanna (1996), str. 207) kao i Diler (v. Diller (1970)) prihvataju Gadaldinijevo čitanje (*lectio difficilior*) *ἐκπιήγνυται* koje je potvrđeno latinskim prevodom (*gelat*) i arapskim prevodom Galenovih komentara.

¹³ Ista reč, *ισχυάς*, označava dve različite bolesti u antičkom i savremenom svetu. U antici se radilo o bolu u kuku, dok se danas radi o neuralgiji ishijadičnog nerva.

¹⁴ Rukopis V na ovom mestu daje *πρός*, što Litre, začudo, ne popravlja, dok se Džons opredeljuje za popravku iz *editio princeps* (*παισίν*), međutim Hajberg popravlja ovo mesto u *πῶρος* "kamen", na osnovu latinskog prevoda (*lapis*). Potvrda za ovu ispravku postoji i u arapskom prevodu Galenovih komentara.

¹⁵ O reči *καῦμα* kod Hipokrata vidi Stevanović (2003), str. 55.

¹⁶ Sirijus (ὁ Κύων) je najsjajnija zvezda sazvežđa Veliki Pas, koje se nalazi na južnoj nebeskoj polulopti. Izlazak Sirijusa istovremeno sa Suncem (ὁ Κύων ἔως ἐπιτέλλει) padao je 19. jula i trajao otprilike do polovine avgusta, što je bilo doba najveće žege, tako da i sama reč *κύων*, kao i latinski izraz *Sirius ardor*, označava upravo taj period – drugu polovinu jula i početak avgusta.

¹⁷ Ἐτήσια – periodični vetrovi koji duvaju sa severa ili severozapada na Egejskom moru tokom četrdesetak dana »pasje vrućine«.

¹⁸ I kod Litrea i kod Džonsa dolazi nakon *τὰ δεξιά* i *ἡ τὰ ἀριστερά*, što predstavlja Galenov citat ovog mesta koji on daje u svom *Komentar*u *Aforizama* (*In Hippocratis aphorismos comentarii VII*, Kühn, XVII.2, 589) sačuvanom na grčkom jeziku. Međutim, drugog opravdanja za ovaj dodatak nema: najstariji rukopis V ga nema, nema ga ni latinski prevod niti Galenovi komentari u arapskom prevodu.

¹⁹ O imenici *φαγεδαίνα* vidi Stevanović (2003), str. 89 i 92.

²⁰ Lijenterična je stolica u kojoj se nalazi mnogo delića potpuno nesvarene hrane.

²¹ Ἀρκτουρος (doslovce »čuvar Medveda«) naziv je zvezde iz sazvežđa Bootes (»Govedar«), naspram Velikog Medveda. Kao i u slučaju Sirijusa, ime ove zvezde može označavati vreme kada je ona vidljiva (od 17. septembra), tj. jesen.

²² Direktna predaja teksta (rukopis V) sadrži i rečenicu u uglastim zagradama; međutim, već od XVI veka je ona izdavačima bila sumnjiva. I Galen u svom komentaru beleži da on u svom primerku tu rečenicu nema. Vidi Jouanna (1996), str. 218.

²³ Dakle, posebna sredstva, koja prevazilaze dijetu odn. regimen – poput lekova, kauterizacije, puštanja krvi, hirurških zahvata – treba primenjivati samo u određenim okolnostima: ako se bolest protegne preko mere, ako je bol nepodnošljiv, ako bolest nastupi iznenada... U principu, hipokratska medicina (ali i većina medicinskih pravaca helenističkog i rimskog doba) najviše poverenja poklanjala je domenu medicine zvanom *dieta* (tradicionalna hipokratska podela medicine podrazumevala je dijetu/regimen, farmakologiju i hirurgiju).

Divna Stevanović

Šta je to u ljudskom biću: Celz, *Medicina* 4.1 i 8.1

Pojmovi o unutrašnjoj strukturi ljudskog tela u antici mogu biti zanimljivi današnjem čitaocu utoliko što korpus znanja iz te oblasti koje i laik danas poseduje prevazilazi znanja hipokratskih lekara. S druge strane, izuzetan razvoj anatomije tokom helenističkog razdoblja, čije tekovine su potom prenete u Rim, gotovo da nas zapanjuje. Jedno od svedočanstava tih tekovina jeste i delo *De medicina* Aula Kornelija Celza, a posebno prva poglavlja četvrte i osme knjige – detaljni opisi unutrašnjih organa i skeleta čovekovog – koja ćemo ovde doneti u originalu i prevodu. Prethodno ćemo dati pregled razvoja anatomskih znanja prema svedočanstvima najvećih grčkih medicinskih autora, počev od Hipokrata.

Među glavne osobenosti hipokratske medicine, pored racionalizma, spada i izuzetna sklonost posmatranju i detaljnom beleženju uočenog. Sve što se moglo primetiti u vezi s manifestacijama određene bolesti – bilo je beleženo, jer je prognoza, kao i dijagnoza, mogla nastati samo iz niza simptoma. Pažnja koja se posvećivala i najmanjem detalju podsticala je lekare da sastavljaju izuzetno precizne »kartone« o svojim pacijentima. Prvi put u istoriji medicine susrećemo se sa takvom vrstom posmatranja istorije bolesti u pojedinačnih pacijenata. Prvi zapisi o pojedinačnim pacijentima u spisima hipokratske škole javljaju se nakon Hipokratovog odlaska u Tesaliju. Sačuvani su u korpusu pod nazivom *Epidemiae*. Ako skupimo sve slučajeve bolesti sadržane u svim tomovima *Epidemiae*, raspoložemo sa stotinak njih. Ovi opisi, koji beleže simptome pacijenta iz dana u dan, od pojave bolesti do ishoda, obično fatalnog, ukazuju na to da se radi o beleškama *ad hoc*.

Kliničko posmatranje hipokratskih lekara dostiglo je, dakle, neosporno perfekciju, koristeći se u najvećoj mogućoj meri svime što se moglo opaziti čulima. Ipak, veština spoljnog posmatranja bila je prilično ograničena nepoznavanjem unutrašnjih organa. Naime, hipokratski lekari nisu secirali ljudska tela: oni su bili primorani da rekon-

struišu unutrašnju strukturu ljudskog tela ili na osnovu spoljnog ispitivanja ili koristeći se znanjima koja su stekli u seciranju životinja.

Dakle, relativno nepoznavanje unutrašnje strukture čovečijeg tela, očitovano u korpusu, ne treba da nas iznenadi. Čak i osnovni termini moderne medicine, poput »organa«, »nerava«, »vena« ili »arterija«, ako se koriste u prevođenju hipokratskih spisa, postaju anahronizmi, bar u smislu imenovanja delova ljudskog tela.

Hipokratski pojmovi o unutrašnjoj strukturi ljudskog tela

Hipokratski lekar je, naravno, poznao sve glavne organe – mozak, srce, pluća, jetru, bubrege, slezinu, bešiku – i znao je da su oni smešteni u dve prostrane duplje, gornju i donju, koje su odvojene dijafragmom. No, pojam »organa« još nije postojao, jer je »organ« aristotelovska tvorevina. Iako su znali za mišiće, hipokratski lekari nisu ništa znali o mišićnim kontrakcijama. Nisu razlikovali vene i arterije: rečju »arterija« označavalo se ono što mi danas nazivamo »traheja« (dušnik). Arterijski puls još nije bio otkriven, i nije korišćen za dijagnosticiranje sve do helenističkog doba.

Dakle, umesto o organima, kada govorimo o hipokratskoj medicini, bolje je govoriti o »sudovima«: verovalo se da ti sudovi prenose ne samo krv već i vazduh, a možda i druge tečnosti. Raspored sudova unutar tela bio je prepušten mašti – svaki od većih opisa u korpusu nudio je svoj sistem. Hipokratski lekar, naravno, nije ništa znao o cirkulaciji krvi (koja je prvi put opisana tek u sedamnaestom veku).¹ Jedan lekar je smatrao da je »izvor« krvi glava, drugi da je to jetra, treći srce. Da bi pokazao da su njegovi prethodnici pogrešno smeštali početak sudova u glavu, i da on prvi pravilno razume da sudovi započinju u srcu, Aristotel citira, kao primer, dugi opis koji je napisao Polib (sačuvan u delu *De natura hominis*). Ovaj istaknuti Hipokratov đak govori o četiri para sudova koji prolaze kroz telo, počevši od glave, i idu sve do stopala, sa grananjima u rukama – a da nijednom ne pomene srce. Ali domen u kome su se lekari najviše oslanjali na maštu verovatno su ženske genitalije. Za matericu, recimo, smatralo se da luta telom u vrlo čudnim pravcima – da može da »propadne« sve

¹ Engleski anatom, fiziolog i embriolog William Harvey (1578–1657) prvi je opisao mali i veliki krvotok.

do nogu, izazivajući grčeve u nožnom palcu, ili da može da stigne do jetre, kukova, rebara, pa čak i do srca, to jest glave.²

Ako sa anatomije pređemo na fiziologiju, uočićemo nerazumevanje čak i takvih vitalnih funkcija kakve su disanje i varenje. Isto kao što je Polib bio kadar da opiše sistem sudova koji prenose krv ne spominjući srce, tako su neki drugi hipokratski autori uspeli da opišu put vazduha kroz telo ne obazirući se na pluća. Fenomen varenja je shvatan veoma maglovito: lekari su koristili izuzetno neprecizan termin »duplja« da označe želudac. Varenje je zamišljano kao neka borba između čoveka i hrane koju je on uneo u sebe, i ta se borba obično okončavala pobedom čovekovom. Varenje se upoređivalo i sa kuvanjem u loncu, ili sa vrenjem u kaci. Te tri paradigme su se u nekim objašnjenjima čak i kombinovale.

Dakle, hipokratsko poznavanje unutrašnjih čovekovih organa svodi se na onih šest-sedam osnovnih, sa veoma maglovitom predstavom o njihovom tačnom izgledu i funkcionisanju. To je i prirodno, ako se ima u vidu da su ta skromna znanja nastala slučajnim posmatranjem i po analogiji sa funkcionisanjem životinjskog organizma. S druge strane, na osnovu teksta koji je za ovu priliku pred nama ipak bismo pomislili da se antički pojmovi o unutrašnjoj strukturi ljudskog tela nisu drastično razlikovali od modernih. Jasno je da je takvo poznavanje čovekovih unutrašnjih organa moglo proisteći samo iz seciranja ljudskog tela. Praksa seciranja ljudskog leša (kao i vivisekcije) nastala je u Aleksandriji, ali je potrajala samo do I veka n. e. Celz se poslužio nasleđem helenističkih lekara, iako je u njegovo vreme još bilo moguće i lično se uveriti u tačnost njihovih izveštaja – no on, budući antikvar a ne lekar, to nije učinio. U uvodu svog dela (Prooemium 23), gde iznosi učenje različitih helenističkih medicinskih škola, Celz kaže i sledeće: *necessarium esse incidere corpora mortuorum, eorumque viscera atque intestina scrutari; longeque optime fecisse Herophilum et Erasistratum, qui nocentes homines a regibus ex carcere acceptos vivos inciderint.*³

² Corpus Hippocraticum, *De natura muliebri*, 3, 8, 14, 38, 48, 49, 63.

³ U tom delu teksta Celz iznosi učenje škole dogmatista, te se i ovde radi o dogmatističkom stavu: »Neophodno je rasecati leševe i istraživati njihovu unutrašnjost i

Prema tradiciji – koja je, po mišljenju Ludwiga Edelsteina,⁴ potpuno opravdana – seciranje čoveka nije vršeno do helenističkog doba, to jest do aleksandrijskog procvata nauka. Naravno, to ne znači da u homersko, a posebno ne u »hipokratsko« doba (V vek pre n. e.) nisu postojale izvesne tačne predstave o ljudskoj anatomiji. O tome svedoče i Homerovi detaljni opisi rana junaka pod Trojom, koji su čak doveli do pretpostavke da je takvo znanje moglo proisteći samo iz seciranja.⁵ S druge strane, zaista je malo verovatno da je težnja za sistematičnim, naučnim poznavanjem ljudskog tela mogla navesti »homerske« lekare da prenebregnu poštovanje prema mrtvima i raseku ljudski leš.

Na osnovu jednog poznijeg izvora – Halkidija, koji je u IV veku n. e. komentarisao Platonovog *Timaja* – nastala je pretpostavka da je Alkmeon iz Krotona, jedan od filozofa predsokratovaca, prvi secirao ljudsko telo, što nije verovatno, budući da ga Halkidije pominje samo na jednom mestu, i to u takvom kontekstu da bi se pre moglo zaključiti da se radi o hirurškoj intervenciji.

Hipokratski lekari sami nikad ne pominju seciranje, a služe se posmatranjem i analogijom sa životinjskim organima. Oni govore o »vidljivom«, to jest o spoljnim organima, i o »nevidljivom«, unutrašnjim organima, za čije poznavanje smatraju da je od koristi posmatranje vidljivih delova ljudskog tela. U spisu *O anatomiji*, autor

utrobu; to su najduže i najbolje radili Herofil i Erasistrat, koji su zločince, dobijene od kraljeva iz zatvora, žive rasekali.«

⁴ L. Edelstein, »Die Geschichte der Sektion in der Antike«, *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, Band 3, Heft 2, Berlin 1932, str. 50–106, ovde 86.

⁵ O. Körner, »Wie entstanden die anatomischen Kenntnisse in Ilias und Odyssee?«, *Münchener medizinische Wochenschrift* 69 (1922), str. 1484–7. Radi se, na primer, o sledećim stihovima (Ilijada, 22, 322 etc):

» Celu mu kožu medno pokrivaše oružje lepo
što ga je s jakoga svukô Patrokla kada ga smače;
samo se videlo grlo, gde upravo vrat od ramena
ključne razdvajaju kosti, gde najbrža smrt je životu.
Tu baš napadača Ahilej kopljem probode,
odmah mu kroz vrat nežni kopljani izidje šiljak.
Ali mu od meda teško dušnika ne probi koplje,
da je Ahileju mogô još koju reč progovorit.« (prev. M. N. Đurić)

daje opis dušnika, jetre, slezine, bubrega, srca i pluća; on pritom ne pravi razliku između vena i arterija; uopšte, njegovo anatomsko znanje je skromnije no Aristotelovo.

Istovremeno sa hipokratskim lekarima, pa i neko vreme nakon njih, filozofi i naučnici su se takođe bavili izučavanjem ljudskog tela i davali njegove opise analogno unutrašnjim organima životinja. Pomenuti Alkmeon iz Krotona se, prema tradiciji, služio seciranjem i visekcijom životinja nastojeći da spozna strukturu ljudskog tela.

Platonovo poznavanje anatomije, s druge strane, zapravo nije zasnovano ni na ljudskom ni na životinjskom seciranju. Na osnovu opisa rada srca u njegovom *Timaju* jasno je da su njegova anatomska shvatanja uslovljena njegovim trodelnim učenjem o duši, a ne anatomskim istraživanjima. Dok je u predsokratovaca nemoguće razdvojiti filozofske od naučnih motiva, kod Platona, barem u *Timaju*, filozofija se odvaja od nauke. Iz sledećeg opisa rada srca datog u *Timaju* ta podređenost anatomije i fiziologije određenih organa postaje sasvim jasna:

»A srce, čvor krvnih sudova i izvor snažnog optoka krvi kroz sve udove, stavili su (bogovi) na mesto određeno telesnoj straži da bi, kada strast u gnevu uskipi, pošto razum javi da je na udovima došlo do nekog nepovoljnog dejstva spolja, ili da se iznutra pojavila neka požuda, da bi, dakle, svaki osetljivi deo tela brzo, kroz sve tesne prolaze, osetio opomene i pretnje, te tako, osluškujući ih i pokoravajući im se potpuno, dopuštao da svim delovima tela upravlja onaj najbolji. A za ubrzano kucanje srca, u očekivanju nečeg strašnog i za razdraženost strasnog dela duše, bogovi su, podozrevajući da sva ta napetost mora nastajati posredstvom vatre, izmislili nekakvo olakšanje, usadivši pluća naročito oblika. Ova su, pre svega, meka i beskrvna i u unutrašnjosti izbušena kao sunder, da bi primala vazduh i piće i tako rashlađivala užareno srce, pružajući mu svežinu i olakšanje. Zbog toga su kanale dušnika rascepili i sproveli do pluća, a sama pluća obavili oko srca, kao meku oblogu, da bi ono, kada je strast u njemu na vrhuncu, udaralo u nešto što se pod njim ugiba i što ga rashlađuje, te bi, izloženo manjem naprezanju, u okviru strasnog dela duše, moglo bolje služiti razumu.«⁶

I kod Aristotela se primećuje razmimoilaženje anatomskog znanja u užem smislu i odgovarajuće filozofske interpretacije anatomskog

⁶ Platon, *Timaj*, 70a–d (prev. M. Pakiž).

znanja. Ipak, Aristotelovo shvatanje anatomije je na višem nivou no dotadašnje, o čemu svedoči i opis srca (čuven po tome što prvi ukazuje na to da se srce sastoji od više komora) iz dela *Historia animalium*:

»Srce pak ima tri šupljine, a leži iznad pluća, na delnici dušnika, i ima debeo, čvrst omotač na mestu gde se spaja sa ›velikom žilom‹ i aortom. Leži tako sa vrhom prema aorti. Taj pak vrh leži prema grudima na isti način kod svih onih životinja koje imaju grudi. A kod svih životinja, bilo da imaju grudi ili ne, srce ima taj vrh na isti način uperen napred. No ova pojava se često može prevideti zbog pomeranja u toku seciranja. Zaobljeni deo srca se nalazi sa gornje strane. Vrh je, pak, izuzetno mesnat i čvrst, a u svojim šupljinama ima žile. Položaj srca kod ostalih životinja je na sredini grudnog koša, a kod ljudi pak više je na levoj strani srce, naginjući malo od delnice sisa ka levoj sisi, u gornjem delu grudi. Dakle, srce nije veliko, a celokupni njegov oblik nije duguljast, već pre okruglast, samo se na vrhu zašiljuje. Ono ima tri šupljine, kako sam već rekao, i to najveću na desnoj strani, najmanju na levoj, a srednju po veličini u sredini. Sve one, čak i dve male, su otvorene prema plućima, što je vidljivo i na osnovu samo jedne od njih. Odozdo, od spoja se za najveću šupljinu vezuje ›velika žila‹ [...], a za srednju aorta.

Prolazi takođe vode od srca u pluća i razdvajaju se na isti način na koji i dušnik, kroz čitava pluća prateći one (prolaze) od dušnika. Na vrhu su prolazi koji dolaze od srca. Ne postoji zajednički prolaz, već preko spojeva prolazi dobijaju vazduh i i razošilju ga u srce. Jedan od njih vodi u desnu šupljinu, a drugi u levu.

O ›velikoj žili‹ i aorti skupa govoriću docnije detaljno.«⁷

Opis srca u hipokratskom spisu *De corde* (koji je, po opšteprihvatenom mišljenju, zapravo helenistički) može nam ilustrovati razliku između Platona i Aristotela s jedne strane, i s druge – helenističkih anatomskih spisa zasnovanih na seciranju ljudskog tela:

»Srce ima oblik piramide i tamnocrvene je boje. Obavijeno je mekom opnom, koja sadrži malu količinu tečnosti slične mokraći, tako da biste pomislili da se kreće unutar suda. Svrha ove tečnosti je da omogući srcu da snažno i sigurno kuca. Tečnosti ima taman toliko da se srce rashladi kada se pregreje [...]

Srce je veoma snažan mišić – ne zbog svojih žila već zbog kompaktnosti tkiva. Ima dva trbuščića, odvojena, ali smeštena u istom omotaču [...] Oni su prilično različiti: desni leži na svom (otvoru) i pristaje uz onaj drugi [...] Ta komora je mnogo prostranija i šira od one druge.

Druga komora leži mnogo niže, skoro u ravni sa levom sisom, gde se

⁷ Aristotel, *Historia animalium* 496a–b (prev. D. S.).

može osetiti puls. Ima čvrst kružni zid i izdubljena je u šupljinu oblika avana. Blago je okružena plućima, a pošto je obavijena, samim tim se ublažava previsoka temperatura. Jer pluća su prirodno hladna, a još se i rashlađuju uzimanjem vazduha.

Bliska po svom poreklu krvnim sudovima, meka i sunderasta tela omataju komore. Iako se nazivaju ›ušima‹ (*auriculae*, srčani zalisci), ona nemaju otvore poput ušiju. Jer ona ne čuju nikakav zvuk. To su oruđa kojima priroda hvata vazduh – tvorevina, verujem, dobrog zanatlije, koji je, shvativši da bi srce moglo biti stabilno zahvaljujući kompaktnoj prirodi svog sastava, ali bez moći privlačenja, smestio mehove kraj srca, kao što kovači čine sa svojim pećima, tako da bi preko njih (srce) moglo da kontroliše svoje disanje. Kao dokaz za ovo primetićete da srce kuca u svojoj celokupnosti, dok se zalisci šire i skupljaju zasebno.«⁸

Zasluge za prelazak sa seciranja životinja na seciranje ljudi pripisuju se Herofilu iz Halkedona (oko 330–260. pre n. e.) i Erasistratu sa Keja (oko 330–255. pre n. e.). Oni su bili pioniri u otkrivanju unutrašnje strukture ljudskog tela i imenovanju njenih delova. Herofil je bio sklon paralelama sa predmetima iz svakodnevnog života (npr. »vinska presa« – *torcular Herophili* – u lubanji). Veliku pažnju poklonio je strukturi oka, jetri, kao i reproduktivnim organima, ali je najvažnije njegovo proučavanje mozga. Erasistrat se pak posvetio izučavanju funkcionisanja određenih organa, npr. srca, za koje je utvrdio da radi poput pumpe, sa dovodom i odvodom krvi koje kontrolišu srčani zalisci. Može biti da je baš on prvi precizno opisao rad srca.

Kad napokon bacimo pogled na Celzov kratki pregled unutrašnjih organa, nesumnjivo je da je on potekao iz iste te helenističke anatomске tradicije. Sam po sebi, on nije previše interesantan za današnjeg čitaoca. To, uostalom, važi za celi spis *De medicina* (koji je samo sačuvani deo Celzove raznorodne kompilacije: ona je sadržala i spise o agrikulturi, vojnoj veštini, pravu, retorici i filozofiji). Pa ipak, za istoriju medicine, Celzov spis je u najvećoj meri značajan. Između ostalog, u njegovom uvodu nalaze se dragoceni podaci o helenističkim medicinskim učenjima – o kojima se istoričari medicine moraju obaveštavati posredno, jer sačuvanih spisa iz tog razdoblja nema.

⁸ Corpus Hippocraticum, *De corde* 1, 4, 8 (prema engleskom prevodu u J. Longrigg, *Greek Medicine: A Source Book*, New York 1998, str. 175).

Cels. Med. 4.1 (ed. Fr. Marx 1915)

1 Hactenus reperiuntur ea genera morborum, quae in totis corporibus ita sunt, ut is certae sedes adsignari non possint: nunc de is dicam quae sunt IN PARTIBVS. Facilius autem omnium interiorum morbi curationesque in notitiam uenient si prius eorum sedes breuiter ostendero.

2 Caput igitur eaque, quae in ore sunt, non lingua tantummodo palatoque terminantur, sed etiam quatenus oculis nostris exposita sunt. In dextra sinistraque circa guttur uenae grandes quae sphagitides nominantur itemque arteriae quas carotidas uocant sursum procedentes ultra aures feruntur. At in ipsis ceruicibus glandulae positae sunt quae interdum cum dolore intumescunt. Deinde duo itinera incipiunt: alterum asperam arteriam nominant, alterum stomachum. Arteria exterior ad pulmonem, stomachus interior ad uentriculum fertur; illa spiritum, hic cibum recipit. Quibus cum diuersae uiae sint qua coeunt exigua in arteria sub ipsis faucibus lingua est; quae, cum spiramus, attollitur, cum cibum potionemque adsumimus, arteriam claudit. Ipsa autem arteria, dura et cartilaginosa, in gutture adsurgit, ceteris partibus residit. Constat ex circulis quibusdam compositis ad imaginem earum uertebrae quae in spina sunt, ita tamen ut ex parte exteriori aspera, ex interiori stomachi modo leuis sit; eaque descendens ad praecordia cum pulmone committitur. Is spongiosus ideoque spiritus capax et a tergo spinae ipsi iunctus, in duas fibras unguis bubulae modo diuiditur. Huic cor adnexum est, natura musculosum, in pectore sub sinistro mamma situm; duosque quasi uentriculos habet. At sub corde atque pulmone trauerum ex ualida membrana saeptum est quod praecordiis utrum diducit; idque neruosum, multis etiam uenis per id discurrentibus; a superiore parte non solum intestina, sed iecur quoque lienemque discernit. Haec uiscera proxima sed infra tamen posita dextra sinistraque sunt. Iecur a dextra parte sub praecordiis ab ipso saepto orsum, intrinsecus cauum, extrinsecus gibbum; quod prominens leuiter uentriculo insidet et in quattuor fibras diuiditur. Ex inferiore uero parte ei fel inhaeret:

O UNUTRAŠNJIM ORGANIMA LJUDSKOG TELA (Cels. Med. 4.1)

1 Dosad je bilo reči o onim vrstama bolesti koje su raširene po čitavom telu na takav način da im se ne može sa sigurnošću odrediti žarište, a sada ću govoriti o onim bolestima koje su svojstvene određenim delovima tela. No, lakše će se upoznati bolesti i celjenja svih unutrašnjih organa ako najpre budem ukratko prikazao njihova žarišta.

2 Glava, dakle, i sve ono što je u ustima ne završava se jezikom i nepcem nego onim do čega naš vid može dosegnuti. Na desnoj i levoj strani grla nalaze se velike vene, koje se nazivaju *sphagitides*, kao i arterije, zvane *karotides*,¹ koje, idući na gore, vode do iza ušiju. U samom vratu su smeštene žlezde, koje s vremena na vreme bolno oteknu. Odatle kreću dva puta: jednome je ime *arteria aspera*,² a drugome *stomachus*.³ Dušnik sa spoljne strane vodi do pluća, a jednjak sa unutrašnje do želuca – prvi prima vazduh, a drugi hranu. A kako su im putevi na kojima se sreću suprotnih pravaca, postoji jedan jezičak u dušniku, pod samim ždrelom, koji se, kada dišemo, diže. Kada, opet, uzimamo hranu i piće, on zatvara dušnik. On sam je tvrd i hrskavičav, u uspravnom položaju u grlu, dok je u drugim delovima poganut. Sastoji se od nekakvih kružića koji liče na one pršljenove koji se nalaze u kičmi. Ipak, dušnik je takav da je sa spoljašnje strane hrapav a sa unutrašnje gladak poput jednjaka. Dakle, dušnik se, spustivši se do prsa, sastavlja sa plućima. Ona su sunderasta i stoga kadra da uzimaju vazduh, a povezana su i sa kičmom preko leđa. Dele se na dva organa koji liče na goveđe papke. Ovde leži i srce, po svojoj prirodi mišić, smešteno u grudima pod levom sisom; ono ima nešto poput dve komore. A pod srcem i plućima nalazi se dijafragma sačinjena od jake opne koja razdvaja trbuh od grudi. Sam trbuh je pun žila, pošto je prožet mnogim žilama iz gornjeg dela tela, a u njemu razlikujemo ne samo creva već i jetru i slezinu. Slezini su creva najbliže, ali su smeštena ipak nešto niže, sa leve i desne strane. Jetra počinje desno od same prečage, ispod grudi; sa unutrašnje strane je udubljena a sa spoljne ispupčena: njen ispupčeni deo, malo štrčeći, naleže na

at lienis sinistra non eidem saepto sed intestino innexus est; natura mollis et rarus, longitudinis crassitudinisque modicae; isque paulum costarum regione in uterum excedens ex maxima parte sub his conditur. Atque haec quidem iuncta sunt. Renes uero diuersi; qui lumbis summis coxis inhaerent, a parte earum resimi, ab altera rotundi; qui et uenosi sunt, et uentriculos habent, et tunicis super conteguntur.

3 Ac uiscerum quidem hae sedes sunt. Stomachus uero, qui intestinorum principium est, neruosus: a septima spinae uertebra incipit, circa praecordia cum uentriculo committitur. Ventriculus autem, qui receptaculum cibi est, constat ex duobus tergoribus; isque inter lienem et iecur positus est utroque ex his paulum super eum ingrediente. Suntque etiam membranulae tenues per quas inter se tria ista conecuntur iungunturque ei saepto, quod transuersum esse supra posui. Inde ima uentriculi pars paulum in dexteriolem partem conuersa in summum intestinum coartatur. Hanc iuncturam *πυλωρὸν* Graeci uocant, quoniam portae modo in inferiores partes ea quae excreturi sumus emittit. Ab ea ieinum intestinum incipit non ita inplacitum; cui tale uocabulum est, quia numquam quod accepit continet, sed protinus in inferiores partes transmittit. Inde tenuius intestinum est, in sinus uehementer inplacitum: orbes uero eius per membranulas singuli cum interioribus conecuntur; qui in dexteriolem partem conuersi et e regione dexteriolem coxae finiti, superiores tamen partes magis complent. Deinde id intestinum cum crassiore altero transuerso committitur; quod a dextra parte incipiens, in sinisteriolem peruium et longum est, in dexteriolem non est, ideoque caecum nominatur. At id quod peruium est late fusum atque sinuatum, minusque quam superiora intestina neruosum, ab utraque parte huc atque illuc uolutum, magis tamen in sinisteriores inferioresque partes, contingit iecur atque uentriculum; deinde cum quibusdam membranulis a sinistro rene uenientibus iungitur atque hinc dextra recuruatum in imo derigitur qua excernit; ideoque id ibi rectum intestinum nominatur. Contegit uero uniuersa haec omentum, ex inferiore parte leue et strictum, ex superiore mollius; cui adeps quoque innascitur quae sensu, sicut cerebrum quoque et medulla, caret. At a renibus singulae uenae

želudac i deli se na četiri žile, a sa donje strane joj je pričvršćena žuč. S leve strane je slezina, koja se ne oslanja na dijafragmu već je spojena sa trbuhom, po prirodi je mekana i retka, umerene dužine i debljine. Malim delom prelazeći iz područja rebara u trbuh, slezina se najvećim delom nalazi pod rebrima. Dakle, ovi su organi međusobno spojeni. Bubrezi su, opet, na drugoj strani: oni su pripeti za bokove, pod poslednjim parom rebara, s jedne svoje strane obli a sa druge uzvijeni. Puni su žila, imaju komore i uvijeni su omotačima.

3 To su, dakle, delovi utrobe. S druge strane, jednjak, koji je začetak creva, postaje žilav od sedmog kičmenog pršljena i otprilike u predelu grudi spaja se sa želucem. Sam želudac, koji je ostavica za hranu, sastoji se iz dva kraja. Želudac se nalazi između slezine i jetre, a oba njegova kraja malo štrče nad njim samim. Postoje čak i fine opnice kojima se ove tri celine povezuju i spajaju sa onom pregradom za koju sam gore naveo da je dijafragma. Potom se najdonji deo želuca, malo izvrnut na desnu stranu, savija u najveće crevo (*duodenum*). Ovaj spoj Grci nazivaju *pyloros*,⁴ pošto slično vratima pušta u donje delove tela ono što ćemo da izbacimo. Od njega polazi tašte crevo, koje nije tako zapleteno, a njemu je takvo ime jer nikada ne zadržava ono što primi, već to prenosi dalje, u donje delove tela. Onda dolazi tanje⁵ crevo, silno vijugavo i zapleteno – njegovi uvojci se pojedinačno preko opnica spajaju sa nižim vijugama. No, one vijuge koje su savijene u desnom delu i koje su omeđene predelom desnog kuka – ipak uglavnom popunjavaju gornji deo utrobe. Potom se ovo crevo spaja sa debelim crevom drugom prečagom, koja je, polazeći zdesna, na levoj strani prohodna i dugačka, dok na desnoj nije, i stoga se naziva »slepo crevo«. Onaj deo koji je prohodan vrlo je širok i vijugav, ali sa manje žila nego creva nad njim; s obe strane zavinut, držeći se ipak više donjeg i levog kraja, on dodiruje jetru i želudac. Onda se spaja sa nekakvim opnicama koje dolaze od levog bubrega. Odavde se debelo crevo, skrenuvši udesno, upućuje u najniže crevo, kojim se izbacuje – stoga se to crevo naziva *rectum*.⁶ Sve ove organe obavija trbušna maramica, koja je sa donje strane glatka i zategnuta, a sa gornje je gipkija. Uz nju nastaje i masnoća, a ona je lišena oseta prisutnog u mozgu i moždanoj membrani. Od bubrega po jedna žila⁷ bele boje

colore albae ad uesicam feruntur: ureteras Graeci uocant, quod per eas inde descendentem urinam in uesicam destillare concipiunt. Vesica autem in ipso sinu neruosa et duplex, ceruice plena atque carnosae, iungitur per uenas cum intestino eoque osse quod pubi subest. Ipsa soluta atque liberior est, aliter in uiris atque in feminis posita: nam in uiris iuxta rectum intestinum est, potius in sinistram partem inclinata: in feminis super genitale earum sita est, supraque elapsa ab ipsa uulua sustinetur. Tum in masculis iter urinae spatiosius et compressius a ceruice huius descendit ad colem: in feminis breuius et plenius super uuluae ceruicem se ostendit. Volua autem in uirginibus quidem admodum exigua est; in mulieribus uero, nisi ubi grauidae sunt, non multo maior quam ut manu comprehendatur. Ea, recta tenuataque ceruice, quem canalem uocant, contra mediam aluum orsa, inde paulum ad dexteriores coxas conuertitur; deinde super rectum intestinum progressa, iliis feminae latera sua innectit. Ipsa autem ilia inter coxas et pubem imo uentre posita sunt. A quibus ac pube abdomen susum uersus ad praecordia peruenit: ab exteriori parte euidenti cute, ab interiore leui membrana inclusum quae omento iungitur; peritoneos autem a Graecis nominatur.

8.1

1 Superest ea pars, quae ad OSSA pertinet; quae quo facilius accipi possit, prius positus figurasque eorum indicabo. Igitur caluaria incipit, ex interiore parte concaua, extrinsecus gibba, utrimque leuis, et qua cerebri membranam contegit et qua cute capillum gignente contegitur; eaque simplex ab occipitio et temporibus, duplex usque in uerticem a fronte. Ossaque eius ab exterioribus partibus dura, ab interioribus quibus inter se conectuntur, molliora sunt; interque ea uenae discurrent, quas his alimentum subministrare credibile est. Rara autem caluaria solida sine suturis est; locis tamen aestuosis facilius inuenitur; et id caput firmissimum atque a dolore tutissimum est. Ex ceteris, quo suturae pauciores sunt, eo capitis ualetudo commodior est: neque enim certus earum numerus est, sicut ne locus quidem. Fere tamen duae insuper aures tempora a superiore capitis parte discernunt; tertia ad aures per uerticem tendens occipitium a

vodi do bešike: Grci ih nazivaju *oureteres*, jer smatraju da mokraća silazeći preko njih kaplje u bešiku. Bešika je, u jednom zavijutku, puna žila i dvostruka, mesnata, venama se spaja sa crevima i sa onom kosti koja je pod stidom. Sama bešika je nevezana i slobodnija od drugih organa. Različito je postavljena kod muškaraca i kod žena. Naime, u muškaraca dođe odmah do rektuma, više ugnuta na levu stranu, a u žena je smeštena nad genitalijama, čak se izdiže i iznad njih, i podupire je sama materica. Mokraćni kanal u muškaraca, širi ali zbijeniji od vrata, silazi do mošnica; u žena je kraći i deblji, a nad matericom se pokazuje kao cev. Materica je u devojaka zaista vrlo mala, ali ni u žena, osim kada su trudne, nije mnogo veća – tolika da može stati u šaku. Materica počinje pravom i tankom cevi koja se naziva kanal i nalazi se naspram sredine trbuha, a potom malo skreće ka desnom kuku. Zatim, prošavši iznad čmarnog creva, stranama se naslanja na ženska creva. Sama pak creva smeštena su između kukova i stida, na dnu trbuha. Od kukova i stida, abdomen ide na gore, sve do grudi. Sa spoljne strane nju obavija koža, kao što se i vidi, a sa unutrašnje glatka opna koja se spaja sa trbušnom maramicom, kod Grka zvana *peritonaion*.

O POLOŽAJU I OBLIKU KOSTIJU ČITAVOG LJUDSKOG TELA (*ibid.* 8.1)

1 Preostaje još poglavlje koje se tiče kostiju; a da bi se one mogle lakše razumeti, najpre ću naznačiti njihove položaje i oblike. Dakle, lubanja je sa unutrašnje strane ulubljena, sa spoljašnje ispupčena, dok je i s jedne i s druge strane glatka; njome je prekrivena moždana membrana, a ona sama je obavijena kožom iz koje raste kosa. Lubanja je od zatiljka i slepoočnica jednostruka, a dvostruka je od čela pa sve do temena; njene kosti su sa spoljne strane tvrde, ali su mekše sa unutrašnje strane, na kojoj se međusobno povezuju. Među kostima su raštrkane vene, i verovatno je da upravo vene kostima dopremaju hranu. Lubanja je retko sazdana izjedna, bez šavova – takva se može nešto lakše naći u žarkim predelima. Takva je glava vrlo čvrsta i izuzetno nesklona glavobolji. Između ostalog, što je šavova manje, to je glava zdravija. Međutim, šavovima niti je broj utvrđen, niti položaj. Postoje, ipak, obično dva šava ponad ušiju koji dele slepoočnice od gornjeg dela glave (*sutura squamosa*), dok treći, pružajući se preko

summo capite diducit. Quarta ab eodem uertice per medium caput ad frontem procedit; eaque modo sub imo capillo desinit, modo frontem ipsam secans inter supercilia finit... Ex his ceterae quidem suturae in unguem committuntur: eae uero, quae super aures trauersae sunt, totis oris paulatim extenuantur atque ita inferiora ossa superioribus leniter insidunt.

2 Crassissimum uero in capite os post aurem est qua capillus, ut uerisimile est, ob id ipsum non gignitur. Sub is quoque musculis, qui tempora conectunt, os medium in exteriorem partem inclinatum positum est. At facies suturam habet maximam, quae a tempore incipiens per medios oculos naresque transuersa peruenit ad alterum tempus. A qua breues duae sub interioribus angulis deorsum spectant; et malarum quoque in summa parte singulas transuersas suturas habent. A mediisque naribus aut superiorum dentium gingiuis per medium palatum una procedit, aliaque transuersa idem palatum secat. Et suturae quidem in plurimis hae sunt.

3 Foramina autem intra caput maxima oculorum sunt, deinde narium, tum quae in auribus habemus. Ex his quae oculorum sunt recta simplicia ad cerebrum tendunt. Narium duo foramina osse medio discernuntur: siquidem hae primum a superciliis angulisque oculorum osse inchoantur ad tertiam fere partem, deinde in cartilagineam uersae, quo propius ori descendunt eo magis caruncula quoque molliuntur. Sed ea foramina quae a summis ad imas nares simplicia sunt ibi rursus in bina itinera diuiduntur; aliaque ex his ad fauces peruia spiritum et reddunt et accipiunt, alia ad cerebrum tendentia ultima parte in multa et tenuia foramina dissipantur per quae sensus odoris nobis datur. In aure quoque primum rectum et simplex iter; procedendo flexuosum fit. Quod ipsum iuxta cerebrum in multa et tenuia foramina diducitur, per quae facultas audiendi est. Iuxtaque ea duo paruuli quasi sinus sunt; superque eos finitur os quod transuersum a genis tendens ab inferioribus ossibus sustinetur: iugale appellari potest ab eadem similitudine a qua id Graeci zygo des appellant. Maxilla uero est molle os; eaque una est cuius eadem et media et ima pars mentum est a quo utrimque procedit ad tempora; solaque ea mo-

temena do ušiju, deli zatiljak od vrha glave (*sutura lambdoides*). Četvrti nastavlja od temena preko sredine glave do čela (*sutura biparietalis*). Ovaj poslednji se nekada završava pod najnižim delom kose, a nekada se, sekući samo čelo (*sutura frontalis*), završava među obrvama. Od svih tih šavova oni koji prolaze iznad ušiju tanje se pomalo sa svih krajeva, dok se ostali sastavljaju pod dlaku, tako da donje kosti blago naležu na gornje.

2 Najdeblja kost na glavi nalazi se iza uveta. Na njoj ne raste kosa; kanda je tako upravo zbog te debljine. Pod onim mišićima koji sastavljaju slepoočnice u sredini je smeštena kost okrenuta na spoljnu stranu (*os cuneiforme*). Lice ima najveći šav, koji vodi od slepoočnice do slepoočnice, prešavši posred očiju i nosa. Od njega, dva kratka šava pod unutrašnjim uglovima usmerena su nadole. I obrazi pri vrhu imaju po jedan poprečan šav. Od sredine nosa, to jest od desni gornje vilice, vodi preko sredine nepca jedan šav, a drugi ga poprečno seče. Ovo su šavovi koji postoje kod većine ljudi.

3 Najveće duplje unutar glave su očne, zatim nosne, a potom one koje imamo u ušima. Od ovih, očne su prave i jednostruke, a vode do mozga. Dve nosne duplje odeljene su središnjom kosti, pošto nos od obrva i uglova očiju počinje u vidu kosti pa se tako nastavlja skoro jednom trećinom svojom, a potom, pretvorivši se u hrskavicu, što bliže prilazi k ustima to se više umekšava mesom. No, nosne duplje koje su od vrha do korena nosa jednostruke, odatle se opet račvaju nadvoje: jedan prolaz, koji vazduh i prima i daje, vodi od nosa do ždrebla; drugi je onaj koji vodi do mozga rasipajući se u zadnjem delu u mnoštvo dupljica, a preko njega nam dolazi osećaj mirisa. Isto je tako i u uhu isprva prav i jednostruk put, koji dalje postaje zavojit, i napokon se pored samog mozga grana u mnoštvo dupljica, preko kojih funkcioniše čulo sluha. Baš pored uha nalaze se dva malena udubljenja, a iznad njih se završava kost koja ide poprečno od obraza i koju podupiru niže kosti. Ova se kost može nazvati *os iugale* (jaramska kost), na osnovu iste one sličnosti zbog koje je Grci nazivaju *zygoma*. Čeljusna kost je meka i izjedna je. I srednji i donji njen deo čini brada. S obe strane od brade, čeljusna kost, koja je jedina pokretna, nastavlja se sve do slepoočnica. Naime, obrazi su, sa čitavom onom

uetur: nam malae cum toto osse, quod superiores dentes exigit, immobiles sunt. Verum ipsius maxillae partes extremae quasi bicornes sunt. Alter processus infra latior uertice ipso tenuatur, longiusque procedens sub osse iugali subit et super id temporum musculis inligatur. Alter breuior et rotundior et in eo sinu, qui iuxta foramina auris est, cardinis modo fit; ibique huc et illuc se inclinans maxillae facultatem motus praestat.

4 Duriores osse dentes sunt, quorum pars maxillae, pars superiori ossi malarum haeret. Ex his quaterni primi, quia secant, tomis a Graecis nominantur; hi deinde quattuor caninis dentibus ex omni parte cinguntur; ultra quos utrimque fere maxillares quaterni sunt, praeterquam in is... Sunt, quibus IV ultimi, qui sero gigni solent, non increuerunt. Ex his priores singulis radicibus, maxillares utique binis, quidam etiam ternis quaternisque nituntur; fereque longior radix breuiorem dentem edit; rectique dentis recta etiam radix, curui flexa est. Exque eadem radice in pueris nouus dens subit qui multo saepius priorem expellit, interdum tamen supra infrae eum se ostendit.

5 Caput autem spina excipit. Ea constat ex uertebis quattuor et uiginti: septem in ceruice sunt, duodecim ad costas, reliquae quinque sunt proximae costis. Eae teretes breuesque; ab utroque latere processus duos exigunt; mediae perforatae, qua spinae medulla cerebro commissa descendit, circa quoque per duos processus tenuibus cauis peruias, per quae membrana cerebri similes membranulae deducuntur; omnesque uertebrae exceptis tribus summis a superiore parte in ipsis processibus paulum desidentes sinus habent; ab inferiore alios deorsum uersus processus exigunt. Summa igitur protinus caput sustinet per duos sinus receptis exiguis eius processibus; quo fit ut caput susum deorsum uersum... Tuberi exasperatur secunda, superiori parte inferiore... Quod ad circuitum pertinet, pars summa angustiore orbe finitur; ita superior ei summae circumdata in latera quoque caput moueri sinit. Tertia eodem modo secundam excipit ex quo facilis ceruici mobilitas est. Ac ne sustineri quidem caput posset, nisi utrimque recti ualentesque nerui collum continerent, quos τένοντας Graeci appellant; siquidem horum inter omnes flexus alter semper

kosti koja drži gornje zube, nepokretni. Krajnji delovi same čeljusti su kao dvorogi. Jedan izraštaj je izdužen, u donjem delu širi a pri vrhu zašiljen; prolazeći dalje, on ide ispod jaramske kosti i iznad nje se vezuje za mišiće slepoočnica. Drugi je kraći i zaobljeniji, i u onoj dupljici koja je pokraj same ušne duplje funkcioniše poput osovine – naime, pomerajući se tamo-amo, on vilici daje pokretljivost.

4 Zubi su pak tvrdi od kosti; neki se drže za donju vilicu, neki za gornju kost obraza. Prva četiri Grci nazivaju *tomeis*, jer seku. Ove sa svih strana okružuju četiri »pasja zuba«; iza njih sa obe strane dolazi po pet kutnjaka, osim kod onih... Ima ljudi kojima četiri zadnja zuba, koji obično docnije niču, nisu porasli. Od svih tih zuba, prvi se oslanjaju na jednostruke korenove, dok se kutnjaci oslanjaju barem na dvostruke, a katkad čak i na trostruke ili četvorostruke. Često biva da iz dužeg korena nikne kraći zub; koren pravog zuba je i sam prav, a uvijenog izuvijan. Pritom, kod dece nov zub niče iz istog korena, najčešće izbacujući dotadašnji: međutim, nekada se nov zub ukaže ispod ili iznad staroga.

5 Glavu pak drži kičma. Ona se sastoji od dvadeset četiri pršljena: sedam se nalazi u vratu, dvanaest duž rebara, a preostalih pet su najbliže rebrima. Oni su obli i kratki, a sa obe strane imaju po dva izraštaja; po sredini su bušni i tuda se spušta kičmena moždina koja počinje u mozgu, a oko moždine kroz dva izraštaja u malim šupljinama postoje prolazi kroz koje od moždane opne vode opnice slične mozgu. Svi pršljenovi, osim tri najviša, sa gornje strane imaju malo ulegnute žlebove u samim izraštajima, a sa donje strane vode nadole drugi izraštaji. Dakle, najviši pršljen drži uspravno glavu, uz pomoć dva žleba u kojima su užlebljeni sićušni izraštaji glave – zbog toga biva da glava, okretana gore-dole,... Sledeći pršljen ima izraslinu, donjom stranom gornjoj... Što se tiče obima, njegov gornji deo završava se užim krugom, te tako onaj prvi u koji vrh ovog pršljena ulazi omogućava glavi da se pokreće ustranu. Treći pršljen se na isti način vezuje za drugi, a time je olakšana pokretljivost vrata. Međutim, da vrat sa obe strane ne drže prave i jake žile, koje Grci zovu *tenontes*, glava ne bi mogla da se drži uspravno, pošto je, među svima njima opuštenim, jedna od tih žila uvek napeta i ta ne dopušta da se neki od pršljenova omakne. Već treći pršljen se završava izraslinama koje se

intentus ultra prolabi superiora non patitur. Iamque uertebra tertia tubercula, quae inferiori inserantur, exigit: ceterae processibus deorsum spectantibus in inferiores insinuantur ac per sinus, quos utrimque habent, superiores accipiunt, multisque neruis et multa cartilagine continentur. Ac sic, uno flexu modico in promptum dato, ceteris negatis, homo et rectus insistit, et aliquid ad necessaria opera curuatur. Infra ceruicem uero summa costa contra umerum sita est; inde VI inferiores usque ad imum pectus perueniunt; eaeque primis partibus rotundae et leniter quasi capitulatae uertebrae transuerseis processibus et ipsis quoque paulum sinuatis inhaerent; inde latescunt et in exteriorem partem recuruatae paulatim in cartilagine degenerant; eaque parte rursus in interiora leniter flexae committuntur cum osse pectoris. Quod ualens et durum a faucibus incipit, ab utroque latere lunatum et a praecordiis iam ipsum quoque cartilagine mollium terminatur; sub costis uero prioribus, quinque, quas *νόθαζ* Graeci nominant, breues tenuioresque atque ipsae quoque paulatim in cartilagine uersae extremis abdominis partibus inhaerescunt; imaque ex his maiore iam parte nihil nisi cartilago est. Rursus a ceruice duo lata ossa utrimque ad scapulas tendunt: nostri scutula operta, omoplatas Graeci nominant. Ea summis uerticibus sinuata, ab his triangula, paulatimque latescunt ad spinam tendunt; et quo latiora quaque parte sunt, hoc hebetiora. Atque ipsa quoque in imo cartilaginosa posteriore parte uelut innatant, quoniam nisi uel in summo nulli ossi inhaerescunt, ibi uero ualidis musculis neruisque constricta sunt. At a summa costa paulo interius quam ubi ea media est os excrescit, ibi quidem tenue, procedens uero, quo propius lato scapularum ossi fit, eo plenius latiusque et paulum in exteriora curuatum; quod altera uerticis parte modice intumescens sustinet iugulum. Id autem ipsum recuruum ac neque inter... durissima ossa numerandum, altero capite in eo, quod posui, altero in exiguo sinu pectoralis ossis insidit, paulumque motu brachii mouetur, et cum lato osse scapularum infra caput eius neruis et cartilagine conecitur.

6 Hinc umerus incipit, extremis utrimque capitibus tumidus, mollis, sine medulla, cartilaginosus: medius teres, durus, medullosus;

umeću u pršljen pod njim. Ostali pršljenovi prodiru u donje izraslina koje gledaju naniže, a u žlebove, koje imaju sa obe strane, primaju gornje; sastoje se od mnogo žila i hrskavica. Tako, dakle, samo jednim umerenim pokretom unapred, lišavajući se svih ostalih pokreta, čovek i uspravljen stoji i pomalo se povija radi neophodnih radnji. Pod vratom, a naspram kosti nadlaktice, smešteno je najviše rebro. Potom dolaze šest nižih sve do dna grudi – ona su sa prednje strane zaobljena i blago zadebljana, naležu na poprečne i tu nešto zakrivljene izrasline pršljenova; tu se šire, a sa spoljne strane, malo uvijena, pretvaraju se u hrskavicu; sa iste te strane, ponovo na unutra malo povijena, spajaju se sa grudnom kosti. Grudna kost, snažna i čvrsta, počinje od ždrele, sa obe strane je srpasta, a završava se u grudima, već i sama omekšana hrskavicom. Pod prvima, pet kraćih, mekših rebara, koja su delimično hrskavičava i koje Grci zovu *nothai*, priljubljeno je uz krajeve stomaka. Najniža od njih su većim delom isključivo od hrskavice. Pozadi, dve široke kosti se pružaju sa obe strane od vrata do ramena – naši ih nazivaju *scutula aperta*, a Grci *omoplatai*. One su na samom vrhu zavinute, onda postaju trouglaste i, šireći se malko, protežu se do kičme. Što su šire sa koje god strane, to su slabije. Same ove kostikoje su svojim najdonjim krajem hrskavičave, sa zadnje strane kao da lebde – jer, osim u gornjem delu, ne naležu ni na jednu kost. Međutim, na tom mestu su pripete snažnim mišićima i žilama. Od najvišeg rebra, pa malo više na unutrašnju stranu od njegove sredine, izrasta kost (*acromion spinae scapulae*), na tom mestu tanka, a u produžetku, što se više približava širokoj lopatičnoj kosti, to postaje punija i šira kao i malo izvijena na spoljnu stranu, jer se na drugi njen vrh, blago zadebljali, oslanja ključna kost. Ona sama je uvijena, te je ne treba uvrštavati među najtvrđe kosti. Jedan joj je kraj tamo gde sam već pomenuo da je, a drugi je smešten u maloj duplji grudne kosti i malo se pokreće na pokret ruku. Sa širokom lopatičnom kosti povezuje se ispod njene glave žilama i hrskavicom.

6 Ovde počinje kost nadlaktice, sa obe strane na krajevima svojih glava zaobljena, meka, bez srži, hrskavičava. Središnji deo joj je obal, tvrd, sa puno srži, malo je ispupčena sa prednje i sa zadnje strane, a i sa unutrašnje, dok je sa spoljne strane ulubljena. Naime, prednja strana kosti nadlaktice je u ravni grudi, zadnja u ravni lopatica, unutraš-

leniter gibbus et in priorem et in exteriorem partem. Prior autem pars est quae a pectore est, posterior quae a scapulis; interior quae ad latus tendit, exterior quae ab eo recedit; quod ad omnes articulos pertinere in ulterioribus patebit. Superius autem umeri caput rotundius quam cetera ossa de quibus adhuc dixi, paruo excessu uertici lati scapularum ossis inseritur ac maiore parte extra situm neruis deligatur. At inferius duos processus habet, inter quos quod medium est magis etiam extremis partibus sinuatur. Quae res sedem brachio praestat, quod constat ex ossibus duobus. Radius, quam *cercida* Graeci appellant, superior breuiorque, et primo tenuior, rotundo et leniter cauo capite exiguum umeri tuberculum recipit, atque ibi neruis et cartilagine continetur. Cubitus inferior longiorque et primo plenior, in summo capite duobus quasi uerticibus extantibus in sinum umeri, quem inter duos processus eius esse proposui, se inserit. Primo uero duobus brachii ossa uincta paulatim dirimuntur, rursusque ad manum coeunt modo crassitudinum mutato, siquidem ibi radius plenior, cubitus admodum tenuis est. Dein radius in caput cartilagosum consurgens in uertice eius sinuatur. Cubitus rotundus in extremo parte altera paulum procedit. Ac ne saepius dicendum sit, illud ignorari non oportet, plurima ossa in cartilaginem desinere, nullum articulum non sic finiri: neque enim aut moueri posset, nisi leui inniteretur, aut cum carne neruisque coniungi, nisi ea media quaedam materia committeret. In manu uero prima palmae pars ex multis minutisque ossibus constat, quorum numerus incertus est, sed oblonga omnia et triangula, structura quadam inter se conectuntur, cum inuicem superior alterius angulus, alterius planities sit; eoque fit ex his unius ossis paulum in interiora concaui species. Verum ex manu duo exigui processus in sinus radii coiciuntur; tum ex altera parte recta quinque ossa ad digitos tendentia palmam explent; a quibus ipsi digiti oriuntur, qui ex ossibus ternis constant; omniumque eadem ratio est. Interius os in uertice sinuatur, recipitque exterioris exiguum tuberculum, neruique ea continent; a quibus orti ungues indurescunt, ideoque non ossi sed carni magis radicibus suis inhaerent.

7 Ac superiores quidem partes sic ordinatae sunt. Ima uero spina

nja se pruža ka boku, a spoljašnja se od njega udaljava – a podrazumevaće se da će se ovo odnositi na sve kosti u daljem tekstu. Naime, gornji kraj kosti nadlaktice obliki je nego ostale kosti o kojima sam do sad govorio. Malim ispustom ta se kost umeće u vrh široke lopatične kosti, ali najvećim delom se vezuje žilama van položaja. Sa donje strane nadlaktice postoje dve izrasline, a između njih dolazi središnji deo koji i svojim krajevima formira udubljenje. Ono obezbeđuje sedište kosti podlaktice koja se sastoji iz dve kosti. Žbica, koju Grci nazivaju *kerkis*, nalazi se sa gornje strane i kraća je, isprva mekša, a zaobljenom i malo šupljom glavom prima majušnu izraslinu nadlaktice. Tu joj se stiču žile i hrskavica. Lakatna kost je sa donje strane, duža je i isprva punija. Ona se u svom najvišem delu nečim poput dva štrčeca vrška umeće u udubljenje nadlaktice, za koje sam rekao da se nalazi između dva svoja izrastka. Najpre su dve kosti ruke gotovo spojene, a potom se razdvajaju i ponovo se sastaju kod šake, samo sa izmenjenom debljinom – ovde je žbica punija, a lakatna kost je mnogo tanja. Potom žbica, pretvarajući se na vrhu u hrskavicu, zavija na gore; lakatna kost, zaobljena na kraju, nastavlja se malo na drugu stranu. Neka ne bude potrebno da se sledeća stvar ponavlja, jer je to neophodno znati – mnoge kosti se završavaju hrskavicom, ali nijedan zglob nema takav završetak. Naime, ne bi se mogao ni pokretati, osim ako se ne bi upirao u nešto glatko, niti bi se mogao spajati sa mesom i žilama, sem ako ih ne bi povezivala neka posredna materija. Što se šake, pak, tiče, prvi deo dlana se sastoji od mnogih i majušnih kostiju čiji je broj neutvrđen. Te kosti su izdužene, trouglastog preseka povezane u jedinstvenu strukturu tako što, odozgo gledano, naležu jedna na drugu uglom na ravninu, sačinjavajući nešto što izgleda kao celovita, malo ulubljena kost. Od šake dve male izrasline ulaze u udubljenje žbice. Sa strane nadlanice pet pravih kostiju, koje su upravljene ka prstima, ispunjava šaku. Od njih nastaju sami prsti, koji se sastoje od po tri kosti. Svim kostima je ista građa – donja kost je na vrhu ulubljena, tako da prima malenu izraslinu gornje kosti. Žile ih sve drže na okupu. Od njih nastali nokti očvršnjavaju, te stoga nisu prilepljeni za kost, već više za meso svojim korenima.

7 Gornji delovi su, dakle, na taj način raspoređeni, a najniži deo kičme nalazi se u karličnoj kosti – ta kost, poprečna i daleko najčvr-

in coxarum osse desidit, quod transuersum longeque ualentissimum uoluam, uesicam, rectum intestinum tuetur; idque ab exteriori parte gibbum, ad spinam resupinatum, a lateribus, id est ipsis coxis, sinus rotundos habet; a quibus oritur os, quod pectinem uocant, idque super intestina sub pube transuersum uentrem firmat; rectius in uiris, recuruatum magis in exteriora in feminis, ne partum prohibeat. Inde femina ordiuntur, quorum capita rotundiora etiam quam umerorum sunt, cum illa ex ceteris rotundissima sint: infra uero duos processus a priore et a posteriore parte habent; dein dura et medullosa et ab exteriori parte gibba, rursus inferioribus quoque capitibus intumescunt. Superiora in sinus coxae, sicut umeri in ea ossa, quae scapularum sunt, coiciuntur; tum infra introrsum leniter intendunt, quo aequalius superiora membra sustineant. At inferiora capita media sinuantur; quo facilius excipi cruribus possint. Quae commissura osse paruo, molli, cartilaginoso tegitur: patellam uocant. Haec super innatans, neque ulli ossi inhaerens, sed carne et neruis deligata, pauloque magis ad femoris os tendens inter omnes crurum flexus iuncturam tuetur. Ipsum autem crus est ex ossibus duobus: etenim per omnia femur umero, crus uero brachio simile est, adeo ut habitus quoque et decor alterius ex altero cognoscatur: quod ab ossibus incipiens etiam in carne respondet. Verum alterum os ab exteriori parte id est supra positum est, quod ipsum quoque sura nominatur. Id breuius supraque tenuius ad ipsos talos intumescit. Alterum a priore parte positum, cui tibiae nomen est, longius et in superiore parte plenius, solum cum femoris inferiore capite committitur, sicut cum umero cubitus. Atque ea quoque ossa, infra supraque coniuncta, media ut in brachio dehiscunt. Excipitur autem crus infra osse transuerso talorum; idque ipsum super os calcis situm est, quod quadam parte sinuatur, quadam excessus habet, et procedentia ex talo recipit et in sinum eius inseritur. Idque sine medulla durum magisque in posteriorem partem proiectum teretem ibi figuram repraesentat. Cetera pedis ossa ad eorum, quae in manu sunt, similitudinem structa sunt: planta palmae, digiti digitis, unguis unguibus respondent.

šća, štiti matericu, bešiku i rektum. Ovaj poslednji je sa spoljne strane ispupčen i naleže na kičmu, a sa strana, to jest unutar samih kukova, je kružno ulubljen. Odatle se pomalja kost koju zovu »češalj« – to je poprečna kost iznad creva, pod stidom, koja ojačava trbuh. U muškaraca je u većoj meri prava, dok je kod žena više izvijena napolje da ne bi ometala porođaj. Odatle kreću butne kosti, čiji su vrhovi čak obliji od vrhova nadlaktice, iako su oni među ostalim kostima najoblji. Dole niže, butne kosti imaju dve izrasline i sa prednje i sa zadnje strane, potom su tvrde i pune srži, sa spoljne strane ispupčene, a sa donjih krajeva su opet zadebljale. Gornji njihovi delovi se povezuju u duplji kuka, kao što se nadlaktice povezuju preko one kosti koja je lopatična. Potom se nešto niže blago uvijaju na unutra, da bi što ravnomernije držala gornje udove. Donji, pak, krajevi su zakrenuti ka sredini da bi što lakše mogli da se odvajaju od potkolenice. Ovaj zglob funkcioniše pomoću jedne male, mekane, hrskavičave kosti – zovu je »zdelica«. »Zdelica«, koja iznad lebdi, ne priljubljujući se ni uz jednu kost, ali je mesom i žilama privezana i upravljena malo više ka butnoj kosti, usred svih tih zavijutaka kontroliše koleno. Sama, pak, potkolenica se sastoji od dve kosti. Naime, po svemu je butna kost slična nadlaktici, a potkolenica podlaktici – toliko da se položaj i izgled jedne mogu spoznati na osnovu druge: počevši od kostiju, one jedna drugoj odgovaraju i u pogledu mesa. Dakle, jedna kost je smeštena sa spoljne strane lista,⁸ zbog čega se i sama takođe naziva lisna kost. Ova kost je kraća, u gornjem delu mekša, ali kod samih gležnjeva otvrdnjuje. Druga kost, smeštena sa prednje strane, kojoj je ime cevanica, duža je i u gornjem delu punija, a jedina se ona povezuje sa donjim krajem butne kosti, kao i podlaktica za nadlakticu. No ove kosti, isto kao kod ruke, sa gornje i donje strane povezane, sredinom oblikuju otvor. Stopalo se nastavlja ispod poprečne kosti članka, koja je smeštena iznad petne kosti. Petna kost je s jedne strane udubljena, a sa druge opet ima delove koji štrče, i prima izrasline članka, a i u njegov žleb se umeće. Gležanj, opet, je kost bez srži, tvrda, a u zadnjem delu više je ispupčena, na tom mestu izgleda obla. Ostale kosti stopala su građene slično onima koje su u šaci – taban odgovara dlanu, nožni prsti prstima ruku, a nokti noktima.

Napomene

¹ Ovaj naziv (karotide) jeste i moderni medicinski termin za vratne arterije, grane aorte, koje snabdevaju mozak krvlju.

² Grkljan (*larynx*), odnosno dušnik (*trachea*), koji se na njega nastavlja, jesu moderni medicinski nazivi tih organa.

³ Jednjak (*oesophagus*); u latinskom jeziku reč *stomachus* označava celi »put hrane«, tj. i jednjak i želudac.

⁴ »Vratar« (*pylorus* – moderni medicinski naziv), donji prelazni i izlazni otvor želuca, zatvoren kružnim mišićem stezačem, sfinkterom, koji reguliše pražnjenje želuca.

⁵ Tj. tanko.

⁶ Dosl. »ravno (crevo)«.

⁷ Ureter – mokraćovod.

⁸ Na ovom mestu prevodim sa teksta koji daje C. Daremberg (Leipzig, 1891): *uerum alterum os ab exteriore parte surae positum est.*

Naučni skup »Mélanges, crases, tempéraments : La chimie du vivant dans la médecine et la biologie anciennes«

Od 6. do 8. maja 2004. održan je u Ženevi i Lozani, u organizaciji Univerzitetskog instituta za istoriju medicine i zdravlja (Institut universitaire romand d'histoire de la médecine et de la santé), naučni skup pod nazivom *Mélanges, crases, tempéraments : la chimie du vivant dans la médecine et la biologie anciennes*. Tema za koju su se odlučili organizatori – κρᾶσις, tj. ravnomerna izmešanost telesnih tečnosti – predstavlja jedan od suštinskih koncepata hipokratske medicine, koji je, u Galenovoj preradi, dominirao vekovima kako zapadnoevropskom tako i arapskom medicinskom tradicijom. Upravo taj zadivljujući kontinuitet ideje »kraze« i njena rasprostranjenost i van medicine predstavljali su domen rada ovog skupa. Organizator o ovome u najavi skupa kaže: »L'une des notions clés, articulant la notion d'humeur à l'expérience et aux pratiques du corps vivant (qu'elles fussent cliniques, thérapeutiques ou autres) a été précisément, dans le monde gréco-latin, la *krasis*, ce « mélange » compris à la fois comme processus et résultat, et que la tradition tendit ensuite à fixer sous le terme de « tempérament »... Comment et pourquoi a-t-on pensé que certains constituants fondamentaux des corps se mélangent et produisent cette « crase » ? Comment les rapports entre qualités élémentaires, éléments et humeurs étaient-ils conçus, et quelle part les corps solides, les liquides et les souffles y avaient-ils ? Par quels détours la « crase » a-t-elle été conçue comme déterminant l'unicité physiologique individuelle ? Quelles sont les origines de telles conceptions, quels usages ont pu les façonner, ou à l'inverse en découler ? Quels en furent les déploiements dans la civilisation gréco-latine, mais aussi les modèles analogues dans d'autres traditions plus ou moins proches dans le temps ou dans l'espace ?«

U skladu sa temom, sastav izlagača predstavljao je dobru »krazu« afirmisanih i neafirmisanih istraživača u svim domenima istorije medicine. Ovaj međunarodni skup okupio je dakle, što je i bila namera organizatora, istraživače vrlo raznolikih usmerenja i iskustava. Rad skupa otvorio je Žaki Pižo, profesor Univerziteta u Nantu, poznati francuski stručnjak za antičku (rim-

sku) filozofiju i medicinu. Ukupno dvadeset osam izlagača govorilo je tokom tri radna dana u okviru devet tematskih celina. Prvog dana bilo je reči, prirodno, o »hipokratskoj mešavini« i tom prilikom govorili su stručnjaci poput Robera Alesija, autora kritičkog izdanja hipokratskih *Epidemija*, ali i početnici poput Bruk Holms, studenta na doktorskim studijama na Prinstonu, koja je na vrlo zanimljiv način govorila o bolu kao dokazu da je mešavina osnovni princip ljudskog tela u *Hipokratskoj zbirci*. Drugi, vrlo naporan radni dan – govorilo je čak trinaest izlagača – bio je posvećen filozofskim reelaboracijama »ljudske mešavine« (Demokrit, Lukrecije, Stoičari), metaforama kraze (Platon, Teofrast, Vitruvije) i galenskim preradama ove doktrine. U okviru tematske celine posvećene Galenu i galenizmu govorila su dva trenutno najveća stručnjaka za *Galenski korpus* u Francuskoj i Italiji: Veronik Budon-Mijo i Ivan Garofalo. Aristotelom i aristotelovskom tradicijom pozabavio se Filip van der Ejk, profesor grčke književnosti na univerzitetu u Njukaslu na Tajnu i organizator poslednjeg međunarodnog naučnog skupa posvećenog *Hipokratskom korpusu*. Čulo se i izlaganje Sime Orsini-Sadjed posvećeno hipokratsko-galenskoj tradiciji u delu iranskog mislioca Aziza Nasafija (XIII vek n. e.). U toku trećeg dana, u sklopu izlaganja posvećenih poznoj antici i srednjem veku, eminentni španski stručnjak za medicinsku leksiku, Manuel Enrike Vaskes Buhan, govorio je o pojmu *krasis* i njegovim izvedenicama u latinskim medicinskim tekstovima iz V i VI veka n. e. Posebno zanimljivo izlaganje u okviru tematske celine posvećene »renesansnoj mešavini« bilo je izlaganje kanadskog istraživača Elen Kaz sa Univerziteta u Viktoriji, koja je govorila o recepciji Galena kod dva renesansna lekara-pedijatra. Počast da svojim izlaganjem zaključi rad skupa pripala je najvećem francuskom stručnjaku za Hipokrata, Žaku Žuani.

Opšti utisak o ovom trodnevnom diskutovanju pojma »mešavine« od antike do danas vrlo je povoljan. Čuo se veliki broj raznolikih i zanimljivih izlaganja: u to će imati prilike da se uveri i čitalac radova sa ovog skupa, koji bi trebalo da budu objavljeni početkom iduće godine.

Divna Stevanović

Sadržaj sveske 28 (2/2003)

[Iz uredništva	5]
DIVNA STEVANOVIĆ Izučavanje antičkih medicinskih autora danas: susret klasične filologije i medicine	7
DIVNA STEVANOVIĆ Hipokrat i Galen na Sorboni	28
VERONIK BUDON-MIJO Galenska teorija o vidu: boje tela i boje tečnosti	32
DIVNA STEVANOVIĆ Adresa istorije medicine	45
DANIJELA GUREVIĆ Kuhinja ženskog tela: voda u III knjizi ginekološkog spisa Sorana iz Efesa	53
DIVNA STEVANOVIĆ Lijež, reč koja podseća na papirus	72
MARI-ELEN MARGAN Medicina u papirusima na grčkom jeziku nađenim u Egiptu	76
DIVNA STEVANOVIĆ Divlja vatra u nama: bolest kao agresija u <i>Hipokratskoj zbirci</i> i u srpskom folkloru	93
DIVNA STEVANOVIĆ Piti ili ne piti: Hipokrat, <i>O vrstama vazduha, vode i mesta</i>	101
DIVNA STEVANOVIĆ Šta je to u ljudskom biću: Celz, <i>Medicina</i> 4.1 i 8.1	121
Naučni skup »Mélanges, crases, tempéraments : La chimie du vivant dans la médecine et la biologie anciennes« (<i>Divna Stevanović</i>)	137